

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**MUHAMMED MAZLUMZÂDE’NİN TEFSİR-İ CÜZ-İ NEBE
İSİMLİ ESERİNİN METOT VE MUHTEVÂ TAHLİLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ömer Faruk YILMAZ

**Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Tefsir**

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Ekrem GÜLŞEN

EYLÜL-2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

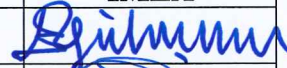

MUHAMMED MAZLUMZÂDE'NİN TEFSİR-İ CÜZ-İ NEBE İSİMLİ
ESERİNİN METOT VE MUHTEVÂ TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ömer Faruk YILMAZ

Enstitü Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Tefsir

“Bu tez 17.07/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Dr. Öğr. Üyesi Ekrem GÜLŞEN	Başarılı	
Dr. Öğr. Üyesi Bayram DEMİRCİOĞLU	Başarısız	
Doc. Dr. Süleyman Arslan	Başarılı	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
..... ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Ömer Faruk Yılmaz
Öğrenci Numarası	:	Y166008019
Enstitü Anabilim Dalı	:	Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı	:	Tefsir
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Muhammed Mazlumzade'nin Tefsir-i Cüz-i Nebe İsimli Eserinin Metot ve Muhteva Tahlili
Benzerlik Oranı	:	%18

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

..19/09/2019
Öğrenci İmza

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

..19/09/2019
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Dr. Öğr. Üyesi Ekrem GÜLŞEN

Tarih: 19.09.2019

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
KISALTMALAR	V
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ	VI
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM. MUHAMMED MAZLUMZÂDE’NİN HAYATI VE TEFSİRİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ	5
1.1. Hayatı	5
1.2. Tefsir-i Cüz-i Nebe’nin Genel Özellikleri.....	5
1.2.1. Eserin Tavsîfi.....	5
1.2.2. Eserin İçeriği.....	6
1.2.3. Eserin Üslûbu	8
1.2.4. Eserin Kaynakları	8
1.2.4.1. Tefsir Kaynakları.....	8
1.2.4.2. Hadis Kaynakları.....	9
1.2.4.3. Lügat ve Nahiv Kaynakları	10
1.2.4.4. Kırâat Kaynakları	10
1.2.4.5. Tarih ve Siyer Kaynakları	11
1.2.4.6. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü Kaynakları	11
1.2.4.7. Diğer Kaynakları	11
2. BÖLÜM. TEFSİR-İ CÜZ-İ NEBE’NİN METODU	13
2.1. Tefsirin Rivâyet Yönü	13
2.1.1. Kur’ân’ın Kur’ân İle Tefsiri	13
2.1.2. Kur’ân’ın Hadis İle Tefsiri	16
2.1.2.1. Kaynak Vermeden Naklettiği Hadisler	16
2.1.2.2. ‘Sahîh-i Buhârî’ ve ‘Sahîh-i Müslim’ Kaynaklı Hadisler	17
2.1.2.3. İlk Râvisi Zikredilen Hadisler	19
2.1.3. Kur’ân’ın Sahâbe ve Tâbiîn Sözleriyle Tefsiri.....	20
2.1.3.1. Sahâbe Sözüyle Tefsiri.....	21
2.1.3.2. Tâbiîn Sözüyle Tefsiri.....	23
2.1.4. Kur’ân’ın Sebeb-i Nüzûl İle Tefsiri.....	25
2.1.4.1. Kaynak Göstermeden Sebeb-i Nüzûl İle Âyetleri Açıklaması	25
2.1.4.2. Kaynak Göstermeden Sebeb-i Nüzûl İle Sûreleri Açıklaması	26
2.1.4.3. Kaynağını Belirttiği Sebeb-i Nüzûl Rivâyetleri	27
2.1.4.4. Bir Sûre Hakkında Birden Fazla Nüzûl Sebebi Nakletmesi.....	28
2.1.4.5. Aynı Sûrenin Âyetleri Hakkında Farklı Nüzûl Sebepleri Zikretmesi	29
2.1.5. Kur’ân’ın Kırâatle Tefsiri	30
2.1.5.1. Kurrânın Adını Zikretmeden Yaptığı Açıklamalar/Yorumlar.....	30
2.1.5.2. Kırâat İmamlarına Nisbet Ederek Yaptığı Açıklamalar/Yorumlar.....	31
2.1.6. Kur’ân’ın Tarihi Olaylarla Tefsiri	32
2.1.6.1. Hz. Peygamber’in (sav.) Kalbinin Yarılması Hadisesi	32
2.1.6.2. Hz. Ebû Bekir’in (ra.) Muttakî Sıfatıyla Nitelenmesi	34
2.1.6.3. Fil Olayını Anlatması	35
2.1.6.4. Hz. Sâlih ve Semûd Kavmi Kıssalarını Anlatması.....	36
2.2. Tefsirin Dirâyet Yönü.....	37
2.2.1. Lügat İlminden Yararlanması	37

2.2.2. Nahiv İlminden Yararlanması.....	39
2.2.3. Sarf İlminden Yararlanması.....	40
2.2.4. İ'câz ve Belâgat İlminden Yararlanması	42
2.2.5. Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebete Yer Vermesi.....	44
2.2.6. Fıkhî Konulara Yer Vermesi	45
2.2.7. Kelâmî Konulara Yer Vermesi	46
2.2.7.1. Tenâsüh (Ruh göçü) Kavramını Açıklaması	46
2.2.7.2. Allah'ın Fiillerinin Sebeplere Bağlanması	48
2.2.7.3. Sihrin Hz. Peygamber'e (sav.) Tesir Etme(me)si Meselesi	49
SONUÇ	51
KAYNAKÇA.....	53
EKLER	56
ÖZGEÇMİŞ.....	138

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☒	Doktora	☐
Tezin Başlığı: Muhammed Mazlumzâde'nin Tefsir-i Cüz-i Nebe İsimli Eserinin Metot ve Muhtevâ Tahlili			
Tezin Yazarı: Ömer Faruk YILMAZ Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ekrem GÜLŞEN			
Kabul Tarihi: 19.09.2019		Sayfa Sayısı: 146	
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri Bilim Dalı: Tefsir			
<p>XVII. yüzyıl âlimlerinden Muhammed Mazlumzâde el-Hasekî, <i>Tefsir-i Cüz-i Nebe</i> isimli Osmanlıca kaleme aldığı eserinin mukaddimesinde belirttiği üzere tahsilini Enderun'da ikmal etmiş bir Osmanlı devlet adamı ve aydınıdır. Başta tefsir olmak üzere birçok alanda ilme hizmet etmiştir. Ancak <i>Tefsir-i Cüz-i Nebe</i> günümüze ulaşan tek eseridir. Hayatı hakkında kaynaklarda pek bilgi bulunmamaktadır.</p> <p>Üzerinde çalıştığımız yazma eser, Mazlumzâde'nin Kur'ân'ın son cüzü olan Amme cüzünü kapsayan bir çalışmasıdır. Çalışmada, 30. cüzde mevcut sûrelerin Mekkî-Medenî bilgisi, âyetlerin kelime ve harf sayıları, bazı kelimelerin lügavî manaları ve kırâat imamlarının değişik okuyuşları belirtilmiştir. Aynı şekilde esbâb-ı nüzûl bilgileri, sahâbe ve tabiîn açıklamalarına da yer verilmiştir. Ayrıca Zemahşerî, Kevâşî, Beyzâvî, Beğâvî ve Sülemî gibi müfessirlerden alıntılar yapılmış ve “bazı müfessirîn” veya “ekserî müfessirîn” gibi ifadelerle isim verilmeden de bazı rivâyetler nakledilmiştir. Çalışmada, tefsirin metodu incelenmiş, rivâyet ve dirâyet yönünden zengin olmakla beraber, rivâyet yönü ön planda olan tefsirlerden olduğu görülmüştür.</p> <p>Yapılan araştırma neticesinde eser üzerinde herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Mazlumzâde'nin bu tefsirinin, Amme Cüzü'ne dair değerli görüşleri muhtevâ olduğundan ve bunların günümüze kazandırılmasının gerekli görülmesinden bu çalışmayı yapmayı ve eseri metot ve muhteva açısından ayrıntılı olarak ele almaya çalıştık.</p>			
Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mazlumzâde el-Hasekî, Tefsir-i Cüz-i Nebe, Osmanlı Müfessirleri.			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	☒	Ph.D.	☐
Title of Thesis: An Analysis of the Contents and Methods of Muhammed Mazlumzade's Work as Titled Tafsir-i Juz-i Naba			
Author of Thesis: Ömer Faruk YILMAZ Supervisor: Assist. Prof. Ekrem GÜLŞEN			
Accepted Date: 19.09.2019		Number of Pages: 146	
Department: Basic Islamic Studies		Subfield: Department of Qur'anic Exegesis	
<p>The 17th century Ottoman scholar Muhammed Mazlumzade al-Hasaki, as he mentioned in the introduction of his penned work called Tafsir-i Juz-i Naba, is an intellectual and bureaucrat who completed his education in the famous Ottoman Madrasah called Enderun. He mainly made his contribution to the Qur'anic exegesis as well as other sciences. However, Tafsir-i Juz-i Naba is his only work which has ever survived today. Unfortunately, there is no information about his biography in sources.</p> <p>Mazlumzade's manuscript (in another word 'exegesis') "Tafsir-i Juz-i Naba" that we studied includes the entire last juz (part) of the Quran. In the research; identifying the chapters of 30th juz as Meccan and Madani, the number of words and letters in the verses, literal meaning of some of the words, and the variant reading of the Quran (Qiraat) is clearly explained and specified. Besides, some assessments are made on asbab nüzûl (occasions of revelation) of the chapters and the prophetic traditions regarding the interpretation of the verses. Along with the narrations of exegetes like Zamakhshari, Qawashi, Baidhawi, Baghawi and Sulami, also by saying majority of exegetes without giving specific name; the narrations are stated. In this study, while examining the methodology of the tafsir, it has been witnessed that the riwayat (tafsir by narration) and the dirayah (tafsir by opinion) are homogeneous as well as the riwayat became center of attention.</p> <p>We realized that this work includes numerous precious details in terms of its content and method. As for as we are concerned, there has not been done any study on this tafsir so far. As a result, we determined to study Mazlumzade's Tafsir Juz Naba.</p>			
Keywords: Exegesis, Mazlumzâde el-Hasekî, Tafsir-i Juz-i Naba, Ottoman Exegetes.			

KISALTMALAR

as.	: Aleyhisselâm
b.	: Bin
bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
cc.	: Celle celâlühu
ed.	: Editör
h.	: Hicri
hz.	: Hazreti
nr.	: Numara
ö.	: Ölüm
ra.	: Radiyallâhu anhü
sav.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
trc.	: Tercüme
ü.	: Üniversite
vr.	: Varak
yy.	: Yüzyıl

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1: Mukaddime Örneği	6
Fotoğraf 2: Ferağ Kaydı Örneği.....	7

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Osmanlı toplumunda insanların Kur'ân'ı okumaya, ezberlemeye ve onu anlamaya önem verdikleri görülmektedir. Kadın-erkek yüzlerce kişi Allah'ın kitabını ezberler, tefsir, hadis, kırâat vb. derslerle halk seviyesinde bile meşgul olanlar olurdu. Ulemâ seviyesinde ise bu meşguliyetin bazı tefsir kitaplarını ezberlemeye kadar vardığı görülmektedir. Medreselerde tefsir ilmi, okutulan ilimlerin zirvesi kabul edilmiş, alt seviyede okutulan ilimlerin Kur'ân'ı anlamada birer basamak olduğu belirtilmiştir.¹

Bütün İslâmî ilimlerin amacı, Hz. Muhammed'in (sav.) Allah'tan getirdiği vahiyleri tefsir etmek, anlamak, ondan hüküm çıkarmak ve onu hayata tatbik etmek olmasından ötürü önemli ilimlerden sonra okunması gereken en önemli ilim tefsirdir.²

Osmanlı'da eğitim verilen yerlere bakıldığında öncelikle, gündelik hayatta ibadet merkezi olan camiler, eğitimde de önemli bir konumdaydılar. Bunun dışında ilim ve eğitimin başlıca adresi ve en önemli müessesesi ise medreselerdi. Programlı eğitime geçildiğinde ve öncesinde medreselerde tefsir ilmi daima en üst seviyelerde okutulmaktaydı. Ayrıca tefsir dersini okutacak müderrislerin bu alanda tam anlamıyla yetkin olmalarına özen gösterilirdi.³ Tefsir alanında okutulan eserlerin başında Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzil*'i gelirdi. Nitekim bu eser Osmanlı uleması arasında önemli bir yere sahiptir. Gerek medreselerde gerek camilerde gerekse huzur derslerinde ağırlıklı olarak bu eser takip edilmiştir. İkinci olarak Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı da ulema için tefsirde vazgeçilmez bir kaynak ve ders kitabı olmuştur.⁴

Osmanlı döneminde Kur'ân'ın bütününe kapsayan müstakil tefsir sayısı oldukça azdır. Bu dönemin tefsir açısından verimsiz geçtiğini düşünmek ilk bakışta isabetli görünebilir. Ancak bu durum, o dönemde yetişen âlimlerin tam tefsir yazma düzeyinde ilme sahip olmadıkları anlamına gelmez. Bu, tefsir alanında temel yapı taşlarının yerli yerine oturduğu, köklü ve sağlam bir geleneğin bulunduğu kabûlüne dayanmaktadır. Osmanlı Uleması, eskilerin tekrarından ibaret olması mukadder gözüken telif eserler

¹ Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirler ile ilgili Eserler Bibliyografyası", Divan Dergisi (1999): 250.

² Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 144.

³ Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, (Ankara: Ankara Okulu, 2015) 34, 35, 40.

⁴ Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, 41.

üretmeye çalışmak yerine, hazır bulunan bir ilmî geleneğe süreklilik ve işlerlik kazandırmışlardır. Genel itibariyle şerh ve haşiyeler başta olmak üzere sûre ve cüz tefsirleri kaleme almışlardır.⁵

Osmanlı'nın XVII. yüzyılı önceki dönemlere nazaran daha zor ve ağır geçmiştir. Bu dönemde duraklama başlamış, siyasette olan gerileme aynı şekilde ilme, eğitime ve kültüre de yansımıştır. Osmanlı, Avrupa'da meydana gelen bilimsel gelişmelere, yeni keşif ve buluşlara, savaş silahları ve teknik alanda elde edilen yeniliklere yeteri kadar uyum sağlayamamıştır.⁶ Tabi ki bu durum ilim erbabının eser ortaya koymasına tamamen mani olmamıştır. Hidayet Aydar'ın *17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış* adlı çalışmasında ifade ettiği gibi Osmanlı'nın diğer asırlarında olduğu gibi XVII. asırda da oldukça fazla sayıda eser yazılmıştır. XVI. ve XVIII. asırlarla karşılaştırıldığında bu dönemde yazılan tefsir sayısı azımsanmayacak kadar fazladır. Ancak Osmanlı'nın XVIII. asırda siyâsî duraklamaların da etkisiyle daha az eser telif edilmiştir. Söz konusu bu asırda eser yazan müfessir sayısı 578 civarındadır. Bunların 363'ü Osmanlı topraklarında yazılırken, geri kalan 215 çalışma diğer bölgelerde telif edilmiştir.⁷

XVII. asırda yazılan bazı önemli tefsirler şunlardır:⁸

Ayşî Mehmet Tirevî'nin (ö. 1607) *Tefsîru'l-Kur'ân'ı*, Şeyhu'l-İslâm Minkârizâde Yahya Efendi'nin (ö. 1678) *Tercümânu'l-Kur'ân'ı*, Ali Çelebi b. Hüsrev İznîkî'nin (ö. 1696) *Keşfu'l-Esâr ve Hetku'l-Estâr'ı*, İbrahim Kırîmî Efendi'nin (ö. 1645) *Altmış İki sûrenin Tefsiri*, Muhammed b. Hamza el-Ayntâbî'nin (ö. 1699) *Tefsir-i Tibyân'ıdır*.

Genel olarak baktığımızda XVII. asırda pek çok alanda olduğu gibi tefsir alanında da kıymetli eserler vücuda getirilmiştir. Biz bunlardan biri olan Muhammed Mazlumzâde el-Hasekî'nin *Tefsîr-i Cüz-i Nebe* isimli sûre tefsirini çalışmamızda ele alacağız. Bu eserin yazma nüshaları mevcut olmakla birlikte matbu bir şekilde basılıp halk arasında okunduğuna dair bir bilgiye rastlayamadık. Yalnız müellifin, mukaddimede bu eserin daha çok insana ulaşması için Osmanlıca yazdığını belirtmesinden, eserin okunmasına dair bir beklentisi bulunmaktadır.

⁵ Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, 65-67.

⁶ Hidayet Aydar, "17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler*. Ed. Hidayet Aydar, Ali Fikri Yavuz. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2017), 61.

⁷ Aydar, "17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış", 67-69.

⁸ Aydar, "17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış", 72.

Ayrıca çalışmamıza konu olan *Tefsir-i Cüz-i Nebe*'nin üzerinde şu ana kadar herhangi bir çalışma bulunmamakla birlikte, eserin adının zikredildiği bir kitap ve iki makale bulunmaktadır. Mazlumzâde'nin adının zikredildiği kaynaklar şunlardır:

Alpaydın, Mehmet Akif, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, (İstanbul: İFAV yayınları, 2016). 103-104.

Abay, Muhammed, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirler ile ilgili Eserler Bibliyografyası". *Divan Dergisi*. 1999/1 (Haziran 1999): 283.

Aydar, Hidayet, "17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış", *Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler-XVII. Yüzyıl*. Ed. Hidayet Aydar, Ali Fikri Yavuz. 59-206. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2017.

Araştırmanın Önemi ve Amacı

Her alanda İslam dinine hizmet etme çabasında olan Osmanlı'nın tefsir ve Kur'an ilimleri alanındaki hizmetleri de oldukça önemlidir. Osmanlı âlimleri zaman içerisinde oluşan tefsir birikimini geleceğe aktarırken, bu birikimi tekrara düşmeden ve eksiltme yapmaksızın nakletmişlerdir. Osmanlı döneminin zengin tefsir külliyyatı incelendiğinde müstakil tefsirler, sûre tefsirleri, cüz tefsirleri, âyet tefsirleri, hâşiyeler, ta'likler ve tercümelerden oluştuğu görülmektedir. Telif edilen tefsirler içerisinde sûre ve cüz tefsirleri önemli bir yer teşkil etmektedir. Bunlardan biri olan Mazlumzâde'nin *Tefsir-i Cüz-i Nebe* isimli eserinin Kur'an'ın Amme Cüzü'ne dair değerli görüşleri içermesi ve bunların günümüze kazandırılmasının gerekli görülmesinden dolayı bu çalışmayı yapmaya ve eseri metot ve muhteva açısından ayrıntılı olarak ele almaya karar verdik.

Araştırmanın Kaynakları

Tezimizin ana kaynağı Mazlumzâde'nin *Tefsir-i Cüz-i Nebe* isimli eseridir. Tezin giriş bölümünde Mustafa Öztürk'ün *Osmanlı Tefsir Mirası*, İshak Doğan'ın *Osmanlı Müfessirleri*, Mehmet Akif Alpaydın'ın *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, Hüseyin Atay'ın *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* adlı kitaplarından ve Muhammed Abay'ın, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası" adlı makalesinden faydalanılmıştır.

Tezin birinci bölümünde de Mazlumzâde'nin hayatı ile ilgili Mehmet Süreyya'nın *Sicilli Osmânî* adlı eserinden, Hidayet Aydar'ın “*17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış*” isimli makalesinden ve Mazlumzâde'nin tefsirinin mukaddimesindeki eğitim hayatı ile ilgili verdiği bilgilerden yararlanılmıştır.

Tezin genelinde âyet mealleri Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'ân Meâl'inden alınmıştır. Sahâbe, tâbiîn ve diğer âlimlerin vefat tarihleri ve diğer bilgileri için ise *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'ne müracaat edilmiştir.

1. BÖLÜM. MUHAMMED MAZLUMZÂDE’NİN HAYATI VE TEFSİRİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. Hayatı

Eserin girişinde belirtildiği üzere müfessirimizin adı Muhammed b. Muhammed Mazlumzâde’dir. Ayrıca Hasekî ismi ile de tanınmaktadır. Hayatına dair kayıtlarda bilgiye ulaşamadık. *Sicill-i Osmâni’de*, tahsilini Enderun’da tamamlamış, devlet kademesinde belli görevler yaptıktan sonra Şam, Mısır ve Bağdat valiliklerinde bulunmuş ve Bağdat görevi esnasında usulsüz bir uygulaması nedeniyle 1071/1661 yılında idam edilmiş Haseki Mehmed Paşa’dan söz edilmektedir. Fakat bu bilgiler arasında “Mazlumzâde” lakabına dair herhangi bir atıf bulunmamaktadır.⁹ Yani bu bahsedilen kişinin eserin müellifi ile aynı kişi olduğu belirsizdir. Yazma nüshaların birinin sonunda tefsirin hicri 1240 yılında tamamlandığı, diğer bir nüshanın da hicri 1260 senesinde tamamlandığı belirtilmiştir. Bu da gösteriyor ki eserler XIX. asrın başlarında tamamlanmıştır. Genel kanaatimiz müfessirimiz Mazlumzâde’nin XVII. asırda yaşadığı yönünde olsa da, bu hususta bir kesinlik söz konusu değildir. Eserin mukaddimesinden edindiğimiz bilgilere istinâden Mazlumzâde sadece tefsir ilmini değil birçok ilmi Enderun’da ikmal etmiştir. Tefsir ilmine birçok katkıda bulunmuş, bu eserini de daha fazla insana faydalı olması için Osmanlıca yazmıştır.

Mazlumzâde hakkında Kültür Bakanlığı Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı katalog veri tabanında yaptığımız araştırma dışında Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı’na bağlı Osmanlı Arşivi Bölümü’nde yaptığımız tarama sonucunda da herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

1.2. Tefsir-i Cüz-i Nebe’nin Genel Özellikleri

1.2.1. Eserin Tavsîfi

Tefsir, tek ciltten meydana gelen, Osmanlıca yazılmış yazma bir eserdir. Çalışmanın dört tane yazma nüshası bulunmaktadır. Çalışmamızda esas kabul ettiğimiz nüsha ise Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi kısmında yer alan 265 numaralı eserdir. Eserin kabı kırmızı renkli olup 114 varaktır. İstinsah tarihi de 1260 olarak kayıtlara geçmiştir. Ebatları 205X135-145X75 mm. olup nesih hattı ile yazılmıştır. Tefsirin başı, son kısmı ve sûre başlangıçları dışındaki sayfalar 19 satırdan

⁹ Mehmet Akif Alpaydın, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016). 103-104; Ayrıca bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmâni*, (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1998), 4/1: 203.

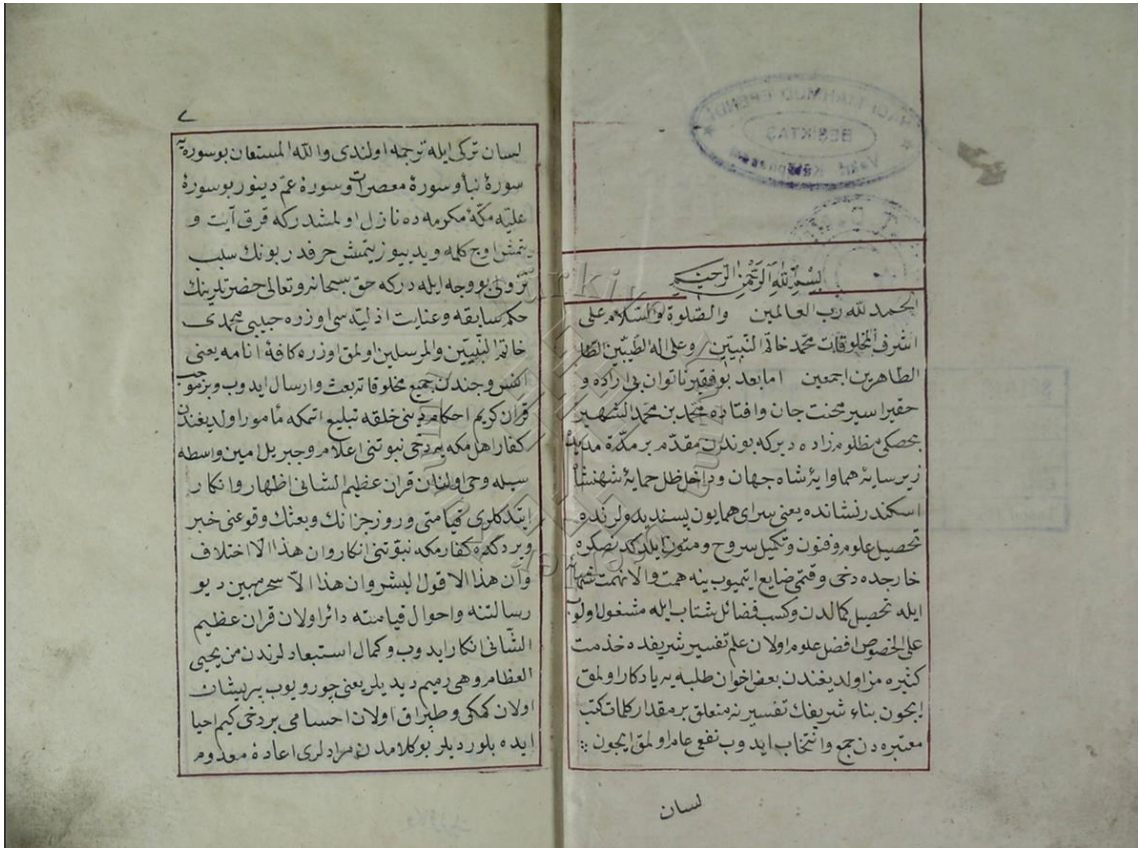
oluşmaktadır. Yazmanın kenarlarında boşluklar bulunmaktadır. Yer yer de bu boşluklarda küçük notlar yer almaktadır.¹⁰ Sol üst kısımda varak numarası mevcuttur. Kenar çizgileri cetveli ve kırmızı renktedir. Âyetlerin daha belirgin olması için üstlerine kırmızı çizgi çekilmiş, bazı yerlerde kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserin mürekkebi siyah olmakla birlikte sûre isimlerinde kırmızı renk kullanılmıştır.

1.2.2. Eserin İçeriği

Müellif esere besmele, hamdele ve salvele ile başlamış ve ‘emmâ ba’d’ hitap faslı ile kendisini tanıtmıştır. Kendisinden bahsederken “fakîr”, “hakîr”, “nâtuvân” (güçsüz), “üftâde” (zavallı) gibi tevazu sıfatları kullanmıştır. Ardından tahsilini Enderun’da ikmal ettiğini ifade etmiştir. Eserden istifadenin genel olması için Osmanlıca’yı tercih ettiğini belirtmiştir.

Mukaddime kısmına örnek:

Fotoğraf 1:
Mukaddime Örneği

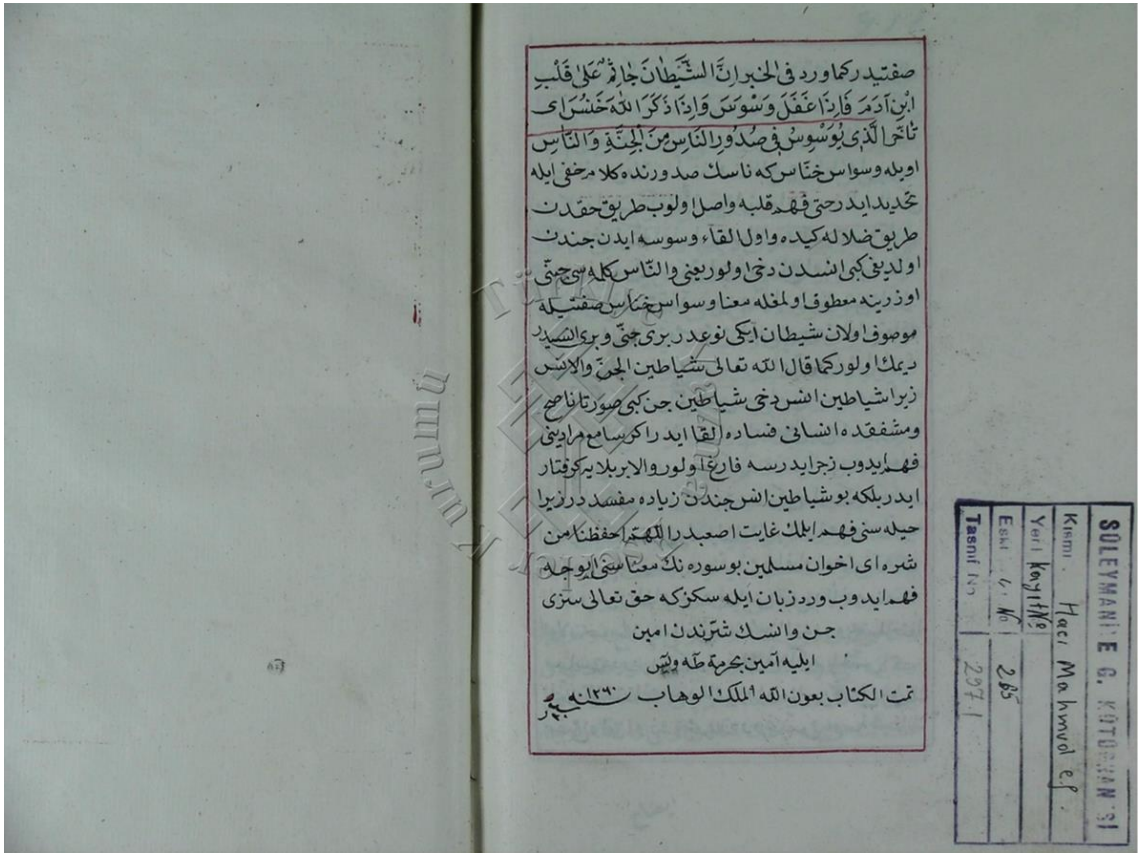
Kaynak: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 265, 2a.

¹⁰ Çalışmanın ek bölümünde örnekleri verilecektir.

Üzerinde çalıştığımız nüshanın hicri 1260 yılında tamamlandığı belirtilmektedir. Eserin yine Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan başka bir nüshasında ise ferağ kaydı daha ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.¹¹ Bu nüshanın yazarının Veliyyüddîn Hulûsi'nin öğrencilerinden Hilmi olduğu eserin ferağ kaydında belirtilmiştir. Ayrıca bu nüshanın sonunda da eserin hicri 1240 yılında tamamlandığı ibaresi bulunmaktadır. Yani iki nüshada yakın tarihlerde yazılmıştır.

Ferağ kısmına örnek:

Fotoğraf 2:
Ferağ Kaydı Örneği

Kaynak: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 265, 114a.

Kütüphane kayıtlarına baktığımızda eserin yazma olarak dört nüshası bulunmaktadır. Bunlar: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa 52; Hacı Mahmud Efendi 265; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar 7301; Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Mecâmî Türkî Talat 109'dur.¹² Tez çalışmamızda esas kabul ettiğimiz nüsha ise Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi bölümünde yer alan 265 numaralı eserdir. Nüshaları incelediğimizde aralarında çok farkın

¹¹ Çalışmanın ek bölümünde gösterilecektir.

¹² Bunlardan sadece Mısırdaki bulunan nüshayı görme imkânı bulamadık. Diğer nüshaları elektronik ortamda inceledik.

olmadığını ve Hacı Mahmud Efendi nüshasının daha okunaklı olduğunu gördük. Bununla birlikte ilk olarak da bu nüshaya ulaştığımızdan çalışmamızda bu nüshayı esas kabul ettik.

1.2.3. Eserin Üslûbu

Tefsir-i Cüz-i Nebe'nin üslubu Mazlumzâde'nin ilmî, ahlâkî ve kültürel birikimini yansıtmaktadır. Mazlumzâde genel anlamda kendine has, açık ve anlaşılır bir üslup kullanmaya özen göstermiştir.

Kur'ân'ın son cüzünü kapsayan genellikle kısa ve veciz sûreleri içeren bir tefsir olduğundan birçok kelimenin açıklamasını yapmış, bunu yaparken de yalın ve akıcı bir dil kullanmıştır.

Eserini Osmanlıca anlaşılır bir dil ile kaleme alarak daha çok insanın eserinden faydalanmasını amaçlamıştır, bunu da mukaddimesinde belirtmiştir. Bununla birlikte eserinin bazı bölümlerinde Arapça açıklamaları da mevcuttur.

Son olarak da belirtmemiz gerekirse önemli bir uyarı ya da değerli bir bilgi vermeden önce 'bil ki', 'bilin ki' gibi ifadeler kullanmıştır.

1.2.4. Eserin Kaynakları

Mazlumzâde; eserinde tefsir, hadis, fıkıh ve kırâat gibi alanlarda birçok âlimin görüşlerinden faydalanmıştır. Kaynaklardan alıntı yaparken bazen eser ismini belirtmiş, bazen de yazarın ismini söylemekle yetinmiştir. Şimdi Mazlumzâde'nin eserinin kaynaklarını inceleyebiliriz.

1.2.4.1. Tefsir Kaynakları

Mazlumzâde, eserinde birçok müfessirden iktibasta bulunmuştur. İktibasta bulunurken ismini en çok zikrettiği kişi İbn Abbas'tır (ö. 68/687-688).¹³ Mazlumzâde'nin ismini zikrederek alıntı yaptığı sahâbi müfessirler:

İbn Mesûd (ö. 32/652-653),¹⁴ Übey b. Ka'b (ö. 33/654),¹⁵ Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661)¹⁶ ve Abdullah İbn Ömer (ö. 73/692)'dir.¹⁷

¹³ Muhammed Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 265, 5b, 20b, 33b, 37a, 42b, 50a, 51b, 52b, 57b, 61a, 66a, 73b, 83b, 86b, 88b, 100b.

¹⁴ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 50a, 57b.

İktibasta bulunduğu tâbiîn âlimleri:

Rebi' b. Enes (ö. 53/673),¹⁸ Mücâhid (ö. 103/721),¹⁹ Dahhâk (ö. 105/723),²⁰ İkrime (ö. 105/723),²¹ Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)²² Katâde (ö. 117/735),²³ Süddî (ö. 127/745),²⁴ Kelbî (ö. 146/763),²⁵ Mukâtil (ö. 150/767)²⁶ ve İbn Cüreyc (ö. 150/767)'dir.²⁷

İsmi zikrederek alıntı yaptığı diğer müfessirler:

İbn Talha (ö. 143/760),²⁸ Zeccâc (ö. 311/923),²⁹ Cevherî (ö. 400/1009),³⁰ Vâhidî (ö. 468/1076),³¹ Begâvî (ö. 516/1122),³² Kevâşî (ö. 680/1281),³³ Beyzâvî (ö. 685/1286)³⁴ ve Ebu'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684)'dir.³⁵

Eserinin ismini zikrederek iktibasta bulunduğu tefsirler:

Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) el-*Keşşâf*'ı,³⁶ Fahrüddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Tefsîr-i Kebîr*³⁷ isimli eserleridir.

Ayrıca 'bazı tefsirde', 'bazı müfessirîn' ve 'ekseri müfessirîn' gibi ifadeler kullanarak isim vermeden de nakiller yapmıştır.³⁸

1.2.4.2. Hadis Kaynakları

Mazlumzâde'nin *Tefsîr-i Cüz-i Nebe* isimli eserinde birçok hadis yer almaktadır. Genel itibariyle hadis kaynaklarına dair herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak biz

¹⁵ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 98a.

¹⁶ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 101a.

¹⁷ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 98a.

¹⁸ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 36a.

¹⁹ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 7b, 51b, 54a, 86b.

²⁰ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 42b, 86b.

²¹ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 86b.

²² Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 5b, 42b, 52b.

²³ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 5b, 42b, 86b.

²⁴ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 101a.

²⁵ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 54a, 83b, 86b.

²⁶ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 11a, 18b, 34b, 51b, 57a, 61a, 84a, 88b, 93a, 103a.

²⁷ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 61a.

²⁸ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 55a.

²⁹ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 52b, 88a.

³⁰ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 75b.

³¹ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 55a.

³² Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 55a.

³³ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 5b.

³⁴ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 57a, 79b.

³⁵ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 8a.

³⁶ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 5b, 51a, 57a.

³⁷ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 63b.

³⁸ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 4a, 34a, 42b, 90b.

ileride vereceğimiz örneklerde yeri geldikçe bu hadislerin kaynaklarını göstereceğiz. Yani müfessir ‘mervidir ki’, ‘ve fil-hadisi’ veya ‘hadîs-i şerifte vârid olduğu’ gibi ifadelerle hadis metnini nakletmiştir.³⁹ Fakat bazı rivâyetlerde Hz. Peygamber’den (sav.) nakleden kişinin yani ilk ravinin ismi zikredilmiştir.⁴⁰ Bazı hadisleri nakletmeden önce ise ‘Şeyhayn’, ‘Sahîhayn’ ve ‘Sahîh-i Müslim’ denilerek hadisin Buhârî ve Müslim’de geçtiğine işaret edilmiştir.⁴¹

1.2.4.3. Lügat ve Nahiv Kaynakları

Mazlumzâde kelimeleri genellikle kendisi açıklamış, özellikle birden fazla manası olan kapalı kelimeler üzerinde durmuştur. O, kelimenin çeşitli manalarını verdikten sonra da âyette bahsi geçen kelimeyle ne mana murat edildiğini söylemiştir.

‘Lügat âlimleri’ ve ‘Ehl-i Lügat’ gibi genel olarak lügat âlimlerini kaynak gösterip, onların sözleri ile kelimeleri açıklamıştır.⁴² Bazen de dilcileri kaynak göstererek, onlardan rivâyet yoluyla kelimeleri açıklamıştır. İsimlerini zikrettiği dilciler şunlardır:

Halil b. Ahmed (ö. 175/791)⁴³ ve Râgıp el-İsfahâni (ö. 954/1010)’dir.⁴⁴

1.2.4.4. Kırâat Kaynakları

Mazlumzâde, eserinde kırâat vecihleri ve hareke farklılıklarının anlama etkisine değinmiştir. Müfessir, ekseriyetle kırâat imamlarının okuyuş farklılıklarına işaret etmiş, yeri geldiğinde de anlama kattığı incelik ve zenginliklere yer vermiştir.

Mazlumzâde’nin okuyuşlarına yer verdiği kırâat imamları şunlardır:

İbn Kesîr (ö. 120/738),⁴⁵ Ebû Amr (ö. 154/771),⁴⁶ Hamza b. Habîb (ö. 156/773),⁴⁷ Abdullah el-Kisâî (ö. 189/805),⁴⁸ Ebû Bekir Şu’be b. Ayyâş (ö. 193/809),⁴⁹ Ya’küb el-Hadramî (ö. 205/821)⁵⁰ ve Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed (ö. 255/869)’dir.⁵¹

³⁹ Bk. Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 27a, 42b, 43b, 49a, 51a, 53a, 57b, 66a, 75a, 92a, 94b.

⁴⁰ Bk. Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 33a, 82b, 84b.

⁴¹ Bk. Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 19b, 34a, 60b.

⁴² Bk. Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 97b, 100b.

⁴³ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 74a, 79b.

⁴⁴ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 79b.

⁴⁵ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 32a.

⁴⁶ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 43a, 48b.

⁴⁷ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 32a.

⁴⁸ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 32a.

⁴⁹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 43a.

⁵⁰ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 43a, 48b.

Bunların haricinde isim vermeden de kırâat konusunda atıf yapmış veya kendisi görüş bildirmiştir.⁵²

1.2.4.5. Tarih ve Siyer Kaynakları

Mazlumzâde, âyetleri açıklarken gerekli gördüğü yerlerde tarihi olayları anlatmaktadır, fakat eser ismi belirterek kaynak vermemektedir. “mervidir ki”, “bazı rivâyette”, “kıssası budur ki” gibi ifadeler kullanarak tarihi olaylara değinmektedir.⁵³

Ayrıca Benî İsrâil’e dayanan rivâyetleriyle tanınan sahâbe Ka’b el-Ahbâr’a da (ö. 32/652-53)⁵⁴ bir yerde atıf yapılmıştır.

1.2.4.6. Fıkıh ve Fıkıh Usûlü Kaynakları

Mazlumzâde, eserinde fikhî konularla alakalı eser ismi hiç paylaşmamış, sadece mezhep imamlarının isimlerini zikrederek görüşlerini aktarmıştır. Bunun yanı sıra ‘amme-i fukahâ’ gibi ifadeler kullanarak farklı görüşlere de değinmiştir.⁵⁵ İsmi zikrederek görüşlerini belirttiği imamlar şunlardır:

İmâm-ı Azâm Ebû Hanîfe (ö. 150/767),⁵⁶ İmâm-ı Mâlik b. Enes (ö. 179/795),⁵⁷ İmâm-ı Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) ve İmâm-ı eş-Şâfiî (ö. 204/820)⁵⁸ dir.⁵⁹

1.2.4.7. Diğer Kaynakları

Tasavvuf alanında Niyâzî Mısri’ye (ö. 1105/1694) ait olan *Devriyye-i Arşîyye* adlı eserin adı geçmektedir.⁶⁰ Ayrıca zâhid ve sûfi İbrâhim b. Ethem’den (ö. 161/778) bir yerde nakilde bulunmuştur.⁶¹ Tasavvuf alanında son olarak da Horasanlı mutasavvıf Muhammed b. el-Hüseyin es-Sülemî’nin (ö. 412/1021) eserinden alıntı yapmıştır.⁶²

⁵¹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 48b.

⁵² Bk. Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 37b, 49b, 50a, 53b, 80b, 100b.

⁵³ Bk. Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 26a, 37b, 56b, 59b, 75b, 95a.

⁵⁴ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 28a.

⁵⁵ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 32a.

⁵⁶ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 32a, 33a, 53a, 74a.

⁵⁷ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 29a.

⁵⁸ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 29a, 67b.

⁵⁹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 53a.

⁶⁰ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 17a.

⁶¹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 62.

⁶² Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 54b.

Edebiyat ile ilgili ise Kureyş isminin nerden geldiği ile ilgili konuda Hz. Muhammed'in (sav.) baba tarafından dördüncü dedesi olan Kusay b. Kilâb'ın (ö. 480) adının da geçtiği bir şiirden alıntı yapılmıştır.⁶³

⁶³ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 97a.

2. BÖLÜM. TEFSİR-İ CÜZ-İ NEBE’NİN METODU

Kur’ân-ı Kerîm’in bütün sûrelerini kapsayan tefsirler yazıldığı gibi Kur’ân’ın bazı bölümlerini içeren, sûre ve âyet tefsirleri de yazılmıştır. Bazı sûreleri içeren çalışmalardan biri de üzerinde çalışma yaptığımız Mazlumzâde’nin *Tefsir-i Cüz-i Nebe* isimli eseridir. Eserin adından anlaşılacağı üzere 30. cüzde bulunan sûrelerin tefsirini içermektedir. Rivâyet ve dirâyetin dengeli bir biçimde mezcedildiği bu tefsirin ilk önce rivâyet yönünü incelemeye çalışacağız.

2.1. Tefsirin Rivâyet Yönü

Mazlumzâde tefsirinde önceliği rivâyete vermiştir. Nitekim Kur’ân’ı bize aktaran başta Hz. Peygamber (sav.) olmak üzere, âyetlerin inişine şahit olan sahâbe ve onların yetiştirdiği tâbiin neslinin Kur’ân’ın tefsiri hakkında rivâyet ettikleri, kaynak olarak dirâyetten önemli kabul edilmektedir.⁶⁴

Bu başlık altında eserin rivâyet yönü; Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsiri, Kur’ân’ın hadis ile tefsiri, Kur’ân’ın sahâbe ve tâbiîn sözleriyle tefsiri, Kur’ân’ın sebep-i nüzûl ile tefsiri, Kur’ân’ın kırâat ilmiyle tefsiri ve Kur’ân’ın tarih içerikli tefsiri eserde geçen bazı örnekler verilerek incelenecektir.

2.1.1. Kur’ân’ın Kur’ân İle Tefsiri

Kur’ân’ı tefsir ederken kullanılan yöntemlerin başında âyetin başka âyetler ile tefsir edilmesi gelmektedir. Nitekim “Bu (kitap), âyetleri hakîm ve habîr olan (Allah) tarafından (en kat’i burhanlarla) desteklenmiş ve açıklanmıştır” (Hud, 11/1) ve “Sonra onu açıklamak yine bize düşer” (Kıyâmet, 75/19) âyetlerinde belirtildiği gibi Kur’ân’ın ilk müfessiri yine Kur’ân’dır.⁶⁵ Bu metot hemen her müfessir tarafından kullanıldığı gibi çalışmamıza konu edindiğimiz tefsirimizde de örnekleri bulunmaktadır. Şimdi bunlara değineceğiz:

Örnek 1:

Mazlumzâde Mutaffifîn sûresinin “كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَّحُورُونَ” (Hayır, şüphesiz onlar, kıyamet günü Rablerini görmekten mahrum bırakılacaklardır) (Mutaffifîn, 83/15) âyeti için onların günahlarından ve kalplerinin iman nuru ile dolu olmadığından dolayı Hakkı

⁶⁴ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 125.

⁶⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 121.

görmekten mahrum olacaklarını vurgulamış, ayrıca bu âyetin müminlerin Allah'ı ahirette göreceklerine delil olduğunu söylemiştir. Yalnız “وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ” (Kim bu dünyada körlük ettiyse ahirette de kördür...) (İsrâ, 17/72) âyetine değinerek müminin dünyada günahlara karşı kör olmamasının gerekli olduğunu belirtmiştir. Çünkü dünyada günahlara karşı kör olanların ahirette Rablerini göremeyeceklerini âyet açık bir şekilde bildirmiştir.⁶⁶

Burada âyette mahrum bırakılan kesimin kim olduğu, Kur'ân'dan başka bir âyet ile net bir şekilde açıklanmıştır.

Örnek 2:

Bir başka misal ise, İnşirah sûresinin “وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ” (Ve senden o yükü kaldırdık ki o (yük) senin sırtını bükmişti) (İnşirah, 94/2-3) âyetindeki ‘yük’ kelimesinin açıklamasıdır. Bu âyetin tefsirinde Mazlumzâde, ‘وِزْرٌ’ kelimesinin elemden kinaye olduğunu, asla bunun büyük bir günah manasına gelmediğini, ağır bir yük manasına geldiğini belirtmiş ve Fetih sûresindeki: “لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ” (Allah senin geçmiş ve gelecek günahlarını mağfiret etsin...) (Fetih, 48/2) âyetiyle görüşünü desteklemiştir. Devamında ise Enbiyâdan zelle bile sâdır olamayacakken ağır bir günahın Hz. Peygamber’e (sav.) nisbet edilmesinin mümkün olamayacağını belirtmiştir.⁶⁷

Tefsirlerin genelinde bu kelimenin ağır bir yük olduğu kanaati hâkimdir. Örneğin Ebüssuûd tefsirinde ‘وِزْرٌ’ kelimesi ile ilgili şunları söylemiştir: “Bu yük, Hz. Peygamber’in (sav.) peygamberlikten önce gördüğü işaret ve alametlerin ona ağır gelmesi, ayrıca inatçı kâfir topluluğu ile kendini helak edercesine uğraşması ve bu yüzden üzülmesidir. Bu yükün Hz. Peygamber’den indirilmesi ise ilahi vahyi tebliğ için elinden gelen gayreti gösterdikten sonra bunun fazlasından bağışlanması ve mazur sayılmasıdır”.⁶⁸

Örnek 3:

Diğer bir örnek de Zilzâl sûresinin “وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا” (Ve arz, ağırlıklarını dışarı çıkardığı zaman) (Zilzâl, 99/2) âyetindeki ‘أَثْقَالٌ’ (ağırlıklar) kelimesini açıklamak için

⁶⁶ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 29a.

⁶⁷ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 64a.

⁶⁸ Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-Akli's-Selim İlâ Mezâyâ'l-Kitâb-il-Kerim*, trc. Ali Akın. (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2007), 12: 5817-5818.

yararlandığı “O gün sarsan sarsacak, arkasından gelen (ikinci sarsıntı), onu (birinci sarsıntıyı) takip edecek” (Naziat, 79/6-7) âyetidir. Mazlumzâde bu âyetteki ‘أَنْقَالَ’ kelimesi ile ilgili iki yorum dile getirmiştir: Bu sarsıntıya birinci nefha diyenlere göre ‘أَنْقَالَ’ kelimesinin manası yerin altında olan zenginliklerdir, yok bu sarsıntıdan kastedilen ikinci nefha diyenlere göre ise bunun manası yerin altındaki ölülerdir. Yani bu kelime ile birinci yoruma göre yer altındaki madenler, ikinci yoruma göre de yer altında bulunan ölüler kastedilmiştir.⁶⁹

Örnek 4:

Son olarak vereceğimiz örnek Asr sûresinin başındaki “وَالْعَصْرِ” (İkinci vaktine (asra, çağa) yemin olsun ki) (Asr, 103/1) âyetindeki ‘عَصْرٌ’ kelimesinin tefsiridir. Mazlumzâde ‘عَصْرٌ’ kelimesinin ikinci namazı manasında olduğunu söylemiş, halk arasında da “صَلَّيْتُ الْعَصْرَ” (ikinci namazını kıldım) şeklinde kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca ikinci namazının diğer namazlara göre faziletli olduğunu; çünkü çok sıcak olan Arabistan’da ikinci vakti serinlik olduğundan insanların işleriyle, ticaretleriyle uğraşmalarından ikinci namazını aksattıklarını belirtmiştir ve “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ” (Namazlara ve orta namaza devam edin...) (Bakara, 2/238) âyeti ile de ikinci namazının ayrı bir önemi olduğunu teyit edildiğini söylemiştir.⁷⁰

‘Asr’ kelimesinin manası ile alakalı birçok yorum vardır, bunlardan bazıları: “Üstün faziletinden dolayı ikinci namazına yemin etmiştir. Yahut diğer asırlardan üstün olmasından dolayı Hz. Peygamber’in (sav.) yaşadığı asra yemin etmiştir. Yahut acı, tatlı acayip olayları içinde barındırmasından dolayı zamana yemin etmiştir”.⁷¹ Mazlumzâde ise bunlardan ‘ikinci namazına yemin etmiştir’ manasını seçmiş ve bunu hem halk arasında kullanılan dilden örnekle, hem de başka bir âyette ikinci namazının faziletini belirten bir âyetle delillendirmiştir.

Mazlumzâde bu bölümde bazen âyetlerin genel manasını, bazen âyetteki bir kelimeyi Kur’ân’dan başka bir âyet ile açıklamıştır. Bunu yaparken kendi tercih ettiği manayı da belirtmiştir.

⁶⁹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 82a.

⁷⁰ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 92a.

⁷¹ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 12: 5849.

2.1.2. Kur'ân'ın Hadis İle Tefsiri

Hiz. Muhammed'in (sav.) sözleri, fiilleri ve takrirleri manasına gelen hadis, teşri' kaynağı bakımından ikinci sırada gelir. Allah (cc.) "...Sana Kur'ân'ı gönderdik ki, insanlara indirilene onlara açıklayasın..." (Nahl, 16/44) âyeti ile Hiz. Peygamber'e (sav.) Kur'ân'ı tefsir etmesini söylemektedir.⁷² Nitekim Hiz. Peygamber (sav.): "Size iki şey bıraktım. Onlara sarıldığınız müddetçe yolunuzdan ebediyen sapmazsınız. Bunlar Allah'ın kitabı Kur'ân ve sünnetimdir"⁷³ buyurmuştur.

Hemen hemen bütün müfessirler Kur'ân'ı hadislerle tefsir etmişlerdir. Mazlumzâde de âyetlerin hadis ile tefsirine önem vermiş ve birçok yerde Hiz. Peygamber'den (sav.) nakledilen hadislerden yararlanmışır. Şimdi üç başlık altında eserde bulunan hadis örneklerinden bazılarına değineceğiz.

2.1.2.1. Kaynak Vermeden Naklettiği Hadisler

Öncelikle âyetlerin tefsirini yaparken kaynak vermeden eserine aldığı hadis rivâyetlerinden örnekler vereceğiz. Mazlumzâde, vereceğimiz örneklerde görüleceği üzere bazen âyetin manasını açıklayan hadisleri nakletmiş ve âyetin manasının anlaşılır olmasını sağlamıştır. Bazen de âyette bahsedilmeyen ayrıntıları aktarmak için Hiz. Peygamber'in (sav.) açıklamalarına yer vermiştir.

Örnek 1:

Mazlumzâde, "فَذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا" (Haydi azabı tadın, size artık azaptan başkasını tattırmayacağız) (Nebe, 78/30) âyetinde, azabı tadın manasındaki kelimenin 'فَذُوقُوا' şeklinde gelmesinin azapta mübalağa kastı içermesinden kaynaklandığını vurgulamış ve bunu şu hadisi şerifle açıklamıştır: "Bu âyet ehl-i nâr için en şiddetli âyettir..." Yani onların hesap gününü ve açık olan âyetleri inkâr etmesinin cezası bu elim azaptır.⁷⁴

Mazlumzâde bu hadisin kaynağını belirtmemiştir. Kaynaklara baktığımızda kütüb-i sitte de bulunmayan hadis İbn Ebi'd-Dünyâ'nın *Sıfatü'n-Nâr* isimli eserinde merfu hadis olduğu belirtilerek İbrahim b. Râşit Ebû İshâk'tan rivâyet edilmiştir. Ayrıca müellif bu râvinin güvenilir bir râvi olduğu bilgisini de paylaşmıştır.⁷⁵

⁷² Demirci, *Tefsir Tarihi*, 37.

⁷³ Hâkim, *el-Müstedrek*, 1: 93.

⁷⁴ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 9a.

⁷⁵ İbn Ebi'd-Dünyâ, *Sıfatü'n-Nâr*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997). 121.

Örnek 2:

Bir başka örnekte “إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَىٰ صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ” (Şüphesiz bu hükümler ilk sayfalarda, İbrahim ve Mûsâ'nın sayfalarında da vardır) (A'lâ, 87/18-19) âyetini açıklarken Mazlumzâde'nin naklettiği şu hadistir: Rivâyet edildiğine göre Resulullah'a peygamberlere ne kadar kitap ve sahife indirildiği sorulması üzerine Hz. Peygamber (sav.): “Hz. Âdem'e on sayfa, Hz. İdris'e elli sayfa, Hz. İbrahim'e otuz sayfa, Hz. Musa'ya Tevrat, Hz. İsâ'ya İncil, Hz. Davût'a Zebûr ve bana Kur'ân nazil oldu”⁷⁶ buyurmuştur.⁷⁷

2.1.2.2. ‘Sahîh-i Buhârî’ ve ‘Sahîh-i Müslim’ Kaynaklı Hadisler

Mazlumzâde, bazı hadislerde râvi ismi ya da kaynak belirtmezken bu vereceğimiz örneklerde hadislerin hangi kaynaklarda geçtiğini belirtmiştir. Bu kaynaklar Buhârî ve Müslim'dir. Müellif, Buhârî ve Müslim de geçtiğini söylerken ‘Şeyhayn’ ve ‘Sahîhâyn’ ifadelerini kullanmıştır. Bu ifadelerden ‘Şeyhayn’, “kendisinden hadis rivâyet edilen hoca” manasına gelmekle birlikte hadis ilminde bu terimle Buhârî ve Müslim kastedilir.⁷⁸ Diğer ifade olan ‘Sahîhâyn’ ise, “sahih hadisleri ifade eden iki kitap” manasına gelmektedir ki bu kitaplar Kur'ân'dan sonra en sahih kitaplar olarak kabul edilen Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'leridir.⁷⁹ Şimdi Mazlumzâde'nin Buhârî ve Müslim'i kaynak göstererek naklettiği hadislerden bazılarını göreceğiz:

Örnek 1:

Mazlumzâde Abese sûresindeki “مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَرَهُ ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ ثُمَّ أَمَاتَهُ” (Allah onu hangi şeyden yarattı? Az bir sudan (meniden). Onu yarattı ve ona ölçülü bir şekil verdi. Sonra ona yolu kolaylaştırdı) (Abese, 80/18-20) âyetinin tefsirinde Ehl-i tecrübenin görüşüne değindikten sonra Sahîhâyn'da geçtiğini belirttiği Hz. Peygamber'den bir rivâyet ile âyeti açıklamıştır: Ehl-i tecrübe, anne karnında çocuğun azaları kırk günde birbirinden ayrılır, yani mütemeyyiz olur demişlerdir. Sahîhâyn'da geçen hadiste ise şöyle buyrulur: "Sizden birinin yaratılışı, annesinin karnında kırk günde cem olur. Sonra bu kadar müddette "alaka" olur. Sonra bu kadar müddette "mudga" olur. Sonra Allah bir meleği dört kelimeyle gönderir: (Bu melek)

⁷⁶ İbn Hibbân, *Sahîh*, II: 276.

⁷⁷ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 42b.

⁷⁸ Mehmet Efendioğlu, "Şeyhayn", TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 80.

⁷⁹ M. Yaşar Kandemir, "Sahihayn", TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 38: 528.

rızkını, ecelini, amelini, şaki veya said olacağını yazar, sonra ona ruh üflenir..."⁸⁰ Mazlumzâde'ye göre bu hadisten çıkartılacak sonuç şudur: "Nutfe kırk günden sonra alaka olup, alakada kırk günden sonra mudga olur. Her ne kadar ehl-i tecrübe kırk günde azaları birbirinden ayırt edilebilir dese de hadisi şerifte geçtiği gibi nutfe, alaka ve mudganın kırkar gün iktiza ettiği bir gerçektir. Hz. Peygamber'in (sav.) ifadeleri ile tecrübe ehlinin yorumu arasında bir zıtlık yoktur, bilakis uyum mevcuttur."⁸¹ Burada hem Hz. Peygamber'in hadisini zikretmiş hem de ehli tecrübenin görüşünü vererek tefsir yapmıştır.

Olayın ilmi boyutuna baktığımızda: "Ceninın şekillenmesi ilk kırk günün erken aşamasında ve ikinci kırk günün başlangıcında tamamlanır. Beyin ve sinir sisteminin oluşmasıyla ceninin tam anlamıyla çocuk haline gelmesi üçüncü kırk günün sonu ile dördüncü kırk günün başında gerçekleşir. Bundan sonra ceninin bedeni doğuma kadar sadece normal gelişim gösterir".⁸² Yani hadiste geçen bu üç aşamanın ilmî olarak da açıklaması mevcuttur.

Örnek 2:

Başka bir örnek ise "مُتْلِ أَصْحَابِ الْأَخْدُودِ النَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِ" (mü'minleri yakmak için) hendek kazıp, (içinde) alevli ateşler yakanlar lanetlenmiştir) (Buruc, 85/4-5) âyetinde ifade edilen "أَصْحَابِ الْأَخْدُودِ" dur. Mazlumzâde "أَصْحَابِ الْأَخْدُودِ" un yâni hendek kazanların kim olduğu konusunda ihtilaf olduğunu söylemiş ve bununla ilgili ilk olarak Sahîh-i Müslim'de geçtiğini ifade ettiği bir hadisi şerifin tamamını paylaşmıştır. Hadis çok uzun olduğu için biz bir bölümünü buraya almakla yetineceğiz:

"...Kral: "Arkadaşlarıma ne oldu?" diye sordu. Oğlan: "Allah onlara karşı bana kifayet etti" dedi. Sonra krala: "Benim emrettiğimi yapmadıkça sen beni öldüremeyeceksin!" dedi. Kral: "O nedir?" diye sordu. Oğlan: "İnsanları geniş bir düzlükte toplarsın, beni bir kütüğe asarsın, sadağımın bir ok alırsın. Sonra oku, yayın ortasına yerleştirir ve: "Oğlanın Rabbinin adıyla" dersin. Sonra oku bana atarsın, işte eğer bunu yaparsan beni öldürürsün!" dedi. Hükümdar, hemen halkı bir düzlükte topladı. Oğlanı bir kütüğe astı. Sadağından bir ok aldı. Oku yayının ortasına yerleştirdi. Sonra: "Oğlanın Rabbinin adıyla!" dedi ve oku fırlattı. Ok çocuğun şakağına isabet etti. Çocuk elini şakağına okun isabet ettiği yere koydu ve Allah'ın rahmetine kavuşup öldü. Halk: "Oğlanın Rabbine iman ettik!" dediler. Halk bu söz üç kere tekrar etti. Sonra krala gelindi ve: "Ne emredersiniz? Vallahi korktuğunuz başımıza geldi. Halk oğlanın

⁸⁰ Buhârî, "Kader", 1, "Bed'ü'l-halk", 6; Müslim, "Kader", 1.

⁸¹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 19a-b.

⁸² Bk. Müsfir b. Ali b. Muhammed el-Kahtânî, "İslam Hukukuna Göre Anne Rahminde Sakat Olan Çocukların Kürtaj Yoluyla Düşürülmesinin Hükümü", trc. Abdullah Kahraman, Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi XII/1, (2008), 439-484.

Rabbine iman etti!" denildi. Kral hemen yolların başlarına hendekler kazılmasını emretti. Derhal hendekler kazıldı. İçlerinde ateşler yakıldı. Kral: "Kim dininden dönmezse onu bunlara atın!" diye emir verdi. Yahut hükümdara "Sen at!" diye emir verildi. İstenen derhal yerine getirildi. Bir ara, beraberinde çocuğu olan bir kadın getirildi. Kadın oraya düşmekten çekinmişti, çocuğu: "Anneciğim sabret. Zîrâ sen hak üzeresin!" dedi.⁸³

Bu hadisten birçok ders çıkartılabilir. Mazlumzâde de hem âyette geçen ‘(mü’minleri yakmak için) hendek kazıp, (içinde) alevli ateşler yakanlar’dan kastın ne olduğunu belirtmek hem de içerisinde birçok ibret alınacak olayları aktarmak için hadisin tamamını nakletmiştir.⁸⁴ Bahsedilen hadis hem Ebüssuûd’un tefsirinde⁸⁵ hem Beyzâvî’nin tefsirinde⁸⁶ yer almaktadır. Ayrıca Ebüssuûd tefsirinde: “Bu olayın anlatılmasının sebebi, müminleri imanları üzerinde sabit kılmak, kâfirlerin eziyetlerine karşı sabretmelerini sağlamak, kendilerinden önceki ümmetlerin imanlarından dolayı uğradıkları işkenceleri ve onların buna nasıl katlandıklarını hatırlatmaktır”⁸⁷ demiştir.

Mazlumzâde bunun dışında iki rivayeti daha aktarmıştır ki aynı rivâyetler Ebüssuûd’un tefsirinde de yer almaktadır.⁸⁸ Bu rivâyetlerden anlaşıldığına göre inanan bir halkı hendeklere doldurup yakarak öldürme olayının tarihte çeşitli zamanlarda meydana geldiği anlaşılmaktadır.

2.1.2.3. İlk Râvisi Zikredilen Hadisler

Son olarak da âyetleri açıklarken rivâyet zincirindeki ilk râvinin ismini vererek aktardığı hadis rivâyetlerinden örnekler vereceğiz. Mazlumzâde bu örneklerde hadisleri direkt Hz. Peygamber’den (sav.) duyarak aktaran ilk râvinin ismini vererek yazmıştır. Genel itibariyle de Ebû Hureyre ve İbn Abbas’ın rivâyet ettikleri hadisleri kullanmıştır.

Örnek 1:

Mazlumzâde “يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا” (İşte o gün yer kendi haberlerini anlatır) (Zilzâl, 99/4) âyetinin tefsirini yaparken Ebû Hureyre’nin naklettiği bir hadisi aktarmıştır. Şöyle ki: Hz. Peygamber (sav.) bu âyeti okudu ve: "Arzın anlatacağı haberleri nelerdir, biliyor musunuz?" diye sordu. Yanındakiler: "Allah ve Resülü bilir!" diye cevap verdiler.

⁸³ Müslim, “Zühd ve’r-rekâ’ik”, 73; Tirmizî, “Tefsîr”, 77; Müsned, VI, 16-18.

⁸⁴ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 34a-b.

⁸⁵ Ebüssuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selim* 12: 5769.

⁸⁶ Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil*, trc. Abdülvehhab Öztürk. (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011). 5: 475.

⁸⁷ Ebüssuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selim*, 12: 5769.

⁸⁸ Ebüssuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selim*, 12: 5770-5771.

Resulullah (sav.) şöyle açıkladı: "Bu haber, kadın ve erkek her kulun arz üzerinde işlemiş oldukları amellere şahitlik etmesidir. Her kul için arz: "Şu ayda, şu günde, şu şu işlemi yaptı" diyecektir"⁸⁹ buyurmuştur.⁹⁰

Burada âyeti açıklarken rivâyet ettiği hadisin Ebû Hureyre'den nakledildiğini söylemiştir. Devamında ise herhangi bir yorum yapmadan diğer âyetin tefsirine geçmiştir.

Örnek 2:

Bir başka örnek "بَلْ هُوَ فُرْآنٌ مَّجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ" (Buruc, 85/21-22) âyetinin tefsiri hakkındadır. Mazlumzâde bu âyetin tefsirinde İbn Abbas'tan rivâyet edilen şu hadisi aktarmış ve levh-i mahfuzda ilk olarak bu sözlerin yazıldığını söylemiştir: "Kim Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in O'nun kulu ve resulü olduğuna doğrularsa, ona cennet vardır".⁹¹ Burada inkârcıların kabul etmediği Kur'ân'ın şerefli, seçkin bir kitap olduğunu ve korunduğunu belirtmiştir.⁹²

Hak Teâla başka bir âyette ise "O meknûn (korunan) bir kitap, şerefli bir Kur'ân'dır" (Vâkıa, 56/77-78) buyurmuştur. 'Meknûn kitap' ile 'levh-i mahfuz'un aynı şey olması muhtemeldir. Kur'ân'ın 'mahfûz' (korunmuş) oluşu ile Hak Teâla'nın da "Ona ancak tertemiz olanlar dokunabilir" (Vâkıa, 56/79) âyetinde buyurduğu gibi kendisine tertemiz olanların dışındakilerinin dokunmasından mahfuz (korunmuş) olduğu manası kastedileceği gibi, mukarreb meleklerin dışında herhangi bir mahlûkatın kendisine muttali olmaktan korunmuş olduğu manası veya onda hiçbir tağyir ve tebdilin olamayacağı manası kastedilmiş olabilir.⁹³

2.1.3. Kur'ân'ın Sahâbe ve Tâbiîn Sözleriyle Tefsiri

Hz. Peygamber'den (sav.) sonra tefsir alanında en mühim rolü sahâbe almıştır. Sahâbeyi bu alanda yücelten iki şey vardır. Birincisi, sarsılmaz imanları, ikincisi ise hâdis ve sebepleri müşahede edip, hükümlerle aralarında münasebet kurabilmeleridir. Tâbiîn nesli ise tefsir ilmi başta olmak üzere İslâmî ilimleri sahâbeden aldığı için özellikle

⁸⁹ Tirmizî, "Kıyâmet", 8.

⁹⁰ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 82b.

⁹¹ Buhârî, "İlim", 49.

⁹² Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 37a.

⁹³ Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, trc. Komisyon. (Ankara: Akçağ Yayınevi, 1991) 23: 48.

tefsir alanındaki sözleri Kur’ân’ı anlamada büyük önem arz etmektedir.⁹⁴ Çoğu tefsirde sahâbe ve tâbiîn kavline önem verildiği gibi Mazlumzâde’nin eserinde de İbn Abbas başta olmak üzere birçok sahâbenin ve tâbiînin görüşlerine yer verilmiştir. Onlardan bazılarını aktaracağız.

2.1.3.1. Sahâbe Sözüyle Tefsiri

Mazlumzâde, âyetlerin daha iyi anlaşılabilmesi için sahâbenin âyetler ile ilgili sözlerine yer vermiştir. Bu sözler, bazı âyetlerde kapalı olan kelimelerin açıklamaları için olmuş, bazı âyetlerde ise cümlenin genel olarak açıklanması şeklinde olmuştur.

Örnek 1:

Mazlumzâde “وَشَاهِدٍ وَمَشْهُودٍ” (Şâhitlik edene ve şâhitlik edilene andolsun ki!) (Buruc, 85/3) âyetinde, şâhit ve meşhudun ne manaya geldiği konusunda ihtilaf edildiğini söylemiştir. Şâhit ile kastedilenin arefe günü, meşhûd ile kastedilenin ise kıyâmet günü olduğunu, çünkü Allah Teâla’nın kıyâmet günü için “... وَذَلِكَ يَوْمٌ مَّشْهُودٌ” (Hûd, 11/103) buyurduğunu bildirmiştir. İbn Abbas’a (ra.) göre ise bu âyette geçen şâhidin Allah (cc.) manasında, meşhudun ise kıyamet günü manasında olduğunu aktarmıştır.⁹⁵ Böylelikle müfessirimiz âyette müphem olan iki kelimeyi sahâbenin önde gelen müfessirlerden olan İbn Abbas’tan (ra.) nakil yaparak açıklamıştır.

Örnek 2:

İkinci örneğimizde Kevser sûresindeki “فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحَرْ” (Kevser, 108/2) (O halde, Rabbin için namaz kıl, kurban kes) âyetidir. Mazlumzâde’ye göre bu âyet ‘Rabbin için ihlaslı bir şekilde namazlarına devam et ve kurbanını kestikten sonra etini hemen fukaraya tasadduk eyle’ manasına gelmektedir. Bazılarına göre ise namazdan kastın, kurban bayram namazı olduğu söylenmiştir. Hz. Ali (ra.) ise ‘وَأَنْحَرْ’ kelimesinin manasından yola çıkarak bir başka anlama dikkat çekmiş, namaz kılarken kıyamda ellerin nasıl bağlanması gerektiğinin şöyle ifade edildiğini söylemiştir: ‘ضَعَّ يَمِينِكَ عَلَى يَسَارِكَ تَحْتَ السُّرَّةِ’ (sağ eli sol elin üzerine koyup göbek altına bağla!).⁹⁶

⁹⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 234.

⁹⁵ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 33b.

⁹⁶ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 101a.

Mazlumzâde'nin bu âyetin tefsirinde naklettiği rivâyetlerin bazılarının Ebussuûd'un tefsirinde olduğunu gözlemledik.⁹⁷

Örnek 3:

Bir başka örnek de Tin sûresinin başındaki “وَالزَّيْتُونَ وَ الرِّثْيُونَ” kelimelerinin tefsiridir. Mazlumzâde bu kelimelerin ne manaya geldiğini İbn Abbas, İbn Zeyd ve ismini belirtmediği bazı kimselerden naklettiğini şu şekilde dile getirmiştir: ‘وَالزَّيْتُونَ وَ الرِّثْيُونَ’ (Tîn, 95/1) âyetinde ‘الزَّيْتُونَ وَ الرِّثْيُونَ’ lafızlarının manasında ihtilaf olmuştur. İbn Abbas'tan rivâyet edildiğine göre: Bu ikisi Arz-ı Mukaddeste iki dağın adıdır ki Süryânî dilinde ‘طُورِ زَيْتَا’ ve ‘طُورِ ثَيْنَا’ denilir. Bu dağlarda incir ve zeytin çok yetiştiği için bu isimlerle müsemmâ olmuşlardır. İbn Zeyd'in rivâyetine göre ise: ‘الزَّيْتُونَ’ ile kastedilen Dimeşk mescidi ‘الزَّيْتُونَ’ ile kastedilen de Beyti'l-Makdis'tir. Çünkü bu yerlerde zeytin ve incir çoktur. Bazılarına göre ise ‘الزَّيْتُونَ’ ile kastedilen Dimeşk beldesi ‘الزَّيْتُونَ’ ile kastedilen Beyti'l-Makdis'tir. Bazılarına göre ise ‘الزَّيْتُونَ’ ile kastedilen Kûfe ‘الزَّيْتُونَ’ ile kastedilen Şam'dır. Kimi ise mutlak manada incir ve zeytin manasına gelir demiştir. Hak Teâlâ'nın bunlara yemin etmesi faydalarından dolayıdır. Devamında birçok faydasından da bahsederek âyetin tefsirini sonlandırmıştır.⁹⁸ Burada öncelikli olarak İbn Abbas ve İbn Zeyd'in görüşlerini aktarmış, sonrasında ise başka görüşleri paylaşmıştır.

Örnek 4:

Başka bir misalde Mazlumzâde “لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ” (Biz insanı bir sıkıntı ve zorluk içinde yarattık) (Beled, 90/4) âyetinde ki ‘كَبَدٌ’ kelimesinin İbn Abbas'ın kavline göre istikamet ve düz manasına geldiğini aktarmıştır. Yani ona göre bu âyet “لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي” (Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık) (Tîn, 95/4) âyetiyle aynı manadadır. Zîrâ her bir canlı yüzüstü yürür, sadece insan ayaküstü, dik, düz, dosdoğru bir şekilde yürür, diyerek İbn Abbas'ın görüşünü desteklemiştir. Lâkin müfessir, ‘كَبَدٌ’ kelimesinin kökünde düz ve istikamet manası yoktur diye itiraz edenlerinde olduğunu belirtmiştir.⁹⁹

Râzî tefsirinde ‘كَبَدٌ’ kelimesinin birçok manası olduğunu belirtmiştir: “istikamet, dümdüz oluş manasına gelmektedir ki bu Mazlumzâde'nin de kullandığı manadır.

⁹⁷ Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 12: 5862.

⁹⁸ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 66a.

⁹⁹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 51b.

Bunun dışında çetin, güçlü, yaratılışlı anlamına da gelmektedir”.¹⁰⁰ Zemahşerî ise: “buradaki ‘كَيْدٌ’ kelimesinin aslı, sen birisinin ciğerini ağrıttığında, böylece de ciğer şişip genişlediğinde kullanmış olduğun ‘كَيْدًا - كَيْدَ الرَّجُلِ - فَهوَ كَيْدٌ’ ifadesindedir. Daha sonra bu kelime, her türlü sıkıntı ve yorgunluğu ifade için kullanılmıştır. Ki, mukâbede (sıkıntı, zahmet) ifadesi de buradan türemiştir”.¹⁰¹ Kelimeyi bu manada kabul edersek âyet: ‘Biz o insanı hepsi de şiddetli ve meşakkatli olan bir takım merhaleler içinde yarattık; bazen anasının karnında, derken süt emmede, sonra buluğa erdiğinde, sonra geçim temini için katlandığı sıkıntılarda, daha sonra da ölümünden sonraki hayatında...’ manasında olur.

2.1.3.2. Tâbiîn Sözüyle Tefsiri

Sahâbeden sonra tâbiîn görüşleri de tefsirde önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle İslâm’ın çok hızlı bir şekilde yayıldığı ve birçok itikâdi-amelî tartışmanın olduğu bir ortamda tâbiûnun Kur’ân tefsirine dair yaptıkları açıklamalar önemlidir. Şimdi Mazlumzâde’nin tefsirinde âyetleri açıklarken onlardan naklettiği rivâyetlerden bazı örnekleri göreceğiz.

Örnek 1:

Mazlumzâde, “لِلطَّاعِينَ مَأْبَأٌ” (Nebe, 78/22) (Azgınlık için içinde çağlar boyu kalacakları bir dönüş yeridir) âyetinden anlaşılanın, dünyada isyan edenlerin döneceği yerin cehennem olacağıdır. Ardından şu görüşleri aktarmıştır: Hasan Basrî’den rivâyet edildiğine göre cehenneme giden yol üç bin senedir; bin senesi yokuş, bin senesi iniş ve bin senesi de düzdür.¹⁰² Mücâhid’den rivâyet edildiğine göre de çağlar boyu manasına aldığımız “أَحْقَابٌ” kelimesinin seksen ‘harîf’ olduğunu, her ‘harîf’in ise sekiz yüz seneye tekabül ettiğini, her senenin üç yüz altmış gün ve her günün bin sene olduğunu söylemiştir.¹⁰³ Burada müfessir tâbiîn’in önde gelen âlimlerinden Hasan-ı Basrî ve Mücâhid’in âyetin tefsiri ile ilgili açıklamalarını aktarmıştır.

Hasan-ı Basrî ve Mücâhid vurguladıkları şey, dünyada isyan edenlerin ahirette uzun bir süre cehennemde kalacaklarıdır.

Örnek 2:

¹⁰⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*. 23: 148.

¹⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*. (Kâhire: Matbaatü'l-İstikâme, 1946). 4: 754.

¹⁰² Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 7a.

¹⁰³ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 7b.

Bir başka örnek ise Mazlumzâde'nin “وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ” (Beled, 90/10) (İki apaçık yolu (hayır ve şer yollarını) göstermedik mi?) âyetinde ki ‘النَّجْدَيْنِ’ kelimesi hakkında naklettiği görüşlerdir. Ona göre ‘نَجْدٌ’ kelimesi aslında ‘yüksek yol’ demektir. Zeccâc ise ‘sen hayır ve şer yolunu bilmez misin?’ manasına gelir demiştir. Hasan-ı Basrî'den nakledildiğine göre de Hz. Peygamber'in (sav.) ‘النَّجْدَيْنِ’ kelimesinin manası hakkında, hayırlı bir yüksek yer ve şerli bir yüksek yer dediği aktarılmaktadır. Mazlumzâde, farklı görüşler olsa da genel itibariyle bu kelimeye ‘yol’ manası verildiğini söylemiştir.¹⁰⁴

Elmalılı Hamdi Yazır, bu manaların dışında başka manalar verildiğini, ancak en uygun mananın biri hayır, biri şer iki yüksek gayeye giden, biri kutlu biri uğursuz iki yüksek yol anlamı olduğunu söylemiş ve bunu İnsan sûresindeki “Biz ona iki yol gösterdik, ya küfreder ya da şükür” (İnsan,76/3) âyetiyle pekiştirmiştir.¹⁰⁵

Örnek 3:

Bir diğer örnek ise, “وَمَا تَقْمُوا مِنْهُمْ إِلَّا أَنْ يُؤْمِنُوا بِاللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ” (Aziz, övgüye lâyık, göklerin ve yerin mâliki olan Allah'a inandıkları için, yalnızca bunun için müminlerden öğ aldılar) (Buruc, 85/9) âyetidir. Mazlumzâde bu âyetteki ‘نعم’ kelimesini ayıplamak manasına geldiğini aktarmıştır. O, “kâfirler müminleri başka bir şey için ayıplamamışlardır, ancak Aziz ve Hamîd olan Allah'a iman ettiklerinden dolayı ayıplamışlar ve inkâr etmişlerdir”, diye de eklemiştir. Rebi' b. Enes'ten, “O kâfirlerin eziyet etmek için ateşe attıkları müminlere ateş değmeden önce Hak Teâla müminlerin ruhlarını kabz edip, o ateşin kenarında olan kâfirleri yakacaktır” rivâyetini naklederek âyeti tavzih etmiştir.¹⁰⁶ Bu açıklama Buruc sûresi yedinci âyette “Hani o sırada ateşin başında oturmuşlar, inananlara yaptıklarını seyrediyorlardı” diye geçen kâfirler hakkındadır.

Örnek 4:

Son olarak Mazlumzâde, “هَلْ أَتَيْكَ حَدِيثُ الْعَاشِيَةِ” (Gâşiye, 88/1) (Dehşeti her şeyi kaplayan felaketin haberi sana geldi mi?) âyetinde ki ‘العَاشِيَةِ’ kelimesinin Dahhâk, Katâde ve Hasan-ı Basrî kıyametin isimlerinden biri olduğunu söylemiş, tâbiîn âlimlerinin genel olarak bu konuda aynı görüşte olduklarını belirtmiştir. Bazı müfessirine göre ise ‘أَقَامُوا ... أَنْ تَأْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِنْ عَذَابِ اللَّهِ ...’ (Yusuf, 12/107) âyetindeki ‘العَاشِيَةِ’ kelimesinin ateş manasına

¹⁰⁴ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 52b.

¹⁰⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (Ankara: Akçağ Yayınevi, 1995.) 8: 459.

¹⁰⁶ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 36a.

geldiği gibi bu âyetteki ‘غَاشِيَّةٌ’ kelimesinin de ateş manasında kullanıldığını aktarmıştır.¹⁰⁷

Buradaki açıklamalardan, genel görüşün cehennemın isimlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz.

2.1.4. Kur’ân’ın Sebeb-i Nüzûl İle Tefsiri

Kur’ân-ı Kerim’deki âyet veya âyetlerin inmelerine vesile teşkil eden olaylara esbâb-ı nüzûl denmektedir. Kur’ân âyetlerinin ekserisi bir sebep olmaksızın inerken, diğer bazıları ise muayyen bir sebep ve vesilelerle ilişkilendirilerek inmiştir. Müfessirlerin bunları mutlaka bilmesi gerektiği ve hatta selefin bazılarının, sebeb-i nüzûlü bilmeyen âlimin tefsir yapmasının haram olduğunu söylemesi bu ilmin önemini ortaya koymaktadır.¹⁰⁸ Mazlumzâde sebeb-i nüzûl hakkındaki bilgisini eserinde göstermiş, birçok sûrenin ve âyetin nüzûl sebeplerine yer vermiştir. Bunlardan bir kısmını başlıklar altında incelemeye çalışacağız.

2.1.4.1. Kaynak Göstermeden Sebeb-i Nüzûl İle Âyetleri Açıklaması

İlk önce, âyetleri açıklarken kaynak göstermeden bir rivâyete sebeb-i nüzûlünü aktardığı örnekleri inceleyeceğiz.

Örnek 1:

Mazlumzâde, “أَيَحْسَبُ أَنْ لَنْ يُقَدَّرَ عَلَيْهِ أَحَدٌ” (Beled, 90/5) (İnsanoğlu kendisine kimsenin güç yetiremeyeceğini mi sanıyor?) âyetini açıklarken şöyle bir rivâyete değinmiştir: “Bu âyet, Ebu'l-Eşedd b. Keledete'l-Cümahî denilen kuvvetine mağrur bir kişi hakkında inmiştir ki kuvvetli bir pehlivanmış, ayağının altına koyduğu deri parçasını kımıldatana mükâfat vaat edermiş, herkes toplansa da kımıldatamazlarmış. Bu adam imana davet edildiğinde Resul-i Ekrem’e (sav.) karşı çıkışınca bu âyet nazil olmuştur”.¹⁰⁹

Ebüs-suûd da tefsirinde bu rivâyete yer vermiş ve ardından şöyle demiştir: “Yani müminleri zayıf gören bu güçlü azgın, hiç kimsenin ona güç yetirmeyeceğini mi zannediyor? Kimseın kendisinden intikam alamayacağını mı zannediyor?”.¹¹⁰

¹⁰⁷ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 42b.

¹⁰⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 38.

¹⁰⁹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 51b.

¹¹⁰ Ebüsuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 12: 5803.

Örnek 2:

Diğer bir örnek ise, “أَلْهَيْكُمُ التَّكَاثُرُ حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ” (Tekâsür, 102/1-2) (Çoklukla övünmek sizi kabirlere varıncaya (ölünceye) kadar oyaladı) âyeti hakkında Mazlumzâde’nin naklettiği rivâyet ki; Benî Hâşim kabilesi ve Abdi Menâf kabilesi hakkında indiğini haber vermektedir. Şöyle ki: Bu iki kabile birbirine karşı zenginliklerini ve sayıca çokluklarını ileri sürerek büyüklenmişlerdir. Bir neticeye varamayıp kabilelerini hesap etmeye yani çokluk yarışına girdiklerinde Abd-i Menâf sayı olarak çok gelmiştir. Böyle olunca ölülerini saymışlar, o zaman da Benî Hâşim kabilesi öne geçmiştir. İşte bu büyüklenme ve kibirlenmeleri için kabirlere gidip ölülerini saydıklarından dolayı bu âyet indi denilmiştir.¹¹¹

Bu rivâyet birçok tefsirde kullanılmıştır.¹¹²

2.1.4.2. Kaynak Göstermeden Sebeb-i Nüzûl İle Sûreleri Açıklaması

Şimdi de sûrelerin evvelinde kaynak göstermeden sebeb-i nüzulü aktardığı örneklere bakacağız.

Örnek 1:

Mazlumzâde, Abese sûresinde sûrenin genel özelliklerinden bahsettikten sonra nüzûl sebebini şöyle aktarmıştır: “Resûl-i Ekrem (sav.) bir mahallede Kureyş’in ileri gelenlerini İslâm’a davet ederken Abdullah İbn Ümmi Mektûm (gözleri görmeyen bir sahâbi) Hz. Peygamber’in (sav.) huzuruna gelip onun meşguliyetinden habersiz ‘Ya Resûlallâh Hak Teâla’nın sana tâ’lim ettiği ilimden bana öğret’ diye ısrarla rica edince Resûlullâh önem verdiği bir konuşma yaptığı için konuşması kesilmemesi için suratını ekşitti ve cevap vermeden Kureyş’in ileri gelenlerine yönelip, ondan yüz çevirdi ve bu sûre nazil oldu”¹¹³ Yani, “Kureyş’in ileri gelenleri ile ilgilenirken gözleri görmeyen bir sahâbeye yüzünü ekşitmesinden dolayı bu sûre indi” denilmiştir.

Yine rivâyet edilen başka bir hadiste Resûl-i Ekrem (sav.) Ümmü Mektûm’a ikram edip ve onu her gördüğünde ‘Ya Abdullah Rabbim senin için beni itâb eyledi’ derdi, diye nakledilmiştir.¹¹⁴

¹¹¹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 90a.

¹¹² Bk. Ebüssuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selim*, 12: 5846; Mukâtil b. Süleyman, age, 447.

¹¹³ Muvatta, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 8; Tirmizî, “Tefsîru Sûre” (80), 1.

¹¹⁴ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 17a.

Sûrenin Abdullah İbn Ümmi Mektûm hakkında indiği konusunda bir ihtilaf yoktur. Lâkin hadis mecmualarında farklı şekillerde rivâyet edilmiştir. İmam Mâlik'in *Muvatta*'ı ile Tirmizî'nin *Sünen*'inde aynı şekilde geçmektedir. Muvatta'da râvi Hişam b. 'Urve olarak belirtilmiş, fakat Tirmizî'de râvinin Hz. Âişe (ra.) olduğu rivâyet edilmiştir.

Örnek 2:

Mazlumzâde Kâfirûn sûresinin birinci âyetini açıkladıktan sonra sûrenin nüzûl sebebinin şu şekilde beyan etmektedir: Mervidir ki: Kureyşten bir cemaat Hz. Peygamber'e (sav.): "Ya Muhammed sen bizim ilah diye kabul ettiğimiz mabudumuza ibadet et, biz de senin Allah'ına ibadet edelim" dediklerinde bu sûre nâzil olmuştur.¹¹⁵

Kureyş ve Hz. Peygamber arasında geçen bu konuşma farklı şekillerde rivâyet edilmiştir.¹¹⁶ Kureyşlilerin putlarına tapması için Hz. Peygamber'i ikna konuşmaları yaptığı görülmektedir ki, bunların hiç birinde başarılı olamamışlardır. Kâfirûn sûresi âyetleri de Hz. Peygamber'in tavrını net bir şekilde göstermektedir.

Mazlumzâde bu bölümde nüzûl sebeplerinden bahsederken râvinin ismini belirtmemiştir. 'Rivâyet edildiğine göre' veya 'mervidir ki' gibi ifadeler kullanarak âyet ve sûrelerin nüzûl sebeplerini aktarmıştır.

2.1.4.3. Kaynağını Belirttiği Sebeb-i Nüzûl Rivâyetleri

Mazlumzâde tefsirin tamamında verdiği nüzûl sebeplerinden sadece ikisinin kaynağını zikretmiştir. Bu rivâyetlerin kaynağının Mukâtil b. Süleyman olduğunu söylemiştir. Bu örnekler şunlardır:

Örnek 1:

Mazlumzâde Zilzâl sûresinin son iki âyetini açıkladıktan sonra Mukâtil'den rivâyet edilen şu sebeb-i nüzûlü nakletmiştir: "Bu âyetler iki kişi hakkında inmiştir. Onlardan birisine hep bir dilenci gelirdi. O adam da o dilenciye az şey vermekle yetinirdi, fazla bir şey vermezdi. Allah katında az bir şey vermenin önemli olmadığını düşünürdü. Diğer adam ise küçük günahları önemsemez, hafif görürdü. Onun itikadında Allah ateşi ancak büyük günahlara vadetmişti ve büyük günahları işlemedikten sonra zararı olmaz

¹¹⁵ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 101b.

¹¹⁶ Bk. Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 12: 5863; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 808-809.

zannederdi. Bunun üzerine Allah Teâla bu âyetleri az bir hayra teşvik için indirdi. Zîrâ Allah katında küçük bir iyiliğin de ecri çok olur. Ve bir de azımsanan gûnahtan sakındırmak için indirdi. Zîrâ her kim zerre kadar amel etse onun karşılığını görecektir”.¹¹⁷

Mukâtil’in tefsirine baktığımızda bu rivâyetin aynen nakledildiğini görmekteyiz.¹¹⁸ Bununla birlikte başka rivâyetler de aktarmıştır. Bu sûrede kıyamet gününün dehşetinin anlatılması ile birlikte hiçbir iyiliğin ya da kötülüğün önemsiz olmadığı, küçücük bir iyilik veya kötülük yapılmışsa onun karşılığının mutlaka verileceği vurgulanmıştır.

Örnek 2:

Mazlumzâde Hümeze sûresinin genel özelliklerinden bahsettikten sonra sebebi-nüzûlünü aktarmıştır. Mukâtil’den rivâyet edilen bu rivâyet Velid b. Muğire hakkında nazil olmuştur. Zîrâ bu kişi daima Resûlullâh’ın ardından gıybet edermiş. Mazlumzâde bu rivâyetten sonra muhakkikûnun şu sözünü aktarmıştır: “Sûrenin iniş sebebinin özel olması hükmünün genel olmasına engel değildir”.¹¹⁹

Bundan dolayı bu sûre birisi için nâzil olmuş olsa bile bu sıfatı taşıyan kimse için de bu hüküm geçerlidir, demiştir.¹²⁰

2.1.4.4. Bir Sûre Hakkında Birden Fazla Nüzûl Sebebi Nakletmesi

Mazlumzâde Duhâ sûresinin nüzûl sebebi olarak birkaç rivâyetten bahsetmiştir. Bahsettiği nüzûl sebeplerinin ortak noktası ise vahyin bir süre kesilmesiyle ilgili olmasıdır. Vahyin kaç gün kesintiye uğradığı konusunda da farklı görüşler olduğunu bildirmiş ve onları da zikretmiştir. Rivâyetler arasında hangisinin daha sıhhatli olduğu konusunda herhangi bir görüş bildirmemiştir. Müfessirin naklettiği Duhâ sûresinin nüzûl sebepleri şunlardır:

İlk rivâyete göre Yahudiler şöyle demiştir: “Üç şeyi Muhammed’e sorun, eğer ikisinden haber verir, birini bilemezse bilin ki o beklenen hak peygamberdir”. Ona "Ashâb-ı kehf olan gençleri, Zülkarneyn’i ve ruhu sorun" dediler. Hz. Peygamber’e (sav.) Yahudilerden öğrendikleri üç şeyi sordular. Hz. Peygamber (sav.), onlara nasıl cevap

¹¹⁷ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 84a-b.

¹¹⁸ Mukâtil, *Tefsir-i Kebîr*, 4, 437-438.

¹¹⁹ Bk. Celâlüddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur’ân*, trc. Sâkıp Yıldız ve diğerleri. (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1978). 1: 358.

¹²⁰ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 93a.

vereceğini bilemedi, daha sonra cevap vereceğini söyledi ve fakat "inşallah" demedi. Cibril, "Hiçbir şey hakkında sakın 'yarın şunu yapacağım' deme!" (Kehf, 18/23) âyetini getirdi ve vahiy kesildi.¹²¹

Mazlumzâde'nin aktardığına göre bir diğer rivâyette ise Hz. Osman, Hz. Peygamber'e (sav.) bir salkım üzüm getirmişti. O sırada bir dilenci gelip bunu Hz. Peygamber'den isteyince Peygamber Efendimiz o salkımı bu dilenciye verdi. Hz. Osman o dilenciye dönüp salkımı kendisinden satın aldı ve tekrar Hz. Peygamber'e hediye etti. Aynı dilenci gelip o salkımı yine istedi ve Hz. Peygamber de yine ona verdi. Hz. Osman da gitti, dilenciden o salkımı tekrar satın aldı ve getirip Hz. Peygamber'e hediye etti. Dilenci yine gelip isteyince (üçüncü defasında) Hz. Peygamber kızgın olarak değil de bir latife olarak o dilenciye: "Sen dilenci misin, yoksa tüccar mısın?" buyurdular. Bundan sonra vahiy kesildi.¹²²

Mazlumzâde bunlardan başka rivâyetlerinde olduğunu söylemiş, ardından vahyin kaç gün kesildiğine dair diğer görüşleri paylaşmıştır: "İbn Cüreyh'in kavline göre on beş gün, İbn Abbas'ın kavline göre yirmi beş gün, Mukâtil'in kavline göre ise kırk gün vahiy kesilmiştir".¹²³

2.1.4.5. Aynı Sûrenin Âyetleri Hakkında Farklı Nüzûl Sebepleri Zikretmesi

"Hayır! Gerçek şu ki insan, kendi kendini yeterli görerek çizgiyi aşar" (Alak, 96/6-7) âyeti için Mazlumzâde: "Allah'ın (cc.) o kadar çok nimet ve ikramından sonra insanın masiyete dalması, nefsinin hevasına kapılması ve mallarına sarılarak kendini müstağni görmesi insanın yaratılışına layık olan bir şey değildir" diyerek tefsirine başlamış ve âyetin, Ebû Cehil hakkında indiğini aktarmıştır. Zirâ Ebû Cehil'in bir şeye sahip olduğu zaman insanlara büyüklük taslamak için giysi, yemek vs. mallarını artırdığının rivâyet edildiğini söylemiştir. Nitekim sûrenin devamındaki "Gördün mü, bir kulu namaz kılarken engelleyen o adamı?" (Alak, 96/9-10) âyetinin de Ebû Cehil hakkında indiği rivâyetini de zikretmiştir. Zirâ Ebû Cehil, "Eğer Muhammed'i (sav.) secde ederken görürsem ayakla boynuna basıp helak edeyim" demişti. Etbâi' bunu işitmiş ve Muhammed (sav.) namaz kılıyor diye haber verdiklerinde, Ebû Cehil kalkıp mescide gelmiş ve hiçbir şey yapamadan geri dönmüştü. Neden geri döndüğü sorulduğunda da,

¹²¹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 60b.

¹²² Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 61a.

¹²³ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 61a.

“Benimle onun arasında ateşten bir hendek meydana geldi ve birtakım kanatlar gördüm, sonra korktuğumdan geri döndüm” demiştir. Bu olay sonradan Resulullah’a sorulduğunda, “o gördüğü kanatlar meleklerdi, vallahi yaklaşmış olsaydı melekler onu pâre pâre ederlerdi” buyurmuştur.¹²⁴

Mazlumzâde, Alak sûresinin âyetleri için naklettiği nüzûl sebeplerinin aynı kişi olduğunu belirtmiştir. Bu örnek ile bir sûre içinde âyetlerin farklı sebeplerle inmesinin mümkün olduğunu, aynı zamanda bir sûrenin içerisinde farklı konuların bir arada işlendiğini göstermiştir.

2.1.5. Kur’ân’ın Kırâatle Tefsiri

Kırâat ilmi, “Kur’ân kelimelerinin eda keyfiyetlerini ve ihtilaflarını, nakledenlere nispet ederek bilmek”¹²⁵ demektir. Bir harfin farklı hareketlerle ya da bir kelimenin değişik harflerle, ilaveler veya eksiltmelerle okunması, cümlenin manasını etkilemektedir. Bu sebeple kırâat ilmi tefsir için olmazsa olmaz ilimlerden biridir. Aynı zamanda kırâat ilmindeki farklı okuyuşlar tefsir ilmine zenginlik katan önemli unsurlardandır.

Şimdi Mazlumzâde’nin tefsirinde değindiği bazı kırâat farklılıklarını paylaşacağız.

2.1.5.1. Kurrânın Adını Zikretmeden Yaptığı Açıklamalar/Yorumlar

Müfessirimiz bazı yerlerde Kırâat imamlarının isimlerini vermeksizin kırâat konusuna değinmiştir:

Örnek 1:

“أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا” (Abese, 80/25-26) (Gerçekten biz, yağmuru bol bol yağdırdık. Sonra toprağı iyiden iyiye yarıdık) âyetindeki ‘أَنَا’ kelimesidir. Mazlumzâde, “Bu kelime, hemze kesreyi ile (!) kırâat olunduğunda yemeklerin nasıl ortaya çıktığını anlatan bir başlangıç cümlesidir, ancak Kufelilerin fetha ile (î) kırâat etmesine göre ise, yemeklere karşılık verilmiş nimetleri içine alır” manasına gelir, demiştir.

O, ‘الصَّبِّ’ kelimesinin dökmek, ‘الشَّقِّ’ kelimesinin yarmak manasına gediğini ve âyetin genel manasının ‘biz gökten yağmur suyunu yeryüzüne indirdik, sonrada yeryüzünü

¹²⁴ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 69a-69b.

¹²⁵ İsmail Karaçam, *Kur’ân-ı Kerim’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*, (İstanbul: İFAV, 2011), 61.

yardık ki hububat yeşersin ve ortaya çıksın’ anlamında olduğunu aktarmıştır. Böylece kırâat farklılıklarının manayı nasıl değiştirdiğine yer vermiştir.¹²⁶

Örnek 2:

Bir başka örnekte Târik sûresinin “إِنَّ كُلَّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ” (Târik, 86/4) (Hiçbir kimse yoktur ki, üzerinde koruyucu bulunmasın) âyetidir. Mazlumzâde, bu âyetteki ‘لَمَّا’ kelimesinin şeddeli olarak kırâat olduğunda ‘الْأَ’ manasına geldiğini ve ‘إِنَّ’ edatının nefy anlamında olduğunu söylemiştir. Buna göre âyetin: ‘Her bir nefis değil, sadece onun nefsi üzerine koruyucu bir melek vardır ki iyi ve kötü amelleri yazıp ceza gününde ortaya koyar’ manasına geldiğini söylemiştir. Eğer ‘لَمَّا’ şeklinde şeddesiz okunacak olursa te’kid için olmuş olur, ‘مَا’ kelimesi de fazlalık olur ve ‘her bir nefse bir melek koruyucu olup, amellerini yazar’ anlamında olduğunu ve mananın değiştiğine işaret etmiştir.¹²⁷

Mazlumzâde’nin kırâat konusunda yaptığı bu açıklamalarını Zemahşerî’nin tefsirinden naklettiğini zannediyoruz.¹²⁸

2.1.5.2. Kırâat İmamlarına Nisbet Ederek Yaptığı Açıklamalar/Yorumlar

Mazlumzâde bazı yerlerde ise kırâat imamlarına nisbet ederek nakiller yapmıştır. Bazen bir kırâat im amının ismini zikrederken bazen de birden fazla kırâat imamının aynı kırâatı okuduğunu söylemiştir. Kırâat imamlarının kelimeyi nasıl okuduklarını belirtirken manayı nasıl etkilediğini de açıklamıştır.

Örnek 1:

Mazlumzâde “تَصَلَّى نَارًا حَامِيَةً” (Kızgın ateşe girerler) (Gâşiye, 88/4) âyetinden maksadın ateşe girerler demek olduğunu, yani ‘çok şiddetli sıcak olan bir ateşe girerler’ manasına geldiğini belirtmiştir. Sonra da Ebû Amr, Yâkup ve Ebû Bekir’in ‘ت’ harfini damme ile kırâat ettiklerini, bazı kırâat âlimlerinin de mübalağa için şeddeli okuduklarını söylemiştir.¹²⁹ ‘ت’ harfi damme ile kırâat edildiğinde ‘تُمْ الْجَحِيمَ صَلُّوْهُ’ (onu cehenneme sokarız onu...) (Hâkka, 69/31) âyetindeki gibi ‘cehennem sokmak’ manasına gelir. Şeddeli şekilde, yani ‘تُصَلَّى’ (tusallâ) olarak kırâat edenler de olmuştur. Böyle

¹²⁶ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 20b.

¹²⁷ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 37b.

¹²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*. 4: 735.

¹²⁹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 43a.

olduğunda ‘çok şiddetli bir ateşe girerler’ manasına gelir. Araplar nezdinde ‘tusallâ’ kelimesi, derin bir çukur kazıp içine de bol miktarda ateş ve kor doldurarak; kestikleri koyunu içinde iki kat ateşte ve korun içinde pişirmek demek olduğunu aktarmaktadır.¹³⁰

Örnek 2:

Bir diğer örnek, “وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا” (Malı da pek çok seviyorsunuz) (Fecr, 89/20) âyetindeki ‘جَمًّا’ kelimesidir. Mazlumzâde bu kelimenin ‘çok’ anlamına geldiğini, âyetin ise ‘onlar açgözlü olmalarından hırsla kapılarak malı çok fazla severler’ demek olduğunu söylemiştir. Sonra da Ebû Amr, Sehl ve Yakup’un ‘لَا يُكْرَمُونَ وَ يُحِبُّونَ’ şeklinde tilâvet ettiklerini, geri kalanların ise ‘لَا تُكْرَمُونَ وَ تُحِبُّونَ’ şeklinde okuduklarını aktarmıştır.¹³¹ Yani kelime, çoğunluğa göre cemî müzekker gaib ile okunmuş, diğerlerine göre de cemî müzekker muhatap ile tilâvet edilmiştir.

2.1.6. Kur’ân’ın Tarihi Olaylarla Tefsiri

Kur’ân’da tarihi olayların, kıssaların anlatımındaki asıl amaç; tarihi olayları bütün ayrıntılarıyla öğrenmek değil, onlardan ders çıkartmaktır. Kur’ân, kıssayı hangi maksatla zikretmek istiyorsa hâdisenin sadece o kadarına yer vermektedir. Bundan dolayı anlatılan olayın önemine değinilir ve gereksiz ayrıntılara yer verilmez.¹³² Bizde bu başlık altında *Tefsir-i Cüz-i Nebe*’de geçen gerek Siyer-i Nebi’den, gerekse önceki milletlere gönderilen peygamberlerin kıssalarından bazılarını aktaracağız.

2.1.6.1. Hz. Peygamber’in (sav.) Kalbinin Yarılması Hadisesi

Müfessir, “أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ” (İnşirah, 94/1) ((Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?) âyetinin tefsirinde ise şunları aktarmaktadır: Ya Muhammed biz senin sadrını Hakka münacata ve halka davete yatkın olması için genişletmedik mi? Yani genişlettik, demektir. Yahut senin kalbinde yaratılan imân, ilim, hikmet, nübüvvetle ve cehâletin silinmesiyle genişlettik, manasına da gelebilir. Mazlumzâde bu açıklamalardan sonra: “Yahut bu göğsünü açmak ile kastedilenin Cebrail’in (as.) Hz. Muhammed’in (sav.) çocukluğunda veya miraçta kalbini çıkarıp yıkaması ve ilim, iman ile doldurmasıdır” demiş ve: “Dedesi Abdulmuttalib’in terbiyelerinde olduğu sene çocukların içinde dururken Cebrail (as) ve Mikâil (as.) ortaya çıkıp Hz. Muhammed’i

¹³⁰ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 23: 96.

¹³¹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 48b.

¹³² Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 213-214.

(sav.) alıp bir tenhada sinisini yarıp kalbini zezem suyu ile yıkayıp, kinden ve kötü ahlaktan pâk edip, ilim ve hikmet ile doldurdular. Çocuklar gelip Halime'ye Muhammed'i helak ettiler diye haber verince hemen oraya varıp rengi değişmiş olarak buldu. Sonra halinin neden böyle olduğunu açıkladı ve sinisinin yarıldığının işaretini gördüler"¹³³ rivâyetini nakletmiştir.¹³⁴

Bu rivâyeti aktardıktan sonra Kâdi Abdulcebâr (ö. 415/1025)¹³⁵ bu olayı eleştirmiş ve bu eleştirilerini şu şekilde açıklamıştır:

İlk olarak, bu olay Hz. Muhammed'in çocukluğunda oldu deyip mucizelerden kabul ederseniz, mucizenin peygamberlikten önce olması caiz değildir.

İkinci olarak, yıkamanın tesiri ancak bedende olur, bedenın yıkanması ile ahlakın güzelleşmesinin bir manası yoktur.

Üçüncü olarak ise, kalbin ilim ve iman ile dışarıdan doldurulması mümkün değildir. Bil ki ilim ve imanı kalpte Hak Teâlâ yaratır.

Mazlumzâde, buna cevap olarak *Tefsîr-i Kebîr*'de şöyle denildiğini aktarır: İlk olarak bize (ehl-i sünnete) göre mucizenin peygamberlikten önce olması caizdir ki ona irhâs deriz. Hz. Peygamber (sav.) hakkında bunun benzeri çok olay olmuştur.

Kâdi Abdulcebâr'ın diğer söylemlerinin cevabı ise şöyledir: Onlar Resulullâh'ın kalbinde olan siyah kanı temizlediler o siyah kan kalbin isyana meyline sebep olup ve itaatten uzaklaşmasına alâmet olmasında şüphe yoktur. Öyleyse onun izâle olması sahibinin itaate sürekli uğraşması ve nefsânî isteklerden çekinmesine alâmettir.¹³⁶

Hz. Peygamber'in kalbinin yarılması ile ilgili rivâyet birçok kaynakta geçmektedir ki bazılarını paylaştık. Mazlumzâde'nin üzerinde durduğu şey, rivâyeti eleştiren Kâdi Abdulcebâr'ın söylemleri ve buna karşın Fahrüddîn er-Râzî'nin tefsirindeki açıklamalarıdır.

Kâdi Abdulcebâr, peygamber olanla olmayan arasındaki farkın "mucize sahibi olmaya", bunun da ismet sıfatıyla muttasıf olmaya bağlı olduğunu belirtmektedir. Buna göre peygamberlerin farkı, ne nübüvvetten önce ne de nübüvvetten sonra Allah'ın

¹³³ Nesâî, "Kitâbu's-salât", 1; İbn Mâce, "Kitâbu't-Tahâre", 56.

¹³⁴ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 63b.

¹³⁵ Basra mu'tezilesinin ünlü kelimcisi ve Şafii fakîhi.

¹³⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 23: 230.

himayesinden çıkaracak ve ona düşman olacak işlerde bulunmamalarıdır.¹³⁷ İşte bu yüzden peygamberlikten önce gerçekleştiği rivâyet edilen olağanüstü olayları kabul etmemiş, peygamberin kalbinde ismet sıfatına zarar verebilecek bir kötülük olamayacağını belirtmek istemiştir. Son olarak da yıkama işleminin madden olabileceğini manevi anlamda bir yıkamanın mümkün olmadığını vurgulamıştır.

Râzî ise tefsirinde Abdulcebbar'ın bu söylemlerini paylaştıktan sonra kendi görüşünü, yani Ehl-i sünnetin görüşünü aktarmıştır. Peygamberlikten önce de olağanüstü olayların gerçekleşebileceğini ki birçok peygamberin başına geldiği gibi Hz. Muhammed'in de peygamberlikten önce yaşadığı olağanüstü olaylar olduğunu dile getirmiş ve buna irhâs isminin verildiğini söylemiştir. Bunun Ehl-i sünnet tarafından kabul gören bir anlayış olduğunu belirtmiştir. Kalbinin yıkanmasının ise kalbinde kötülük ya da günah barındırdığına değil bilakis böyle bir şeyin olmayacağına, itaatsizliğe ve kötülüğe meyletmeğe delalet ettiğini, en önemlisi de Allah böyle bir şeyi murat ettiyse ona hiçbir şeyin güç gelmeyeceğini, O ol dedi mi her şeyin olacağını da yegâne göstergesi olduğunu vurgulamıştır.¹³⁸

Mazlumzâde'nin söylemlerinden Ehl-i sünnetin görüşünü tercih ettiğini, hatta savunduğunu söyleyebiliriz.

2.1.6.2. Hz. Ebû Bekir'in (ra.) Muttakî Sıfatıyla Nitelenmesi

Mazlumzâde, “وَسُجِّنَ بِهَا الْأَتَقَى الَّذِي يُؤْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى” (Leyl, 92/17-18) (Temizlenmek için malını hayra veren en muttakî (Allah'a karşı gelmekten en çok sakınan) kimse o ateşten uzak tutulacaktır) âyetinde geçen ‘muttakî’ kelimesinden kastedilenin Ebû Bekir (ra.) olduğunu söylemiştir. Devamında da bunun müfessirlerin ittifak ettiği bir konu olduğunu ve bu âyetin başından sûrenin sonuna kadar onun hakkında nâzil olduğunu, söylemiştir. İlgili olayı da aktaran Mazlumzâde şöyle demiştir: “Ebû Bekir müşriklerin elinde eziyet gören bir köle gördüğü zaman onu satın alır ve azât ederdi. Ümeyye b. Halef, elinde köle olan Bilal'i (ra.) İslâm'a girdiği için her gün Mekke'nin önde gelenlerinin huzurunda arkası üzere yatırıp, sinesine büyük bir taş koydurup, eğer Muhammed'in (sav.) dininden geri dönmezsen seni ölünceye kadar böyle ta'zib ederim diyordu. Bilal ise ‘ehad, ehad’ diye feryat ediyordu. Bir gün Hz. Ebû Bekir o taraftan

¹³⁷ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu Usûl-i Hamse*, tahk. Abdülkerim Osman, (Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1996). 573.

¹³⁸ er-Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 23: 230.

geçerken vaziyeti görüp, şöyle dedi: ‘Bu zayıfa niçin böyle eziyet edersin? Benim ondan kuvvetli siyah bir kölem var, hem senin dinindedir, onunla mübadele edelim’.
Sonra Bilal’i alıp azât etti”.¹³⁹

Farklı kaynaklara baktığımızda bu rivâyetin İbn Abbs’tan nakledildiğini görmekteyiz.¹⁴⁰

Mazlumzâde anlatılan olayın ardından bu âyetin indiğini ve burda Allah’a karşı gelmekten en çok sakınan, malını Allah yolunda hayır işlerinde harcayan Hz. Ebû Bekir olduğunu aktarmıştır.

2.1.6.3. Fil Olayını Anlatması

Mazlumzâde, Fil sûresindeki “أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ” (Fil, 105/1) âyetini açıklarken, kayıtlara Fil Olayı olarak geçen hâdiseyi şöyle aktarır: Necaşi kabilesinden Yemen meliki olan Ebrehe, Kâbe’yi ziyaret edenleri kendi bölgesine çekmek için San’a’da bir kilise yaptırdı ve mücevherler ile de süslettirdi. Kinâne’den bir adam gece tenha bulunduğu bir vakit oraya pisledi. Ebrehe buna çok kızdı ve Kâbe’yi yıkmaya yemin etti. Fillerin de bulunduğu büyük bir ordu topladı ve Mekke’ye yakın olan bir bölgeye geldi. Kureyş kabilesinin lideri Abdulmuttalib bir süvari yanına alıp Ebrehe’ye gitti. Ebrehe, Abdulmuttalib’e ikramda bulundu ve maksadının sadece Kâbe’yi yıkmak olduğunu bildirdi. Abdulmuttalib ise Ebrehe’nin adamlarının develerini bırakmasını istemek için geldiğini, Kâbe’nin sahibinin elbette onu koruyacağını söyledi. Ardından Abdulmuttalib, herkesin dağlara çıkmasını emretti. Ebrehe fil ordusuyla Kâbe’nin yakınlarına geldi. Filler yere çöktüler ve adamları ne yaptysalar filleri yerinden hareket ettiremediler. Başka bir yöne döndüklerinde ilerleyen filler, Kâbe’ye karşı ilerlemediler. Bu arada birisi gagasında, ikisi ayağında, nohuttan küçük mercimekten büyük üçer taş bulunan kırlangıç kuşları belirdi. Ebrehe ve kavminin hizasına geldiklerinde taşları bırakmaya başladılar. Kime rast geldiyse başından girip, arkalarından çıktı ve Ebrehe ve ordusu orada helak oldular. Hayvanlara bir zarar isabet etmedi. Ebrehe’nin bedeninde bir illet ortaya çıktı ve parmak uçlarının hepsi bir bir düştü. Sonra San’a’ya vardığında sadrı yarılıp canı cehenneme oldu”.¹⁴¹

¹³⁹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 60a.

¹⁴⁰ Ebüssuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selim*, 12: 5811.

¹⁴¹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 95a-b.

Genel olarak tefsirlerde bu nüzûl sebebinin nakledildiğini görmekteyiz.¹⁴² Bazıları daha fazla ayrıntıya girerek aktarmış, bazıları ise daha kısa aktarmıştır. Bu olayın doğru olduğu Kur’ân’da indirilen Fil sûresi ile tasdiklenmiştir.

2.1.6.4. Hz. Sâlih ve Semûd Kavmi Kıssalarını Anlatması

Müfessir, “وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا” (O, yaptığının sonucundan korkacak değildir) (Şems, 91/15) âyetinin siyakında bahsedilen ve Kur’ân’ın farklı yerlerinde değinilen Hz. Sâlih (as) ile Semûd kavmi arasındaki kıssayı şöyle anlatmıştır: Hz. Sâlih’e (as.) kavmi: ‘Eğer taştan bize bir dişi deve çıkarır ve huzurumuzda o deve doğurur yavrusunu görürsek, senin peygamber olduğuna iman ederiz’ dediler. O kayadan bir dişi deve çıktı ve yavruladı, sonra sahralarda ve su kenarlarında yiyip, içerlerdi. Lakin o yaşadıkları yerde suyun az olmasından dolayı, su kıtlığı baş gösterdi. ‘Bu deve bizim başımıza bela oldu’ diye kendi aralarında müşavere ettiler, su kıtlığını deveden bildiler ve onun helak olmasını azimet gördüler. Hane hane dolaşıp herkese yapmak istediklerini söylediler ve herkesin rızasını aldılar. Birkaç şahıs deve sulamak için geldiğinde, deve kendinde değilken kestiler ve aralarında paylaştılar. Yavrusu feryat ederek sahraya kaçtı. Sahrada üç defa bağırdığını duymayan kalmadı. Hz. Sâlih (as.) yavru devenin üç defa feryat etmesinin, azabın üç güne geleceğine işaret olduğunu söyledi. Vakıa ilk gün yüzleri sarardı, ikinci gün kıpkırmızı kesildiler, üçüncü gün simsiyah oldular. Ve Cebrâil (as.), Allah’ın emriyle bir sayha (çığlık) verip hepsini birden helak eyledi.¹⁴³

Kıssanın pek çok kısmı Kur’ân’da âyetlerle sabittir. Semûd kavmi kendi iradeleriyle bir seçim yapmışlar ve bu seçim sonucunda büyük bir felakete maruz kalmışlardır. Sûreden ve kıssadan alınması gereken ders; İnsan, iradesiyle yaptığı tercihlerin sonucunu düşünerek hareket etmesidir.

¹⁴² Bk. Mukâtil, *Tefsir-i Kebîr*, 4: 455-459; Ebüssuûd, *İrşâdû'l-Akli's-Selim*, 12: 5853,5854; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 797-798.

¹⁴³ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 56b

2.2. Tefsirin Dirâyet Yönü

Dirâyet tefsiri, ‘müfessirin yalnızca rivâyetlere bağlı kalmayıp dil, edebiyat ve çeşitli ilimler yanında kendi bilgi birikimi ve re’yine dayanarak yaptığı tefsir’ demektir.¹⁴⁴ Buna re’y ve aklî tefsirde denilmektedir. Bu tefsiri rivâyetten ayıran en belirgin özellik, müfessirin âyetleri tefsir ederken dirâyete yani aklî çıkarımlara da yer vermesidir.¹⁴⁵

Rivâyet yönü incelenen *Tefsir-i Cüz-i Nebe*’nin şimdi de dirâyet yönü; lügat, nahiv, sarf, i’câz ve belâgat ilminden yararlanması, âyetler ve sûreler arasındaki münasebete yer vermesi, kelâmî konulara değinmesi, fikhî konulara yer vermesi örnekler verilerek incelenecektir.

2.2.1. Lügat İlminden Yararlanması

Lügat ilmi, Kur’ân-ı Kerîm’deki kelimelerin asıl manalarını, muhtemel olan diğer manalarını, kelimelerin köklerini, kullanım şekillerini bilmeye yarayan ilimdir.¹⁴⁶ Müfessirimiz birçok yerde kelimelerin asıllarını, ne manaya gelebileceklerini, kullanım şekillerini belirtmiştir. Bunlardan bazılarına değineceğiz.

Örnek 1:

Mazlumzâde, “فَالْمَغِيرَاتِ صُبْحًا” (Âdiyât, 100/3) âyetindeki ‘الْمَغِيرَاتِ’ ve ‘صُبْحًا’ kelimelerini açıklamıştır. O, ‘الْمَغِيرَاتِ’ kelimesinin hız manasına geldiğini, ‘at’a isnat edilmesinin ise mecaz olduğunu söylemiştir. Yine ‘صُبْحًا’ kelimesinin de zarf olarak mansub geldiğini belirtmiştir. Âyetin genel manasının, ‘atların düşman üzerine sabah vakti süratle gitmesi’ şeklinde olduğunu ve âyette vaktin sabah olarak sınırlandırılmasının, gecenin karanlık olup, bir şeyin görülmediğinden olduğunu da dile getirmiştir.¹⁴⁷

Örnek 2:

Bir başka örnek “إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ” (Kevser, 108/1) âyetindeki ‘الْكَوْثَرَ’ kelimesidir. Mazlumzâde burada lügat âlimlerinin görüşlerini aktarmıştır ki onlara göre: ‘الْكَوْثَرَ’ kelimesi ‘فَوْعَلٌ’ veznindedir ve bu vezin çokluk için kullanılır. Araplar sayısı çok, miktarı yüksek, kıymeti yüce olan her şey için kevser kelimesini kullanırlardı. Nitekim

¹⁴⁴ Suyûtî, Celâlüddîn, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, (Mısır: 1306). 2: 2.

¹⁴⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 152.

¹⁴⁶ Cüneyt Eren, *Arapça Sözlükler ve Kullanma Kılavuzu*, (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2010), 9.

¹⁴⁷ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 85a.

oğlu seferden gelen bir Arab'a 'oğlun ne ile geldi?' diye sorulduğunda 'kevser ile geldi' dediğini ve bunun 'hayırlı çok şeyle geldi' demek olduğunu nakletmiştir. Bunun dışında Mazlumzâde, müfessirlerin çoğunun ise: 'Kevser, cennette bir nehrin adıdır' diye görüş bildirdiklerini söylemiş ve delil olarak da şu hadisi aktarmıştır: "Bu bir nehirdir, Rabbim onu bana vaad etmiştir. O nehir üzerinde pek çok hayırlar vardır..."¹⁴⁸ Yani müfessirler, bahsedilen nehrin kevser olduğunu, içinde pek çok hayır barındırması yönüyle bu ismi aldığını, söylemişlerdir.¹⁴⁹

Örnek 3:

Diğer bir örnek Felak sûresinin ismini aldığı "الْفَلَق" kelimesidir. Mazlumzâde, bu kelimenin lügatte sükûn-i lâm ile yazılınca yarılmak manasına geldiğini, ayrıca birbirinden ayrılmak, belirgin olmak manasına gelebileceğini söylemiştir. O, iki şeyin birbirinden ayrılmasında bölünme/ayırılma (شَقُّ) kelimesi açıktır, zirâ bölünme sebebiyle her bir fark birbirinden mütemeyyiz olur, diye de eklemiştir.¹⁵⁰

Örnek 4:

Son örnek ise "لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيحٍ" (Gâşiye, 88/6) (Onlara, acı ve kötü kokulu bir dikenli bitkiden başka yiyecek yoktur) âyetinde geçen 'ضَرِيحٍ' kelimesidir. Bu kelime, 'kayışkırın adında kedi tırnakları gibi bir diken' manasına gelmektedir. Develerin bu bitkiyi taze iken yedikleri söylenmektedir. Bazılarına göre ise, 'o bir cehennem ağacıdır, 'ضَرِيحٍ' kelimesi sadece benzetmedir' derler. Yani onlar için cehennemde bir yiyecek yoktur. Rivâyete göre Mekke halkının kâfirleri bu âyeti duyunca istihza ederek, 'bu dikenli develer yiyerek semin olurlar, biz de ahirette bundan yiyip semin oluruz' dediler.¹⁵¹ Bunu söylemeleri üzerine de Allah (cc.) "لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ" (Ki o ne besler ne de açlığı giderir) (Gâşiye, 88/7) âyetini indirmiştir.

Bu bölümde Mazlumzâde âyetlerin tefsirini yaparken lügavî olarak birçok kelimeyi açıklamıştır.

¹⁴⁸ Buhârî, *Rikâk*, 53, Müslim, *Salat*, 53; Tirmîzî, *Tefsiri'l-Kur'ân*, 89.

¹⁴⁹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 100b.

¹⁵⁰ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 109a.

¹⁵¹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 43b.

2.2.2. Nahiv İliminden Yararlanması

Nahiv, Kur'ân'ın korunması ve doğru anlaşılmasını sağlayan en önemli ilimlerden birisidir. Çünkü Nahiv ilmi, Kur'ân'ın daha sonraki nesillerce en doğru şekilde anlaşılması ve onlara hatasız ulaştırılması adına yapılan noktalama ve harekeleme çalışmaları neticesinde Kur'ân tefsiri ile tanışmıştır.¹⁵² Bu önemine binâen *Tefsir-i Cüz-i Nebe*'de geçen nahvi açıklama örneklerinden bazılarını aktaracağız.

Örnek 1:

Mazlumzâde, “وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا هُمْ أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ” (Beled, 90/19) âyetinde geçen ‘مَشْأَمَةٌ’ kelimesi ile ilgili şunları söylemiştir: Bu kelime ‘sol veya uğursuz, kötülüğe batmış’ manasına, âyet ise, ‘Kur'ân'a, yani açık delillere iman etmediler ve kâfir oldular ki amelleri sol taraflarından olan onlardır’ manasına gelmektedir. Devamında ise bir önceki âyette ‘مُؤْمِنِينَ’ kelimesinin ism-i işaret ile irât olunduğunu, bu âyette de ‘كَافِرِينَ’ kelimesinin zamir-i gâib ile geldiğini belirtmiştir. Mazlumzâde bu kullanımdan ‘müminlerin Allah katında hazır olması, kâfirlerin ise Allah katından uzak olmasının’ anlaşıldığını söylemiştir.¹⁵³

Örnek 2:

Bir başka örnekte Mazlumzâde, “كَلَّا لَئِن لَّمْ يَنْتَه لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ” (Alak, 96/15-16) âyetlerinde geçen ‘نَاصِيَةٍ’ kelimesinin ilkinde marife ikincisinde ise nekra olarak geldiğini belirtmiş ve bunu şu şekilde açıklamıştır: İkinci ‘نَاصِيَةٍ’ kelimesi birincisinden bedeldir. Birincisi marife ikincisi nekra iken nasıl bedel olur diye sorulursa? Şöyle denir: İkinci ‘نَاصِيَةٍ’ kelimesi ‘كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ’ ile vasıflanmıştır ve bedel olması sahih olmuştur. Burada perçemin (نَاصِيَةٍ) sahibi Ebû Cehil’in yalancılık (كَاذِبَةٍ) ile vasedilmesi Hz. Muhammed’e (sav.) sihirbaz diyerek hem Hak Teâlâ’ya hem de Resulüne yalancılık itham etmesindedir.¹⁵⁴

Örnek 3:

Bir diğer örnek ise “تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ” (Tebbet, 111/1) âyetidir. Mazlumzâde âyette geçen ‘تَبَّتْ’ kelimesinin ‘helak olmaya sebep olan hüsrân’ manasına geldiğini söylemiş ve

¹⁵² Cüneyt Eren, “Nahiv İlminin Tefsirle İlişkisi ve Birbirine Etkisi”, Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III, (İstanbul: 2002), 2/13.

¹⁵³ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 53b.

¹⁵⁴ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 72a.

âyeti şu şekilde açıklamıştır: Ebû Leheb'in eli derken kastedilen nefsidir. Buna göre bu âyet Ebû Leheb'e beddua olur. Yani Ebû Leheb'in zatının helakına sebep olacak hüsrana vasıl olsun demek olur. Bazıları ise 'يد' ile kastedilen dünya ve ahirettir, dediler. Bu takdirde Ebû Leheb'in dünyası ve ahireti hüsrana erdi, demek olur. Ebû Leheb'in ismi Abdu'l-uzzâ olup, onunla meşhurdur. Lakin kendisi de künyesi olan Ebû Leheb'i sevdiğinden künyesi isminin yerini almıştır ki Hak Teâlâ da künyesini zikretmiştir. Ona göre 'أَبُو الْخَيْرِ' (hayırların babası) makamında olan Ebû Leheb künyesi ne hoş olmuştur ki, nâr ehlinden olmasına delil olmuştur. Ayrıca "وَتَبَّ" âyetindeki bu lafız tekrar olmayıp te'sis için olduğuna vâv-ı atf ile gelmesi delildir. 'تَبَّتْ يَدَا' ile kastedilen amelinin helakı ve 'وَتَبَّ' ile kastedilen ise nefsinin helakıdır, denilmiştir. Ulemanın çoğunluğu: Mübâşeret olduğundan amellerinin helâkı, ellerinin helakı ile tabir olunmuştur, demiştir.¹⁵⁵

Örnek 4:

Son örnekte "إِذْ أَنْبَعَثْنَا فِيهَا" (En azılısı cüretle ileri atıldığında) (Şems, 91/12) âyetidir. Mazlumzâde, 'أَشْفِي' kelimesiyle kastedilen kişinin Kudâr İbn Sâlif olduğunu veya bazılarının dediği gibi bir kişi değil bir topluluk olduğunu belirtmiştir. 'أَشْفِي' kelimesi müfrettir, niye cemaat manasını çıkardılar diye sorulursa; 'filin marifeye izafeti halinde vâhide ve cem'e şumûlü sahihtir' diye cevap verilir, demiştir. Devamında bir topluluktan yani Hz. Sâlih'in kavminden bahsedildiğine dair belli delil ile bu görüşü desteklemiştir.¹⁵⁶

2.2.3. Sarf İlminden Yararlanması

Sözlükte "çevirmek, döndürmek" anlamındaki sarf kelimesi terim olarak "i'râb ve binâ dışında kelime durumlarının kurallarını inceleyen ilim" diye tanımlanır.¹⁵⁷ Müfessirler, âyet lafızlarını tahlil edip lafzın delaletini tespitinde katkısı olan bu ilimden azami ölçüde istifade etmişlerdir. Zira âyetlerin daha iyi anlaşılması, öncelikle kelime yapısının doğru analiz edilerek biçimsel özelliklerinin ortaya çıkarılmasıyla mümkün olmaktadır. Bu da

¹⁵⁵ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 105a-b.

¹⁵⁶ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 55b.

¹⁵⁷ Hulusi Kılıç, "Sarf", TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 136.

sarf ilmini kullanarak gerçekleşmektedir.¹⁵⁸ Biz de Mazlumzâde'nin tefsirinde sarf ilminden yararlandığı açıklamalardan bazı pasajları paylaşacağız.

Örnek 1:

Mazlumzâde “إِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ كِرَامًا كَاتِبِينَ يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ” (İnfitar, 82/10-12) (Oysa sizi gözetleyen muhafızlar, değerli yazıcılar var. Onlar yaptığınız her şeyi biliyorlar) âyeti ile ilgili şunları söylemiştir: Bu cümle yalancılara failinden hal olur ki sizler ba's ve ceza gününü yalanlıyorsunuz. Hâlbuki gerçekte sizin üzerinize muhafızlar vardır, siz onlara 'kirâmen kâtibîn' (değerli yazıcılar) dersiniz. Yaptığın işlere ve amellere vâkıftırlar. İyi ve kötü her ne yaparsanız, yazarak kaydederler ve inkâra mecal olmaz. Rivâyete göre insanın amellerini yazıp, kaydetmek için dört melek görevlendirilmiştir. İki gündüz, ikisi gece görevlidir. Ancak bunlardan biri kötülükleri, üçü ise iyilikleri yazmak için görevlidir.¹⁵⁹

Örnek 2:

Bir başka örnek “وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ” (Fil, 105/3) âyetidir ki bir önceki âyet olan ‘أَلَمْ يَجْعَلْ’ üzerine matuftur. ‘أَبَابِيلَ’ kelimesi de ‘طَيْرًا’ kelimesinin sıfatıdır. Bölük bölük manasına gelmektedir. ‘أَبَابِيلَ’ kelimesi topluluk manasında olduğu için çoğuldur ve tekili de yoktur. Bazıları tekili ‘أَبْوَلْ’ veya ‘أَبَيْلْ’ olarak gelir. Bazılarına göre de ‘أَبَالَةَ’ olarak kesreli ve şeddeli ‘ب’ harfi ile gelir ki, “onlar üzerine helak olmaları için kuşları fevç fevç gönderdi” demek olur.¹⁶⁰

Örnek 3:

Son örnekte “وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَىٰ” (Leyl, 92/3) âyetidir. Mazlumzâde ‘الذَّكَرَ’ ve ‘الْأُنثَىٰ’ ile kastedilenin kimine göre her bir erkek ve her bir dişidir, kimine göre ise Âdem ile Havva'dır, demiştir. ‘وَمَا’ kelimesine ise bazıları ‘مِنْ’ manasına mevsûl, bazıları da masdariyyedir, demişler. ‘مِنْ’ manasına aldığımızda: ‘erkek ve dişiyi yaratan Allah hakkı için’ şeklinde bir mana ortaya çıkar. Masdariyye olarak alırsak mana: ‘Allah'ın erkek ve dişi olan mahlûklarının hakkı için’ şeklinde olur.¹⁶¹

¹⁵⁸ Emrullah Ülgen, “Tefsir Metodolojisinde Sarf İlminin Yeri ve Önemi”, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 21/1 (2016): 101-116.

¹⁵⁹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 26a.

¹⁶⁰ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 96a.

¹⁶¹ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 57b.

Örneklerde de gördüğümüz gibi Mazlumzâde âyetleri açıklarken gerekli yerlerde sarf ilminden faydalanmayı ihmal etmemiştir. Farklı görüşleri de aktararak anlam bakımından hangisinin daha uygun olduğunu belirtmiştir. Bazen de sadece görüşleri aktarmış, kendi tercihinin yer vermemiştir.

2.2.4. İ'câz ve Belâgat İliminden Yararlanması

Kur'ân-ı Kerîm, Allah kelamı olması münasebetiyle eşsiz, akıcı ve beliğ bir üsluba sahiptir. Bir şeyin benzerini yapmaktan muhatabı âciz bırakan şeye mucize denir. Bu bakımdan Kur'ân Hz. Peygamber'in (sav.) en önemli ve ebedî mucizesidir. Hz. Peygamber'e, Arap kavminin fesâhat ve belâgat yönünden en yüksek mertebeye ulaştığı bir devirde, en büyük mucize, belâgat ve fesâhatın en büyük timsali olan ve hiç kimse tarafından taklit edilemeyen Kur'ân vahyedilmiştir. Bundan dolayı i'câz ve belâgat ilmi, Kur'ân'ın tefsirinde kullanılan vazgeçilmez ilimlerden biridir.¹⁶² Şimdi Mazlumzâde'nin tefsirinde kullandığı bazı i'câz ve belâgat örneklerine değineceğiz.

Örnek 1:

İlk olarak “إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ” (İnfitar, 82/13-14) âyetine bakacağız. Mazlumzâde âyeti şöyle açıklamıştır: Bu âyetteki ‘الْأَبْرَارُ’ kelimesi ‘بَرٌّ’ kelimesinin çoğuludur. İyilik eden ve doğru söyleyen manasına gelmektedir. ‘فُجَّارٌ’ kelimesi ise doğru yoldan çıkan ve yalan söyleyen manasına gelmektedir. Bu iki kelimedenden kastedilen mü'min ve kâfirdir. Yani, ‘yalanı terk edip herkese iyilik etmeye gayret eden mü'minler cennette; yalan ile birleşmiş, herkese eziyet etme ve zarar verme gayretinde olan kâfirler cehennemde olurlar’ demektir. Bu açıklamalardan sonra Mazlumzâde, bu âyette ‘نَعِيمٌ’ ve ‘جَجِيمٌ’ kelimeleri ile ‘أَبْرَارٌ’ ve ‘فُجَّارٌ’ kelimeleri arasında ‘zıtlıkları bir arada bulundurma’¹⁶³ diye açıklanan Tıbâk sanatı olduğunu zikretmiştir.¹⁶⁴

Örnek 2:

İkinci olarak da “إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أُولَئِكَ هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِ” (Beyyine, 98/6) âyetini inceleyeceğiz. Mazlumzâde, bu âyette geçen nâr-ı cehennemden kastedilenin hakikatte olan nâr olup, bunun da kıyamette olacağını söylemiştir. Yahut bahsedilen nâra sebep olan aşırı inançlar ve batıl amellerdir, demiştir. Bu takdire göre

¹⁶² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 162.

¹⁶³ İsmail Durmuş, "Tezat", TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 58.

¹⁶⁴ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 26a.

de bunun Mecaz-ı Mürsel olduğunu vurgulamıştır. ‘كَفَرُوا’ lafzının fiil ile ‘مُشْرِكِينَ’ lafzının ism-i fâil ile gelmesinin ise Ehl-i kitabın buyrulan emirde kâfir olmadıklarına işaret olup, sadece tembih maksatlı olduğunu söylemiştir. Bunu da şöyle açıklamıştır: “Zîrâ onlar ilk başta Tevrat’a ve İncil’e sadık idiler ve Hz. Muhammed’i kabul ederlerdi. Hz. Muhammed’in bi’setinden sonra inkâra düştüler. Ama müşrikler putlara ibadet ederek ve haşır ile kıyameti inkâr ederek doğdular ve öylece kaldılar. Hal böyle olunca niye azap cinsleri müşterek olurlar diye şüphe ârız olursa cevabı şöyledir: Ehl-i kitap ve müşrikler büyük suç olan küfürde müşterek olduklarından en büyük ceza olan cehennemde ebedi kalma ile azap olunmaları vaat olundular”.¹⁶⁵

Örnek 3:

Üçüncü olarak “مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ” (O sinsi vesvesenin şerrinden) (Nâs, 114/4) âyetini irdeleyeceğiz. Mazlumzâde, ‘bu âyette geçen ‘وَسْوَاسِ’ ile kastedilen şeytandır ki ‘رَجُلٌ عَدْلٌ’ gibi olur, yani şeytan ‘وَسْوَاسِ’ ile ziyade muttasıf olduğundan mübalağa olarak ‘وَسْوَاسِ’ isim olur’ demiştir. Ayrıca buradan muzafın hazfedilmesi caizdir ki ‘مِنْ شَرِّ ذِي’ takdirinde olurdu, ‘خَنَّاسِ’ kelimesi ‘geri dönmek, tehir etmek’ manalarına gelen ‘خنوس’ kökünden mübalağa sigası ile gelmiştir, diye de eklemiştir.¹⁶⁶ Yani bu âyette iki kelimedede de “bir şeyin vasfını veya manasını bazen aklın kabul edemeyeceği şekilde büyüterek ifade etme”¹⁶⁷ diye tanımlanan mübalağa sanatı olduğunu vurgulamıştır.

Örnek 4:

Son olarak ise Mazlumzâde “مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَرَهُ” (Allah onu hangi şeyden yarattı? Az bir sudan. Onu yarattı ve ona ölçülü bir şekil verdi) (Abese, 80/18-19) âyetinde istifhamı tahkir olduğunu söylemiş ve şöyle demiştir: “Yani âyet, ey kâfir düşün ve tefekkür et ki, Cenabı Hak seni neyden yarattı? Seni az bir sudan yaratıp, sana lazım olan uzuvlarını verdi ve şeklini düzenledi”, manasına gelmektedir.¹⁶⁸ Bu âyette Allah (cc.) kâfirlere onları küçücük bir şeyden yarattığını tahkir edici bir soru sorarak hatırlatmıştır.

¹⁶⁵ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 80a.

¹⁶⁶ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 113b.

¹⁶⁷ İsmail Durmuş, "Mübalağa", TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 425.

¹⁶⁸ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 19a.

2.2.5. Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münasebete Yer Vermesi

Münâsebet, sözlükte yakınlık ve benzerlik anlamını ifade etmektedir. Terim olarak ise, “Birbirini takip eden kelime ve cümleler veya arka arkaya anlatılan hâdiseler arasındaki irtibat ve ilişki” demektir. Münâsebet ilmi bir usûl terimi olarak ise, âyet ve sûreler arasındaki mana ilişkisini ortaya koymaktadır.¹⁶⁹

Mazlumzâde’de Fil ve Kureyş sûreleri arasındaki münasebet ile ilgili iki farklı görüşü bize sunmakta ve şöyle demektedir:

Mazlumzâde, “Onları kışın (Yemen’e) ve yazın (Şam’a) yaptıkları yolculuğa ısındırıp alıştırdığı için...” (Kureyş, 106/2) âyetini açıkladıktan sonra Kureyş’in faziletinden, insanların onlara gösterdiği rağbetten bahsetmiş ve Fil ordusunun Mekke’ye ve Kureyş’e zarar verememesinin Allah’ın o mekânı ve onları korumasına bağlamıştır. Sonra Fil ve Kureyş sûrelerinin bir sûre olduğunu ileri sürenler olduğunu belirtmiştir. Bu görüşü savunanların ilk delilleri, Übey b. Ka’b’ın Mushaf’ında bu sûrelerin bir sûre olarak yazılmış olmasıdır. İkinci delilleri ise, İbn Ömer’in (ra.) akşam namazının ilk rekâtında Tîn sûresini, ikinci rekâtında ise Fil ve Kureyş sûrelerini besmele ile ayırmadan okumasıdır.

Mazlumzâde diğer bir grubun (Kâdi ve diğerleri) ise, ‘her bir sûre besmele ile ayrılmış başka bir sûredir’ görüşünü savunduklarını, ayrıca ‘bu sûrenin baş kısmındaki âyetin önceki sûre ile alakalı olması onu o sûrenin devamı yapmayacağını belirtmişlerdir. Zîrâ Kur’ân’ın hepsinin bir sûre gibi olduğunu, bazı âyetlerin bazı âyetleri doğruladığını ve bazı âyetlerin bazı âyetleri açıklar mahiyette olduğunu’ söylemişlerdir. Yine onların şöyle dediğini de zikretmiştir: “İki sûre arasındaki her bir fasılanın uygunluk arzemesi onları tek bir sûre yapmaz”.

Mazlumzâde sözünü şöyle tamamlamıştır: ‘لِإِيْلَافٍ’ de ki ‘ل’ harfi ‘فَلْيَعْبُدُوا’ (ibadet edin) kelimesine müteallik olur. Manası, “Hakk’ın onlara verdiği sayısız nimettir. Yani, eğer diğer nimetler için ibadet etmiyorlarsa, hiç olmazsa kışın Yemen’e, yazın Şam’a yaptıkları yolculuklar için ibadet etsinler” şeklindedir.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 201.

¹⁷⁰ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 97a-b.

2.2.6. Fıkıhî Konulara Yer Vermesi

Fıkıh, sözlükte: “Bir şeyi iyice akletmek, derinlemesine kavramak” anlamına gelir. Fıkıh sözcüğünün özel anlamı ise: “Bir bütün olarak dini yerli yerince ve doğru bir biçimde anlama”dır.¹⁷¹ Müfessir, fıkıh ilmi ile alakalı farklı sûrelerde mezhep imamı başta olmak üzere birçok âlimin görüşünü aktarmıştır. Bununla birlikte caiz olup olmadığı tartışılan bazı konuları da delilleriyle birlikte bizlere aktarmıştır. Mesela, Felak sûresi 5. âyetinde rukye konusuna değinmiş ve bunun cavâzı ile alakalı görüşleri, delilleri ile zikretmiştir:

Mazlumzâde, “وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ” (Felak, 113/5) (Haset ettiği zaman hasetçinin kötülüğünden, (sabah aydınlığının Rabbine sığınırım) âyetinin, ‘Ey Muhammed! Sen dahi haset edenin şerrinden istiâze eyle’ manasına geldiğini söylemiştir. Devamında şu açıklamaları yapmıştır: Haset eden haset ettiği kişiye zarar vermek istediğinde haset edilene bir zararı olmaz. Biliniz ki o hasedin zararı yalnız haset edene olur. O, rukye ile Allah’a sığınmanın, Allah’tan yardım talep etmenin caiz olup olmadığı konusunda ihtilaf olduğunu söylemiş ve görüşlere yer vermiştir:

Caizdir diyenler: Hz. Peygamber’in (sav.) bir yeri ağrıdığında Cibril (as.) şöyle dua etti: “Seni Allah’ın adıyla, sana eza veren bütün hastalıklara karşı sana okuyorum. Allah sana şifa versin.”¹⁷² Başka bir rivâyette Resulullah (sav.) bir hastayı ziyaret ettiğinde onun yanında yedi kere: “Allah’ın adıyla, büyük arşın sahibi yüce Allah’tan sana şifa vermesini dilerim” diye dua ederdi.¹⁷³ Hz. Ali’den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber bir hasta getirildiğinde şöyle dua ederdi: “Ey İnsanların Rabbi! Hastalığımı giderip, şifa ver. Sen şifa verensin. Senin şifandan başka hiçbir şifa yoktur.”¹⁷⁴ Osman İbnu’l-Âs’tan rivâyetle, Resulullah’a vücudumda hissettiğim bir rahatsızlığı şikâyet ettim. Resulullah bana: “Vücudunun ağrıyan yerine elini koy ve yedi defa: ‘Allah’ın adıyla. Hissettiğim ağrının ve hissedeceğim ağrının şerrinden, Allah’ın izzet ve kudretine sığınırım’ de” buyurdu. Aişe (ra.) dedi ki: Resulullah vücudunda bir yeri ağrıdığı zaman sağ avucuna İhlas ve muavvizeteyn sûrelerini okur ve ağrıyan yerine sürerdi¹⁷⁵ delilleri zikrettiğimiz hadislerdir.¹⁷⁶

¹⁷¹ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 2. Baskı, (İstanbul: Dem Yayıncılık, 2013), 12.

¹⁷² Müslim, “Selâm”, 40; Tirmizî, “Cenâiz”, 4.

¹⁷³ Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 12; Tirmizî, “Tıbb”, 32.

¹⁷⁴ Buhârî, “Tıbb”, 38; İbn Mâce, “Tıbb”, 36; Ebû Dâvûd, “Tıbb”, 17.

¹⁷⁵ Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 14, “Tıbb”, 39, “Da’avât”, 12; Müslim, “Selâm”, 50.

Rukyeyi reddedenlerin delilleri ise Câbir'den (as.) rivâyet edilen Resulullâh'ın (sav.) rukiyyeden men ettiği hadislerdir.¹⁷⁷

Mazlumzâde bu âyetin tefsirinin sonunda şu kanaatini paylaşmıştır: “Nehiy olunan rukye, hakikati belli olmayıp meçhul olan rukiyyedir, Hz. Peygamber'den (sav.) güvenilir bir şekilde gelen dualardan nehiy yoktur”.¹⁷⁸

Mazlumzâde delilleri ile birlikte ortaya koyduğu gibi Hz. Peygamber'den mütevatir olarak rivâyet edilen dualar ile rukye caizdir. Caiz olmayan ise, şirk özelliği taşıyan, şifayı Allah'tan beklemeyi telkin etmeyen, rukiyyedir. Son olarak dua okuyarak üfleme de değinecek olursak, üflemenin hoş görülmediği rivâyetler düğüm yapıp ona üfüren, yani büyü yapanlar için söylenmiştir. Yoksa şifa maksadıyla üflemenin bir sakıncası olmadığı rivâyetlerde de mevcuttur.¹⁷⁹

2.2.7. Kelâmî Konulara Yer Vermesi

“Kelam ilmi Allah'ın zâtından, sıfatlarından, başlangıç ve sonuç itibariyle yaratıkların durumlarından İslâm kanunu üzere bahseden bir ilimdir”.¹⁸⁰ Mazlumzâde tefsirinde, Ehl-i Tenâsüh, Allah'ın fiilleri, Allah'ın vahdaniyeti (birliği) vb. birçok kelâmî konuya değinmiştir. Bununla birlikte bazı konularda Mu'tezile ve Ehl-i sünnetin görüşlerini aktardığı da olmuştur. Bunlardan birkaçını başlıklar altında inceleyeceğiz.

2.2.7.1. Tenâsüh (Ruh göçü) Kavramını Açıklaması

Tenâsüh sözlükte; bir şeyi olduğu gibi başka bir yere nakletmek, kopyalamak veya bir şeyi iptal ederek başka bir şeyi onun yerine koymak gibi manaları ifade etmektedir.¹⁸¹ Terim olarak, insan şahsiyetinin bir bölümünü oluşturduğu kabul edilen ve gözle görülmeyen manevi varlığın ölümden sonra bu âlemde başka bir bedene geçmesi şeklinde tanımlanmıştır.¹⁸² Türkçede ruh göçü veya yeniden doğuş da denilmektedir.

Şimdi Mazlumzâde'nin bu kavram ile ilgili yaptığı açıklamaları görelim.

¹⁷⁶ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 112a

¹⁷⁷ Bk. Müslim, “Selâm”, 63.

¹⁷⁸ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 112b.

¹⁷⁹ İmam Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, trc. M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: Buruc Yayınları, 2003), 19: 477.

¹⁸⁰ Emrullah Yüksel, *Sistemik Kelam*, 4. Baskı, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 15.

¹⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, (Beyrut: Darü's-Sâdr, 1992), 13: 430.

¹⁸² Seyyid Şerif el-Cürçânî, *et-Ta'rifat*, (Kahire: Dârü'r- Reşâd), 268.

Mazlumzâde, “كَانَهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَهَا لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا عَشِيَّةً أَوْ ضُحِيَّةً” (Nâzi’ât, 79/46) (Kıyamet gününü gördüklerinde (dünyada) sadece bir akşam vakti veya onun kuşluğu kadar kaldıklarını sanırlar) âyetinde ki ‘عَشِيَّةً’ kelimesinin akşam namazından yatsı namazına kadar olan vakit olduğunu, yani kâfirlerin kıyamet gününü gördüklerinde dünyada çok kısa bir vakit kaldıklarını zannedeceklerini söyler ve ardından şöyle bir uyarıda bulunmaktadır: “Ey Müslüman kardeşlerim Hak Sübhâne ve Teâla’nın kıyâmetin, ba’sın, ceza gününün, cennet ve cehennemin; sabit ve hak olduğunun önemine nazar edip, latif manalarını iyice anlayıp, inkâr taraflarında olan zındıkların, mülhidlerin ve tenâsühiyyînin sohbet ve meclislerinden uzak durunuz, zirâ kim onları dinlerse onlarla yakın dost olur ve sohbetleri de etkili olur”.¹⁸³ Sonra da ehl-i tenâsühün dört taife olduğunu söyleyerek bunları açıklamıştır: “Onlar ruhun âlemlerini, berzahı, bedenlerin dirilmesini, cennet ve cehennemi inkâr ederler, onların itikatları; âlemin kadîm olduğu görüşünü savunanlar gibidir”.

Birincisi Ehl-i Nesh’dir, onlar derler ki: insanın ruhu bedeni ile alakasız değildir, birinden alakası kesilince bir başkasına taalluk edebilir.

İkincisi Ehl-i Mesh’dir, onlara göre insanın ruhunda hangi hayvanın sıfatı ön planda ise, ölünce ruh o hayvana intikal eder. Mesela dâima haram yiyenler, yine dünyada domuz olurlar.

Üçüncüsü de Ehl-i Fesh’dir, eğer ruh hayvandan daha aşağı derecede ise öldükten sonra bir bitkiye taalluk eder. Bitkilerin veya ağaçların birinin suretinde bulunur.

Dördüncüsü ise Ehl-i Resh’dir, onlar derler ki, insan ruhu hayvan cismine, ondan bitkiye ondan da madene veya cansız bir şeye intikal eder. Sonra tedricen bitkilere, ondan hayvana, ondan da insana yükselir.

Müfessir, dört grubu da açıkladıktan sonra sonuç olarak bunların hepsinin batıl olduğunu söyler ve bilin ki her bedene taalluk eden ruh, insanın bedeninden ayrıldıktan sonra İsrâfil sûra üfleyinceye dek muayyen, bilinen bir makamda mütehayyiz olarak durup, kıyamette yine kendi cesedine geri döner, diyerek sonuç kısmında kendi görüşünü belirtmiştir.¹⁸⁴

¹⁸³ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 16b.

¹⁸⁴ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 16a-17a.

Mazlumzâde yukarıda tarifini yaptığımız tenâsühün çeşitlerini ve ne manaya geldiğini bizlere aktarmış, bunların hepsinin batıl olduğunu, müslümanların bu gruplardan uzak durması gerektiğini vurgulamıştır. Tenâsühün tarihi, nereden geldiği ile ilgili ise yeri olmadığı için burada fazla ayrıntıya girmiyoruz.¹⁸⁵

2.2.7.2. Allah'ın Fiillerinin Sebeplere Bağlanması

Mazlumzâde, Allah'ın yaratmasının sebeplere bağlı olup olmadığı konusunda Mu'tezile ve Ehl-i sünnet'in görüşlerine yer vermiştir. “... وَمَا أَمُرُوا إِلَّا لِیَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّینَ ...” (Beyyine, 98/5) âyetinin tefsirinde şu şekilde açıklamalarda bulunmuştur: Âyetteki ‘لِیَعْبُدُوا اللَّهَ’ lafzındaki ‘ل’ harfi, lâm-ı garaz olunca Mu'tezile'nin Allah'ın fiilleri garazlarla/sebeplerle mualleldir düşüncesi değer kazanıp kabul görür, demişlerdir. Mu'tezile bu âyet için: ‘... وَمَا أَمُرُوا بِشَیْءٍ إِلَّا لِأَجْلِ أَنْ یَعْبُدُوا اللَّهَ عَلَى هَذِهِ الصِّفَةِ ...’ manasına gelir demektedir. Lakin Ehl-i sünnet: “Allah'ın fiilleri bir sebebe mebni değildir. Eğer bir sebebe binâen olsa zatında eksiklik olup, o sebebin onu tamamlaması gerekirdi. Allah bundan yücedir. Bu “lam” harfi lâm-ı sıladır. Bir ‘أَنْ’ nasbına takdir edip, ‘بِأَنْ یَعْبُدُوا اللَّهَ’ şeklinde olur. Lakin çok yerde “lam” harfi hikmet maksadıyla bir şeyi yapmak zorunda kalmak manasında da kullanılmıştır” demişlerdir. Yani onların bu sıfat üzere ibadet etmek için emir olunmaları bir sebebe mebni değildir. Mazlumzâde açıklamalarına şöyle devam etmektedir: “Bilin ki onda bulunan hikmet ve maslahatlar, kendilerinin küfür ve şirkten uzak olmalarıdır. Yahut emir olunmanın yerine gelmesidir, yoksa emirde bir menfaat yoktur. Hatta bu âyetteki ‘لِیَعْبُدُوا اللَّهَ’ lafzının ‘لِیَعْرِفُوا اللَّهَ’ ile te'vil olunması mümkündür. Yani gerek sizlere inmiş olan Tevrat ve İncil'de gerek Kur'ân-ı Kerîm'de emredilen tevhid hak (Allah'ın birliği) ve marifetullahıdır (Allah'ı tanımaktır). Allah (cc.) bu âyette onları, bunun üzerine ittifak ve ittihat lazım iken sizler bundan uzaklaşıp farklı oldunuz, diye azarlamaktadır. Zirâ Yahudiler bu ittihattan uzaklaşıp Uzeyr Allah'ın oğludur dediler, Hristiyanlar da İsa Mesih Allah'ın oğludur dediler”.¹⁸⁶

Mazlumzâde Mu'tezile'nin tezine Ehl-i sünnet'in açıklamalarıyla karşılık vermiştir. Allah'ın fiillerinin sebeplere bağlı olmadığını, böyle bir şeyin Allah için bir eksiklik olacağını dile getirmiş, âyetteki ‘لِیَعْبُدُوا’ kısmındaki “lam” harfinin de lâm-ı sıla olduğunu, ‘bir şeyi yapmak zorunda bırakmak’ manasına gelen “lâm” harfi olmadığını söylemiştir.

¹⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı. (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 208-212.

¹⁸⁶ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 78a,79b.

2.2.7.3. Sihrin Hz. Peygamber’e (sav.) Tesir Etme(me)si Meselesi

Fahreddîn er-Râzî'nin tarifi ile sihir: “Şer’î istilahta sebebi gizli olan, gerçek halinden farklı olarak algılanan, göz boyama ve aldatma türünden olan her şeydir”.¹⁸⁷ Sihrin hakikati ve etkisi konusunda farklı görüşler vardır. Kimileri onun hakikatini ve etkisini kabul ederken kimileri de reddetmektedir. Mazlumzâde de, Hz. Peygamber’e (sav.) yapılan sihir olayını anlatmış ve bu sihrin ona tesir edip etmediği ile alakalı görüşleri dile getirmiştir.

Felak sûresinin tefsirinde olayı şöyle anlatmıştır: Hz. Peygamber’e hizmet eden bir Yahudi çocuk, Hz. Peygamber’in mübarek saç telinden alıp Lebid İbnu’l-A’sam adlı bir Yahudi’ye vermiştir. Bu Yahudi, mübarek saç teline sihir yapıp on bir düğüm atmıştır. Sonra Zervan denilen kuyuda bir taşın altına gizlemiş ve burada o düğüm altı ay kalmıştır. Bu zaman içinde Hz. Peygamber hasta olmuş ve büyük elem hissetmiştir. Ta ki iki melek gelerek başına gelen olayı açıklamıştır. Hz. Peygamber, Ali, Zübeyr ve Ammar b. Yasir’i yanına çağırması ve o kuyuya göndermiştir. Kuyunun suyunu boşaltıp, zikredilen sihri çıkarmışlar ve bu olaydan sonra Hak Teâla Felak ve Nâs sûrelerini indirmiştir. Her bir âyetle bir düğümü çözüp sihri iptal etmişlerdir.¹⁸⁸

Bu olayı anlattıktan sonra Mu’tezile’nin Felak sûresindeki bu âyeti ve Rasûl-i Ekrem hakkında sihrin tesiri olduğunu inkâr ettiklerini söylemiş, çünkü Allah (cc.), Resûlü hakkında “...Allah seni insanlardan korur. Şüphesiz Allah, kâfirler topluluğunu hidayete erdirmeyecektir” (Maide, 5/67) ve “...sihirbaz nereye varsa kurtuluşa eremez” (Taha, 20/69) buyurmuş iken bu söylenen nasıl sahih olabilir, ayrıca Hz. Peygamber’in meshûr olması nübüvveti manidir, zirâ kâfirler onun hakkında meshûr derlermiş, böyle olunca kâfirlerin doğru söylemiş olması lazım gelir, dediklerini aktarmıştır.¹⁸⁹

Sonra da Ehl-i sünnet’in şöyle cevap verdiğini aktarmıştır: Kâfirlerin Hz. Peygamber hakkında ‘O, kendisine sihir yapılan biri’ demelerinde doğru olmalarını gerektirmez. Çünkü onlar böyle demekle Hz. Peygamber’in -haşa- mecnun olduğunu murat etmekte idiler. Hak Teâla’nın Hz. Peygamber’i şeytan, insan ve eziyet verebilecek hayvanlardan koruması nübüvvet yönüyledir. Beşeri yönüyle alakalı insana ârız olan hastalık, ölüm,

¹⁸⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3: 205.

¹⁸⁸ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 111a.

¹⁸⁹ Mazlumzâde, *Tefsîr-i Cüz-i Nebe*, 111b.

yemek, içmek, sihrin tesiri gibi şeylerin elbette ona ârız olması caizdir. Bu hâl nübüvvetine bir kötülük, bir çirkinlik getirmez.¹⁹⁰

Mazlumzâde kelâmi konulara yer verirken, o konu hakkında çok fazla ayrıntıya girmeden, anlatılmak istenilen şeyi ifade etmiştir. Bazı yerlerde Ehl-i sünnet ve Mu'tezile karşılaştırması yapmış, Ehl-i sünnetin görüşlerini savunmuştur.

¹⁹⁰ Mazlumzâde, *Tefsir-i Cüz-i Nebe*, 112a.

SONUÇ

Muhammed Mazlumzâde el-Hasekî, XVII. yüzyılda Osmanlı'nın ilmî ve kültürel açıdan en parlak dönemlerinde Enderun'da eğitim almış, ilmî faaliyetlerde bulunmuş ve çeşitli devlet işlerinde de görev almış bir âlimdir. Kayıtlarda mevcut günümüze ulaşan tek eseri, üzerinde çalışma yaptığımız Osmanlıca yazılan *Tefsir-i Cüz-i Nebe* isimli çalışmasıdır.

Mazlumzâde'nin bu eseri aslında Osmanlı tefsir geleneğinin klasik örneklerindedir. Döneminde, tefsir konusunda temel öyle sağlam atılmış ki sonraki yüzyıllarda gelen âlimler o tefsirleri tekrar olur düşüncesiyle tam bir tefsir yazmamışlar, üzerinde çalışma yaptığımız eser gibi sûre, cüz tefsirleri veya hâşiyeler kaleme almışlardır. Osmanlı tefsir geleneğinde bu tür eserler önemli bir yer kaplamaktadır. *Tefsir- Cüz-i Nebe* isimli eser de bu geleneğin sonucu ortaya çıkan bir tefsirdir.

Eserin halk arasında yaygınlaştığına dair bir bulgumuz olmasa da mukaddimesinde Türkçe yazılmasının sebebini daha fazla insana ulaşması olarak açıklaması, bununla birlikte günümüze ulaşan dört nüshasının bulunması, en azından çalışmanın öğrenciler tarafından okunup benimsendiğini göstermektedir.

Eserin içeriğinde Mazlumzâde, akıcı, anlaşılır bir dil kullanmaya, ilmî kişiliğini yansıtmaya, ilmî birikim ve kabiliyetini ortaya koymaya ve kendine has bir üslup kullanmaya özen göstermiştir. Tefsir, başından sonuna kadar aynı düzen içerisinde kaleme alınmıştır. Müellif, her sûrenin başlangıcında Mekkî-Medenî bilgisini, harf ve kelime sayılarını ifade etmeden sûrenin tefsirine geçmemiştir.

Müfessir, âyetleri anlama konusunda hadislerden, sahâbe ve tâbiîn kavillerinden oldukça yararlanmıştır. Âyet ve sûrelerin daha iyi anlaşılması için sebab-i nüzûl ile ilgili bilgilere ve farklı rivâyetlere de yer vermiştir. Ayrıca, yeri geldiğinde sûrede veya âyette geçen konunun ayrıntılarını vermek adına tarihi olaylara da değindiği olmuştur. Siyer-i nebîden, sahâbelerin yaşamlarından ve geçmiş peygamberlerin hayatlarından kıssalar paylaşmıştır.

Eserinde tefsir kaynaklarına dair herhangi bir açıklama yapmayan Mazlumzâde, genel olarak Zemahşerî, Râzî ve Beyzâvî'nin tefsirlerinden yararlanmıştır. Eserinde yer verdiği hadislerin senet ve râvileri, kaynak ve sıhhat durumları hakkında ayrıntılı bilgi zikretmemiş, bazen hadisin ilk râvisini vermiş, bazen de Buhârî ve Müslim'de yer

aldığına dair bilgi vermiştir. Bununla beraber kırâatler hususunda, kırâat imamlarını kaynak olarak gösterdiği yerler olduğu gibi isim vermeden kırâatten bahsettiği de olmuştur. Ayrıca kırâat farklılıklarının âyetlerin manasını nasıl değiştirdiğine de yer vermiştir.

Eserin dirâyet yönüne gelecek olursak, Mazlumzâde tefsirinde kelimelerin yapısı, anlamı, kullanımı, kökleri ve birbiriyle olan anlam ilişkilerini inceleyip dilbilgisi ile ilgili açıklamalar yapmıştır. Özellikle manası kapalı olan kelimeler üzerinde durmuş, bu kelimelerin farklı manalara gelebileceğini ve âyette hangi manada kullanıldığını ifade etmiştir. Müfessir kelimeleri açıklarken kendi görüşlerini belirttiği gibi bazen de ilgili lügat âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir.

Eseri öne çıkaran yönlerden bir diğeri ise, Mazlumzâde'nin kelimelerinde yaptığı açıklamalardır. Müfessir, Allah'ın birliği, fiilleri, tenâsüh, iyiliklerin ve kötülüklerin tartılması gibi birçok konuda açıklamalar yapmıştır. Bazılarında Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in görüşlerini delilleri ile aktarmış, bazılarında kendi görüşünü dile getirmiştir.

Mazlumzâde eserinde, belâgat konusunda da ilmî birikimini göstermiştir. Eser, i'câz ve belâgat yönünden oldukça zengin tutulmuştur. Kur'ân'ın üslubundaki edebî eşsizliğe ve üstün belâgat özelliklerine yeri geldikçe değinmiştir. Tıbâk sanatı, mecaz-ı mürsel, mübâlağa sanatı vb. gibi birçok örnek eserinde mevcuttur. Bunların yanı sıra istifhâm-ı tevbîhî, tefhim vb. de tefsirde örnekleri mevcuttur.

Son olarak belirtmek gerekirse eserde hem rivâyet hem de dirâyet yönü dengeli biçimde mezc edilmiş, ancak rivâyet yönü biraz daha ağır basmıştır.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirler İle İlgili Eserler Bibliyografyası”. *Divan Dergisi*. 1999/1 (Haziran 1999): 249-303.
- Alpaydın, Mehmet Akif, *Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği*, İstanbul: İFAV yayınları, 2016.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.1983.
- Aydar, Hidayet, “17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış”, *Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler-XVII. Yüzyıl*. Ed. Hidayet Aydar, Ali Fikri Yavuz. 59-206. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2017.
- Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. Trc. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Cevdet Paşa, Ahmet, *Belâgat-ı Osmâniyye*. İstanbul: 1299.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Durmuş, İsmail, "Mübalağa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 31: 425. İstanbul: *TDV Yayınları*, 2006.
- Durmuş, İsmail, "Tezat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41: 58. İstanbul: *TDV Yayınları*, 2012.
- Efendioğlu, Mehmet, "Şeyhayn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 39: 80. İstanbul: *TDV Yayınları*, 2010.
- el-Kahtânî, Müsfir b. Ali b. Muhammed, “İslam Hukukuna Göre Anne Rahminde Sakat Olan Çocukların Kürtaj Yoluyla Düşürülmesinin Hükümü”. Trc. Abdullah Kahraman, *Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/1, (2008), 439-484.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh İlmine Giriş*, İstanbul: Dem Yayıncılık, 2013.
- Eren, Cüneyt, *Arapça Sözlükler ve Kullanma Kılavuzu*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2010.

- Eren, Cüneyt, “Nahiv İlminin Tefsirle İlişkisi ve Birbirine Etkisi”, Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-III, 1-13, İstanbul: 2002.
- İbn Ebi’-d-Dünyâ, *Sıfatü ’n-Nâr*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997.
- İbn Manzûr, *Lisânü ’l-Arab*, Beyrut: Dârü’s-Sâdr, 1992.
- Kâdi Abdulcebbar, *Şerhu Usûl-i Hamse*, tahk. Abdulkerim Osman, Kâhire: Mektebetü Vehbe, 1996.
- Kandemir, M. Yaşar, "Sahihayn", TDV İslâm Ansiklopedisi, 38: 528. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Karaçam, İsmail, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*. İstanbul: İFAV, 2011.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi’ li Ahkâmi ’l-Kur’ân*. Trc. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Buruc Yayınları, 2003.
- Kılıç, Hulusi, “Sarf”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 36: 136. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne ’l-Firak*. Trc. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Muhammed Mazlumzâde. *Tefsir-i Cüz-i Nebe*. Hasan Hüsnü Paşa. No: 52. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Muhammed Mazlumzâde. *Tefsir-i Cüz-i Nebe*. Hacı Mahmud Efendi. No: 265. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Muhammed Mazlumzâde. *Tefsir-i Cüz-i Nebe*. Türkçe Yazmalar. No: 7301. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*. Trc. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.
- Öztürk, Mustafa, *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu, 2015.
- Râzî, Fahrüddîn, *Tefsir-i Kebîr Mefâtihi ’l-Gayb*. Trc. Komisyon. Ankara: Akçağ Yayınevi, 1991.
- Seyyid Şerif el-Cürcânî, *et- Ta’rifât*. Kahire: Dârü’r-Reşâd.
- es-Suyûtî, Celâleddîn, *ed-Dürrü ’l-Mensûr*. Mısır:1306.

- es-Suyûtî, Celâleddîn, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Trc. Sâkıp Yıldız, H. Avni Çelik. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1978.
- Süreyyâ, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1998.
- Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-Akli's-Selim İlâ Mezâyâ'l-Kitâb-il-Kerîm*. Trc. Ali Akın. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2007.
- Ülgen, Emrullah, “Tefsir Metodolojisinde Sarf İlminin Yeri ve Önemi”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/1 (2016): 101-116.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*. Ankara: Akçağ Yayınevi, 1995.
- Yüksel, Emrullah, *Sistematik Kelam*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*. Kâhire: Matbaatü'l-İstikâme, 1946.

EKLER

EK 1. Eserin Bir Bölümünün Osmanlıcası

2a
<p style="text-align: center;">بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ</p> <p>الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على أشرف المخلوقات محمد خاتم النبيين، وعلى آله الطيبين الطاهرين أجمعين.</p> <p>أما بعد: بو فقير تا توان بی اراده و حقیر اسیر محنت جان و افتاده محمد بن محمد الشهير بحصکی مظلوم زاده دیرکه بوندن مقدم بر مدّة مدیده زیر سایه هماوایه شاه جهان و داخل ظل حمایته شهنشاه اسکندر نشانده یعنی سرای همایون پسندیده لرنده تحصیل علوم و فنون و تکمیل سروح و متون ایلدکده نصکره خارجه دخی و قتمی ضایع ایتمیوب ینه همت والا نهمت شهانه ایله تحصیل کمالدن و کسب فضائل شتاب ایله مشغول اولوب علی الخصوص افضل علوم اولان علم تفسیر شریفده خدمت کثیره من اولدیغندن بعض اخوان طلبه یه یادکار اولمق ایجون بناء شریفک تفسیر نه متعلق بر مقدار کلمات کتب معتبره دن جمع و انتخاب ایوب نفعی عام اولمق ایجون</p>
2b
<p>لسان ترکی ایله ترجمه اولندی. والله المستعان.</p> <p>بو سوره یه سوره نبا و سوره معصرات و سوره عم دینور بو سوره علیه مکه مکرمه ده نازل اولمشدرکه قرق آیت و یتمش اوج کلمه ویدیوز یتمش حرفدر بونک سبب نزولی بو وجه ایله درکه حق سبحانه و تعالی حضرتلرینک حکم سابقه و عنایت اذلیه سی اوزره حبیبی محمدی خاتم النبیین والمرسلین اولمق اوزره کافه انامه یعنی انس و جندن جمیع مخلوقاته بعث و ارسال ایوب و بز موجب قرآن کریم احکام دینی خلقه تبلیغ اتمکه مأمور اولدیغندن کفار اهل مکه یه دخی نیوتنی اعلام و جبریل امین واسطه سیله وحی اولنان قرآن عظیم الشانی اظهار و انکار ایتدکلری قیامتی و روز جزانک و بعثک و قوعنی خیر و یردکده کفار مکه نبوتنی انکار وان هذا الا اختلاف و {ان هذا الا قول البشر} و {ان هذا الا سحر مبین} دیو رسالتنه و احوال قیامته دائر اولان قرآن عظیم الشانی انکار ایوب و کمال استبعادلرندن من یحیی العظام و هی رمیم دیدیلر یعنی چورویوب پریشان اولان کمکی و طیراق اولان احساسی بر دخی کیم احیا ایده بلوردیلر بو کلامدن مرادلری اعاده معدوم</p>
3a
<p>ممکن دکلدردیمک استرلرکه بو حکما مذ هبیدر پس شک و تعجیلرندن بو محمدک خبر و یردیکی بعثک نیجه و قوعنی ممکن اولوردیو بربرلریله مذاکره ایوب و بعضاً بطریق الاستهزاء سؤل ایدرلردی پس جناب حق غیوب بو سوره انزال و اول کافرلرده بلدرد بو وحی صادر اولدی.</p> <p style="text-align: center;">بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ</p> <p>{عم} عم نه شیدن معناسنه در اصلندن عن ما ایدی کدی، عن حروف جار دن، وما کلمه سی استفهامدر امدی حرفی جر استفهام اوزره داخل اولدقده وصلی حالنده الفی حذف اولنماق قاعده مقرره اولدیغندن ما دن الف اولنوب ونون میمه ادغام اولدقده عم قالدی پس استفهام طلب فهم معناسنه در حق تعالی ایسه بو حالدن منزّه اولدیغندن بو محله تفخیم شان ایجوندر. {یتساءلون} بونده که ضمیر مستتر کفار اهل مکه یه راجعدر، کفار اهل مکه استبعادلرندن بربرندن سؤل ایدرلر، یاخود مؤمیدن سؤل ایدرلر، یاخود استهزاء حصرت پیغمردن سؤل ایدرلر دیمکدر، یاخود جائز درکه ضمیر مزبور أهالی مکه نک کرک کافر کرک مؤمن جمله سنه فرداً فرداً راجع اوله بو تقدیرجه مؤمنلریک سؤالی از یاد علم</p>

3b

{عن النبأ العظيم} اول شان مفخمي بياندر، ياخود {يتساءلون} صلہ در، وكافرلريك سؤالي جهلندن اولور. و {عم} كنديله مفسر اولان بر مضمرة متعلقدر بو معنایی يعقوبك عمه قرانتي مؤيد رامدى حق تعالى انلكر {هم فيه يختلفون} مسؤولى عنه لرینی ينه كندى بيان ايدوب اول خبر عظيمدن سؤال ايدرلرکه بعثدر بيوردى. يعنى: انبلر نبأ عظيمده اختلاف ايدر مختلفين كفار اهل مکه، اولديغنه كوره اختلافلى كميسى كلياً انكار ايدوب كميسى شك ايدردى، يعنى: عجا حال محمدك ديدكي كبي اولورمي، ديو كلياً انكار ايتمزدي، لكن مختلفين مؤمن وكافر جمله اهل مکه اولودى اختلاف مؤمنلر بطريق الافراط وكافرلر بطريق الانكار سؤال ايتملرندن اولور. {كلا سيعلمون} (كلا) كلمه سى ردع ايجوندر انايه ولا تعقل ديمكدر، يعنى: انلكر بو استبعاد وانكارلى ممنوع {ثم كلا سيعلمون} (ثم) كلمه سى وعيده مبالغه ايجون مكرراً مبالغه ومردوددر يقينده متحقق اولدوغنى بيلورلر. اولمشدر ياخون تكرر اولميبوب وعيد اول عند نزع الروح ووعيد ثاني عند البعث اولمسنه اشارتدر، ياخود وعيد اول عند البعث ووعيد ثاني عند الجزاء اولمسنه دلالت

4a

ايدر، پس معنا يقينده عند البعث عناصردن مرگب اولن وجودلري كالاؤل ايجاد وروحي اعاده اولندقدنه انكار ايتدكلري حالاتي بالمعانيه مشاهده ايدوب وعند الجزاء كر قنارا اوله جقلرى عذاب اليمى كورب بيلورلر ديمك اولور. {ألم نجعل الأرض مهاداً} سهاد كسر سيم ايله فراش معناسنه در بو كلام در ربار ايله حق تعالى منكرينك بالمعانيه مشاهده ايتدكلرى كمال قدرتيه دال اولان عجايب صنعتى تذكيره شروع ايدرکه بو مصنوعاتى تعقل ايدوب بونلره قادر اولان خدای بيچون اخرتده دخي بعث وايجاده قادر اوله جعنه استدلال ايدوب بو شك وانكار دده خلاص اوله لرديو بز عظيم الشأن شزلره روى زمين ساكن اولوب وزراعت وتجارت ايلسونلرد يو فراش وبساط {والجبال أوتاداً} اوتاد: وتدك جمعيدر سيخلر ديمكدر، يعنى: قلمدقى يعنى قلدق ديمكدر زيرا استفهام تقريريدر. اول زمين حركتدن آسوده اولسون ديو طاغلى سيخلر قلمدقى امدى سزلر بو حالى بالمعانيه مشاهده ايدر سزكه بو يلجه ايلدك بعض تفسيرده مسطور درکه حق سبحانه وتعالى حضرتلرى ارض خلق وايجاد ايلدكده حركته باشليوب ساكن اولمدى پس طاغلى ميخ اولمق اوزره

4b

خلق ايلدى تا كه حركت ايتميه. {وخلقناكم أزواجاً} ودخى سزى زوج زوج خلق ايلدك يعنى: ارككلى وديلشى خلق ايلدك، ياخود چفت چفت خلق ايلدك، يعنى: سفيد وسباه ودراز وكوتاه سخى ودنى تضاد اوزره خلق ايلدك ديمكدر ديدديلر تفسير تسير المنانفده مسطور درکه: {ألم نجعل الأرض مهاداً}: مستقراً مع تحرك الأفلاك، وهي نظير الكون الجنة والنار مهاداً لأهلها مع تحرك الأفلاك التي هما فيها، يعنى: بز ارضى افلاكك تحركيله بله مستقر قلمد فمى كه نو نظيرى جنت ونارك اهللري ايجون فراش اولمسيذر جنت ونار كندنده اولان افلاكك تحركيله بله ديمك اولوب، {والجبال أوتاداً} جنت ونارك اهللرى ايله مستقر اولمسندن عبادت اولور ديو، {وخلقناكم أزواجاً}: أصنافاً باختلاف الجزاء ديو تاويل ايدر. {وجعلنا نومكم سباتاً} سباتاً: زاحتا ديمكدر ودخى بز سزك نومكزى راحت قلدق ديمك اولور، ياخود {سباتاً} قطعاً ديمكدر، يعنى: قواى حيوانييه نك راحتيجون نومكزى حس وحركتدن منقطع قلدق ديمكدر، ياخود {سباتاً} ديمك موتا ديمكدر، بو تقديرجه النوم أخ الموت مفانجه بز سزك نومكزى موت كيبى

5a

قلدق ديمك اولور. {وجعلنا الليل لباساً} وغطاء ديمكدر، یعنی: بز سزه كيجه يی یرده قلدق تاكه اختفا مراد اولندقدنه ظلمت سببيله مستتر اوله سزدیو. {وجعلنا النهار معاشاً} معاشاً ديمك: وقت معاش ديمكدر، یعنی: بز كوندوزی كسب ايله تعیش ايتمك ايجون سزه وقت معاش قلدق ديمكدر، ياخود {معاشاً} ديمك: حياتاً ديمكدر، یعنی: بز سزه نهاری حيات قلدق ديمكدر امدی حق سبحانه وتعالی نومی موته وظلمت شبلة تستری حالت قبره وكوندز نومدن پیدار اولمغی بعثله حياته تشبیه ایدوب تمام بر هیئت قیامت یاپدی تاكه منكر قیامت اولان كافرلر موت اضطراری ايله فوت اولدقدنه تکرار حیات بولوب جزا اولنه جقلمینك کیفیتي دنياده ادراك ایدوب شك وانكاره دوشمیه لر دیو. {وبیننا فوقکم سبعاً شداداً} شداد: حکم معناسنه در، یعنی: ودخی بز سزك قوقكزده یدی قات فلکی محکم بنا ایلدك كه هرکز مرور ازمان ايله اكا وهین طاری اولماز. {وجعلنا سراجاً وهاجاً} وهاج: زیاده مضيء ديمكدر عربلر مهجت النار دیرلر چچن نار ملتهب اولوب علولنسه، یاخود وهاج وهجدن زیاده حاره معناسنه دردیدیلر پس معنا،

5b

ودخی بز اول فلکده بر سراج مضيء خلق ایلدك كه اول شمسدر ديمك اولور. {وانزلنا من المعصرات ماء ثجاجاً} معصرات ايله مراد شول سحابدرکه یغمور ايله صقلور یغمور یغار، بو تقدیرجه من با معناسنه اولورکه بالمعصرات قرآنتي بو معنایی مؤیدر كشافده وكواشیده مسطور درکه یغمور زیر عرشدن امر الهیله دیزان اولور، بو قول ابن عباس دن وحسن بصري وقتادن مرویدكه باران دخي امر حق ايله زیر عرشده اولان بحر حیواندن آسمانن آسمانه نزول ایدوب تا سماء دینایه كلور بعده زوركاره فرمان الهی صادر اولوب اول بارانی پراكنده ایدرلر وسحابه دخي امر اولوب تا قلبو ركبی انی ریزان ایدر وهر بر قطره یی بر ملك اخذ محلنه وضع ایدرلر، و {ثجاجاً}: منصباً بكثره ديمكدر، پس معنا: بز سحابدن روزكار سببيله كثرت ايله بارانی انزال ایلدك ديمك اولور. {لنخرج به حباً ونباتاً وجات ألفافاً} جنات: جنتك جمعدر، اشجار اولان باعجه وبستانه دینور، {ألفافاً}: لَفْكَ جمعیدر، بعض بضنه طولشمش اغجلر ديمكدر، یعنی: اول باران سببيله زمیندن دانه لری ونباتاتی اخراج ایدوب وبغجه لرین اشجارینی بریرینه آنحته وملفته

6a

ايتمك ايجون ديمك اولور امدی جناب واهب العطایا كمال قدرتنه دال اولان مصنوعات عجيبه سنی احصا ايله بو قدرته مالك اولان جناب خلاق كريم لم یزل يوم جزاده دخي سزلی كالاول احیایه قادر اوله جغني تفهيمد نصره جمله مستأنفه ايله بیورر. {إن يوم الفصل كان ميقاتاً} ميقاتاً ديمك: حدًا بوقت به الدنيا وينتهي عنه، أو حدًا للخلايق ينتهون إليه ديمكدر، یعنی: تحقيقاً بو فصل بر حد اولديكه دنيا انكله محدود اولوب باكه منتهی اولور، یاخود يوم فصل خلایق بر حد درکه اكا منتهی اولور ديمك اولور، وعند البعض: اول كونه يوم فصل دینلديكي حق باطلدن ایرلدیغیوندر. {يوم ينفخ في الصور فتأتون أفواجاً} أفواجاً: گروه وجماعت ديمكدر، وبو جمله جمله سابقه بیان، یاخود اندن بدل اولور، یعنی: اول كونده صوره نفخ اولنوب سزلیر محشره گروه گروه كلور سکز ديمك اولور، بو فوج فوج محشره كلنمنك کیفیتندن رسول اكرم حضرتلرینه سؤال ایلد كلرنده: بنم امتم محشره اون صنف اولمق اوزره كلسه لر كركدز بیوردیلر، وجهندن سؤال

6b

اولندقه دیناده نفاق اوزره اولنلر میمون صورتنده وربا خوار اولنلر معکوساً یعنی: بوزلری اوزره یورویه رک وحقه مطابق حکم ایمین حاکملمر اعمی اولدقلری حالدّه عجب وربا اصحابی صاغر اولدقلری حالدّه و علملری ایله عامل اولمیان عالمرد للری سینه لری اوزره صارقوب فملرندن جراحت سیلان اوله رق کلورلرکه جمله اهل محشر متأدی اولورلر وجیراننی زنجیده ایدنلرالی ایایی مقطوعاً کلورلر و غمازو منافقان آتشدن دارلره مصلوب اولدقلری حالدّه کلورلر وتابع شهوات اولوب زکاته ویرمینلرجیغه کبی قوقار اولدیغی حالدّه کلورلر و متکبران قتراندن جامه کیدکلری حالدّه کلورلر و دائماً حرام بینلر خنزیر صورتنده کلسه لر کرکدر بیوردیلر، وبعده شریعت اوزره عمل ایدوب اخلاق الله ایله متخلق اولان مؤمنان آیک اون دوردی کبی یوزلری درخشان اوله رق کندی هیئتلرنده کلسه لر کرکدر بیوردی. {وفتحت السماء فکانت أبواباً} فتحت کلمه سنی حمزة و عاصم وکسانی تخفیف ایله قرانت ایدوب باقی قرآء تشدید ایله قرانت ایدرلر، یعنی: سما فتح اولنوب بابلر اوله،

7a

یعنی: پاره پاره اوله، یاخود نزول ملائکه ایجون قیولر اجیله دیمکدر دینلدی. {وسیرت الجبال فکانت سراپاً} ودخی طاغلمر پاره پاره اولوب سراب کبی اوله، یعنی: شدت حرارته واده چورق یرلرده صوکی کورینان نسه کبی اوله، یعنی: ناچیز اولوب یوق اوله. {إن جهنم کانت مرصداً} مرصاد: طریق ویر نسنه یی کوزلیجک مکان معناسنه، یعنی: تحقیقاً جهنم بر طریقدرکه: {وإن منکم إلا واردها} منطوقنجه جمله انک اوزرندن کجیلور، یاخود جهنم بر مکاندکه حزنه نار کفاری انده قومق ایجون وخرزئه جنت مؤمنلری جتته کتورمک ایجون انده مترصد اولورلر دیمکدر. {للطاغین مآباً} واول جهنم طاغین ایجون مآبدر، یعنی: دنیاده طغیان ایدنلرک مرجع و مآبی جهنمدر، حسن بصری حضرتلرندن مرویدرکه متن جهنم اوزره ممدود اولورکه قلدن انجه وقلینجندن کسکندر، و طولی اوج بیک سنه لک یولدرکه بیک سنه سی یوقش و بیک سنه سی اینش و بیک سنه سی دخی مطحدر، واحادیث اخبارده مرور ایتدوکی اوزره صراطدن اولا مرور ایدن انبیا ورسلم، بعده صدیقین، بعده محسنین، بعده شهدا، بعده عرفان بعده مؤمناندر، و صراط

7b

بعض ناس ایجون قلدن انجه وقلیدن کسکین، و بعض اخره فضاء واسع اولمق اوزره مرویدر امدی بطو و سرعت و تنکی و وسعت اعمال حسبیله اولدیغی ظاهر در مرویدرکه فلک کوبک اشاغیسی جهنمدر تا سجیل، و اسفل سافلینه، وارنجه پس ارض حشرده اهل جنت و جهنمدن کمسنه قالمدقه جمله سی دار دنیا و العذاب اولور، و صراط اسفل مراکزدن فلک مکوبه طوغری قوریلو منتهاسی سور جنتک خارجنده اولور امدی سما سابعه نک محدودندن اشاغیسی فانی و هالک اولوب باقی اولان کرسی اولورکه سطح جنتدر، و عرش انک سقندر، و بو سطح سقنک عرض و ارتفاعنه نهایتی و قدر دیدیلر. {لابثین فیها أحقاباً} احقاب ضم حا ایله: حقیک جمعیدر، وهر حقب سکسان سنه دن عبارتدر، بعضیلر حقب: دهر معناسنه در دیدیلر، و مجاهدن بو کونه منقولدرکه حقب سکسان خریف، وهر خریف سکز یوز سنه، وهر سنه اوجیوز التمش کون، وهر بر کون بیک سنه در دیدی، پس بو تعبیراندن کافرلر جهنمده قاله جقلری منفهم اولور، زیرا

8a

بو اعداد نهايت بوليه جغي ظاهر در. و {لابئين}: ماكنين ديمكدر، و {أحقابا} ظرفيت اوزره منصوبدر كه انده عامل بالابئين، ياخود {لا يذوقون} اولور، پس معنا اول طاغين جهنده دهور متتابعه ماكنين اولور، يعنى: مخلد في النار اولور لر ديمك اولور. {لا يذوقون فيها برداً ولا شراباً} قال أبو البقاء: {لا يذوقون} حال أخرى، أو حال من الضمير في {لابئين}، يقال على كونه حال مترادفة، وعلى كونه حال من الضمير {لابئين} حال متداخلة، وقال في تفسير الحنفي: {لا يذوقون} مستأنفاً، وبزَدَنْ مراد: حر نار جهنم تنفس وتروح، ياخود نو مدر امدى ضمير مستكندن حال اولديغنه كوره معناه او طاغين جهنده ماكنيند انده حرارتلرينه نفع ويرر تنفس، ياخود كند ولره راحت ويرر نوم وملتذذ اوله جق بر شراب زوق ايتمز اولدقلى حالده ديمك اولور. {إلا حميماً وغساقاً} حميم: آب كرم، وغساق: أهل نارك يانقلرندين سيلان ايدن جراحت، يعنى: اول طاغين جهنم نوش ايتمز لر الا اب كرم وقان واريك نوش ايدر لر ديمك اولور. {جزاء وفاقاً} امدى بو جزا بونلرك اعمالنه موافقدر جزادر زيرا

8b

كفروشركدن فنا عمل اولمديغى كى عذاب ناردن زياده عذاب دخى اولمز: الجزا من جنس العملدر. {إنهم كانوا لا يرجون حساباً} تحقيقاً انلر بو حساب وجزايى مأمول ايتمز لر ايدي. {وكذبوا بآياتنا كذاباً} أي: تكذيباً؛ لأنه شاع في كلام الفصحاء إفعال بمعنى تفعيل، وبالاده تشديد ايله قرائت اولندى، وكذابي تكذيب ايله تأويل انلرك قرائتى تكذيبلرنده كذبي ظاهر اولديغوندر، ياخود {كذاباً} ديمك: مكاذبته ديمكدر ديديلر، زيرا انلر عند المسلمين كاذب اولديغى كى مسلمين دخل انلرن ظننده كاذب ايدي بو جهتند بينهما ده مكاذبه اولور، پس معناه انلر بزم ايتمزي تكذيب ايدرلردى، ياخود انلر بزم ايتمزي كاذبين يا مكاذبين اولدقلى حالده تكذيب ايدرلردى ديمك اولور. {وكل شيء أحصيناه كتاباً} بعضيلر وكل كلمه سنى ابتدائيت اوزره مرفوع قرائت اتديلر، وكذا با كلمه سى {أحصيناه} ايجون مصدردر، زيرا: أحصا وكتابتته ضبط معناسنه مشاركدر ديديلر، ياخود كتاباً مكتوباً معناسنده حال اولور كه مكتوباً في اللوح المحفوظ والصحف الحفظة ديمكدر، وبو جمله معترضه اولور، پس معنا: هر بر شى كه بز احصى ايلدك لوح محفوظده

9a

يا صحف حفظه ده مكتوب اولديغى حالده احصا ايلدك سز لر فراموش ايدر سكر، دخى بز فراموش ايتمز ديمك اولور، بو تعبير انلرك اعتقاده نظر ايله دركه مكتوب اولان هر كز فراموش اولنمز، والا حق تعالى نسياندر منزهدر. {فذوقوا فلن نزيدكم إلا عذاباً} غيبندن حاضره التفات طريقله {فذوقوا} وارد اولمسي عذابه مبالغه قصديله در، زيرا حديث شريفده: ((هذه الآية أشد في القرآن على أهل النار)) بيورلمرشدر، پس معنا: سز لرك بعث وحسابى انكار وآيات بيناتى انكار وتكذيب ايتمكرك بو عذابي اليم جزاسيدر، پس طا تكز بز سزه زياده ايتميز الا عذابي زياده ايدر رز بو اتيله دخى كفارك نارده مخلد اولمسي ظاهر اولور، زيرا {فذوقوا فلن نزيدكم إلا عذاباً} ديمك: تعاقب عذاب ايله متمادى الى غير النهايه عذاب اولنملريني اشعار ايدر. {إن للمتقين مفازاً} فوزاً أو موضع فوز ديمكدر ايمدى بو محله كلنجه حق سبحانه وتعالى منكر اخرت ومنكر پيغمبر اولان كافرلرك روز جزاده كرفتار اوله جغى عذابي بيان ايدوب بعده معتقدين اولان متقينك دخى نه كونه متنع اوله جغى نعم غير محصوره يى بيانه شروع ايدوب: {إن للمتقين مفازاً} بيوردى، يعنى: متقين ومؤمنين ايجون فوز وجنات واردر، يعنى: جنت

9b

وناردن خلاص متقين ايجوندر ديمكدر بعده حق سبحانه جنت ونعم تفصيل ايدوب بيورر. {حداائق وأعنابا وكواعب أترابا} حداائق: انواع اشجار مثمره ايله مملو بساتين ديمكدر، {مفازا} كلمه سندن بدل اولور، {أعنابا} عنكب جمعي، اوزوم ديمكدر، {وكواعب} هنوز ممة لری يومر ولنمش قزقر ديمكدر، اتراب: اقران معناسنه در، پس معنا: او متقين ايجون انواع اشجار مثمره ايله مملو بستانلر وايچنده انواع اوزوملر وممة لری هنوز قويمش جمله بر اقران حوريلر واردر ديمك اولور. {وكأسا دهاقا} دهاق اضداد دندر ايجي طلو وبوش اولان قابه دينور، لكن كاس طلو اولان ظرفه دينور، پس معنا: او متقين ايجون شرابله مملو قذحدر واردر ديمك اولور. {لا يسمعون فيها لغوا ولا كذابا} أي: كاذبا أو مكاذبة، ولا يكذب بعضهم بعضاً، یعنی: او متقين نوش شراب ايدرلر، لكن قول باطل وكلام كذب استماع ايتمزدر، ياخود بربريني تكذيب ايتمزدر ديمكدر، جائز دركه لغوا {كأسا دهاقا} يه معروف اولوب، وكذا با {كواعب اترابا} كلامنه مصروف اوله زيرا نوش شراب ايدنلرك بيننده لغويات مقرر اولوب وزوج وزوجه بيننده

10a

دروغ حسن زند كانه ايجون بو دنياده جاريدر بونلر جنتده اولمز ديمك اولور. {جزاء من ربك عطاء حسابا} امدی بو نعمت وراحت اول متقينك ايمان واتقالي مقابلی جزادر وجئات حقدن عطاء كافيدير. {رب السموات والأرض وما بينهما الرحمن} اول خالق ورازق اولان مخلوقاتك خالق ومرتبسدر وكافة موجوداته رازقيت ايله رحمت ايديجيدر، {لا يملكون منه خطابا} یعنی: موجوداتدن بری انك ظهور عظمتندن ناشی اولان عقاب ونعمه اعتراضه مالك وقادر اوله مز بو كلام شفاعته مانع دكلدر، زيرا اول اذن حق ايله در ديديلر. {يوم يقوم الروح والملائكة صفا لا يتكلمون إلا من أذن له الرحمن وقال صوابا} يوم كلمه سی {لا يملكون} ياخود: لا يتكلمون ايجون ظرف اولور، وروحدن مراد كيمي: جبريل، وكيمي ارواحه مؤكل بر ملكدر، وكيمي جمله ملائكة دن اعظم بر ملكدر ديديلر، وصوابدن مراد دنياده لا اله الا الله ديوب، ومقتضاسيله عمل ايدنلدر، پس اول كونده روح وسائر ملائكة صف اولوب قائماً ديوان حقه طوره لر دهشت وعظمت وجلالندن بر كمسه اغزاجمغه قادر دكلدر، الا حقا اذن ويرديكي كمسسه شفاعته قادر اولور ديمكدر.

10b

{ذلك اليوم الحق فمن شاء اتخذ إلى ربه مآباً} یعنی: بو كون كه يوم جزا حقد ربي شك البته وقوعه ثابتدر، پس هر كمسه كه انك ثوابنه نائل ونعمتيله متنعم اولمق طلب ايلسه ايمان وطاعت ايله اكا وصول ممكن اولور. {إنا أنذرناكم عذاباً قريباً} بز سزی عذاب قريب ايله تخويف ايله رز عذاب قريب ايله مراد عذاب اخرتدر، وقريب ايله مراد اولنمسی كل ما هو آت قريب مفادنجه دركه هر وقوع بولوب كله جك كنسنه البته قرييدر. {يوم ينظر المرء ما قدمت يداه} یعنی: اول كونده كشی خير وشردن تقديم ايلديكي عملی كورر كه مؤمن متقی نعم جنتی، ومنكر منافق عذاب حجيمي كورر ديمك اولور، بو معنا مرء كلمه سی عام اولوب مؤمن وكافره شمولنه نظر ايله در، لكن بعضيلری مرء كلمه سی {إنا أنذرناكم} قرينه سيله يالكز كافرلر ديمكدر ديديلر، وظاهر امرء ايله تعبير اولنمق ذملرنده مبالغه قصديله اولنمش اولور ما كلمه سي موصوله اولوب {ينظر} كلمه سيله منصوب، ياخود استفهامية اولوب، {ما قدمت} ايله منصوب اولوب، پس معنا: ينظر ايدشيء ما قدمت يداه ديمك اولور. {ويقول الكافر يا ليتني كنت تراباً} یعنی: اول كونده كافرلر كرفتار اولديغي بلايي مشاهده ايتدكلرنده كاشكي دنياده تراب اولوب مخلوق ومكاف

11a

اولمیا ایدم دیر، یاخود کاشکی بوکون تراب اولیدم دیر، زیرا مقاتلدن مرویدرکه حق تعالی قیامتده وُخوش وُطیور و هوامی جمع ادیوب خصومتلرین فصل ایده حتی بوینوزسز حیوانک بوینوزلی حقنی الیویرر بعد العدالة امر حق ایله جمله سی تراب اوله لر بو حالی کورنجه نولیدی بزده بونلر مثالی تراب اولیدق دیو تمنی ایدرلر، بعض تفسیر ده مذکور درکه بو مقامده کی کافر ایله مراد ابلیسدرکه، آدم علیه السلام طبراقدن خلق اولندیغنی تعیب وکندونک ناردن خلق اولنمسیله تکبر وافتخار اتمشیدی پس بو کونده آدم واولاد آدمه اولان کرمی وکندویه اولان شدت و محنتی مشاهده ایلدکده نولیدی بن دخی آدم کبی ترابدن مخلوقدن اولیدم دیه بعض محله مسطور در فی سبیل الله استعمال اولنان حیوانات و خاصه اهل جننک دنیاده تعدی ایتدیکی ذبیح اهل جننه اکراماً اول موطنک اقتضا ایتدیکی صورتله جننه ادخال اولنورلر وجمله وُخوش ناره ادخال اولنورلر، لکن انلرک ناره دخوللری تعذیب ایجون دکلدر، بل که ملائکه نار کبی انده متلذذ اوله لر دیو دیر، زیرا انده نار تأثیر ایلمز امدی تراب اولان حیواناته نظر ایله بونلره صاغ اولوب

11b

بو سوره مکه مکرمه ده نازل اولمشدرکه قرق التی آیت ویوز یتمش طقوز و متلذذ اولملری انعام واکرام اولور. کلمه ویدیوز الی اوج حرفدر و بو دخی اثبات قیامتده حقنده در.

بسم الله الرحمن الرحيم

{والنازعات غرقاً والناشطات نشطاً والساحبات سباحاً فالسابقات سبقاً فالمدبرات أمراً} النزاع بر نسنه یی چکوب قویرمق، یقال: النزاع الشيء أي: أقلعه، وبابه ضرب ضمّه، وقولهم: فلان في النزاع أي: في قلع الحياة، النشاط: بر یردن چقوب بریره وارمق، وبابه ضرب ونصر، اسم فاعل ناشط، ومؤنثی: ناشطه کلور، وناشطتک جمعی ناشطات کلور، پس، {والناشطات نشطاً} یعنی: خلیل الغزات تخرج من دار الإسلام إلى دار الحرب، السبح: صوده یوزمک و بر نسنه دن فارغ اولمق معناسنه در السبق اوکه کچمک، یقال: سبقه أي: تقدمه، وبابه ضرب، امدی حق تعالی بو سوره ده بش شیئه قسم ایدر، یعنی: أرواح كفاری شدت و اغراقله ابد انلردن نزع ایدوب وارواح مؤمنینی رفق و نشاط ایله اخراج ایدن ملائکه موت حقیجون وانی اخراجده غواصک أعماق بگردن بر نسنه یی اخراج ایتدکده یوردی کلر کبی سباحت ایدن ملائکه مؤمنان ایله جننه وارواح

12a

کافران ایله جهنمه سبقت ایدن ملائکه حقیچون وبعده کفارک امر عقبانی ومؤمنلرک امر ثوابنی تدبیر ایدن ملائکه حقیچون دیمک اولدیکه جمله بو امر ایله مشغول اولان ملائکه کرامه قسّم اولدی، یاخود بو مقسوم علیه صفات نجوم اولمق اوزره در دیدیلر، زیرا نجوم شرقدن نزع وحين نزعه شدت و اغراقله فلکی قطع ایدوب یا اقصای مغربه سخط اولور و بربرجدن برج آخره نشاطله نقل و فلکده سباحته بعضی بعضی اخیری سبقت ایدر کیمینک حرکتی بطی و کیمینک سریع اولدیغیچون پس اختلاف فصول وتقدير ازمنه ایله مواقیت عباداتی اظهار ایله کندولره عارض اولان امری تدبیر ایدرلر، پس نجومک مشرقدن مغربه حرکتی قسریه و بربرجدن برج آخره سیری طبیعی اولدوغیچون اولکینه نزع ایکنجه نشط تعبیر اولدی، یاخود بو مقسوم ایله مراد جائز درکه نفوس فاضله اوله که ابدانندن مفارقت ایتدکده نزع شدید ایله چقوب عالم ملکوته نشط ایدر و انده سباحته حطائر قدسه سبقت ایدوب شرف غزتیچون مدبراتدن اولور و ممکندرکه بو مقسوم علیه ایله مراد عالم سلوکده اولان نفوس کامله اوله انلر شهواتدن نزع شدید ایله نزع ایدوب عالم قدسه

12b

ناشط اولور و مراتب ارتفاعده سباحته كمالاته سبقت ايدوب حتى مكملاتدن اولمغله مدبراتدن اولور و جائز دركه بو مقسوم عليه ايله مراد نفوس غزات اوله كه قوسلريني اغراق مهام ايله نزع ايدوب سهامي رميه ناشط اولور بحر ويزده سباحه ايله غدويه سبقت ايدوب و امر ديني تدبير ايدرلر و بعيد دكلدركه مقسوم عليه ايله مراد غزاتك صفت خيللري اوله زيرا انلر عنانلرين نزع ايدوب دار اسلامدن دار كفره يه خروج و حربه سباحته غدويه سبقت ايدوب امر ظفري تدبير ايدرلر، پس ولكل وجه بو اشيا حقيچون البته وسزلر اولور سكز ديمك اولور. {يوم ترجف الراجفة تتبعها الرادفة} راجفه ايله مراد ارض و جبال كبي اجرام ساكنه در، و رادفه: تابعه معناسنه دركه مراد سموات و كواكبدر، و رجف يرد يرنمك معناسنه در، يعنى: اول كونده ارض جبال حركت ايدوب سموات و كواكب دخي اكا تابع اولور، يعنى: نفخة اوليده اجرام ساكنه تزلزليه قيامت قويوب سموات دخي منشق و كواكب منتشر {قلوب يومئذ واجفة أبصارها خاشعة} واجفة: شديدة الاضطراب، من الوجيف، وهي صفة لقلوب، خاشعة اولور.

13a

أي: صاحب أبصارها ذليلة، يعنى: اول كونده قلبلر اضطراب شديده ايله مضطربه در و أول قلبك صاحبليريك بصيرلى مشاهده اولنان شدائد دن ذليله در. {يقولون أننا لمردودون في الحافرة} حافره: كشنك كلديكي يوله درلر و حالت أولى و أول الامر معناسنه دو كلور، يعنى: انلر دنيا ده ايكن بطريق الانكار بز بعد الموت حالت أولى مزه رد اولنور ميوز ديرلر ايدى. {أنذا كنا عظاماً نخرة} عظاماً نخرة: عظام باليه متفتة ديمكر، يعنى: بزم كمو {قالوا تلك إذا كرة خاسرة} كلريمز چور بيو بوطا و طاغلدنصكره ينه حيات بولوب بعث اولنور ميوز درلردى. خاسرة أي: ذات خسران، يعنى: انلر استهزاء اكر بزم بعد الموت بعثمز كرجك ايسه تكذيب ايتنديكييمز ايجون بز {فإنما هي زجرة واحدة فإذا هم بالساهرة} زجرة خاسردن اولورز، يعنى: نعم اخرتدن محروم اولورز ديرلر ايدى. واحدة: صيحة واحدة ديمكر، ساهرة: وجه ارض معناسنه در ديمشدر دركه قيامته وجه ارض مد اولندقه اكا ساهره دينور زيرا سهر كيجه او يوما مقدر آخرته ايسه كمسنه يه نوم حقيقي يوقدر بلكه سهر ابدى واردر پس نفخة ثانيه دكلدر الا بر صيحة واحدة دركه اول عقيب صيحة ده

13b

{هل أتاك حديث موسى إذ ناداه ربه بالواد خلأق بطن ارضه موتى ايكن وجه ارضه احيا اولنورلر ديمك اولور. المقدس طوى} يعنى: يا محمد سكا موسى نك خبرى كلمديمي اول وقتكه موسى يه ربيسي طوى نام وادئ مقدسه {اذهب إلى فرعون إنه طغى} يعنى: ندا بو ايديكه يا موسى فرعونه كيت كه اول طغيان ايدوب كافر ندا ايتمدشى. {فقل هل لك إلى أن تزكى} پس فرعونه ديكه كفر و طغيانندن تزكى و تطهره ميلك و ارميدر. {وأهديك إلى اولدى ربك فتخشى} بن سكاراه سدادي كوستردم ربك معرفتنه تاكه اندن خوف ايده سن، يعنى: بن سنى معرفت حق ايله ارشاد ايده يم تاكه حق تعالى يي بيلوب و عالمده متصرف حقيقي اول اولوب كندويه مخالفت و طغيان اوزره اولنلري قهر و هلاك ايده جكنه اذعان ايدوب اندن قورقه سين ديو نصيحت ايده سين ديمك اولور. {فأراه الآية الكبرى} بونده مسامحه واردر، يعنى: حضرت موسى دخي امر الهى ايله فرعونه و اروب مأمور اولدوغنى تبليغ و كندويه نصيحت ايتدى، اما فرعون نبوتني انكار و كلامنى تكذيب ايدنجه

14a

آیه کبرایی، یعنی: يد بيضائي صدقته علامت کوستردی. {فكذب وعصى ثم أدبر يسعى} پس بو معجزه أراد نصرکه ینه ایمان واعتقاد ایتمیوب موسائی وتوراتی تکذیب ایدوب بعده طاعت ادبار وابطال حقه سعی ایندی. {فحشر فنادی} پس سحره سنی یاخود عسکرنی جمع ایدوب اول مجمعه بنفسه کندی ندا ایندی بعضیلر پُر منادینک دخی ندا اتمسی ممکنر دیدیلر، فقال: أنا ربکم خطابی بو وجه دن ایندر. {فقال أنا ربکم الأعلى} یعنی: اول جمعیتده بن سزک ربّ اعلى کزم، یعنی. سزه لَره حضرت موسی واسطه سیله امر ولی ایدن اعلى وعظیم الشانم {فأخذ الله نکال الآخرة والأولى} نکال: غیرلره عبرت اولور عذاب شدید معناسنه در پس الله عظیم الشان دیدی. انی آخرتک ودنیانک عذاب شدیدی ایله اخذ اخذ ایلدی، یعنی: دنیاده غرق وخرتده حرق ایله تعذیب ایندی دیمک اولور، بعض مفسرین آخرتدن مراد کلمه آخِرْ درکه بو {أنا ربکم الأعلى} در وکلمه اولیدن مراد: {ما علمت لكم من إله غيري} کلامیدر،

14b

{إن في ذلك لَعبرة لمن يخشى} بو کلاملردن ناشی غیره عبرت اولور عذاب ایله اولنور دیمک اولور دیدی. تحقیقاً بو فرعون وقومک هلاکنده عبرت واردر خشیت شانندن اولان کمسنه لر ایجون امدی حق تعالی حبیبی محمّدی تسلیت ایجون حضرت موسی ایله فرعونک قصّه سنی ذکر ایلدی، تاکه یا محمّد بونلرک حالندن عبرت آلوب سندخی قومک اذا سنه تحمّل ایدوب مکدر اولمه دیمک اولور بعده ینه منکرین اولان کفاره خطاب ایدوب بیوررکه. {أنتم أشد خلقاً أم السماء} یعنی: أي منکرین آخرت سز انصاف ایدنکه من جهت الخلق سزک خلق اولنمه کز می صعبدر، یوخسه اوزریکزه مشاهده ایندیگز سمانک خلق وایجاد اولنمسی می صعبدر البتّه ادنی فکری اولان بیلورکه بغیر عمد بو سمواتک بویله محکم خلق وایجادی اصعبدر بویله ایکن نیجون بر دخی احیا اولنوب بعث اولنمق شزه صعّب کورینوب انکار ایدرسکز دیمک اولور بعده کیفیت خلقت سمای بیان ایدوب بیورر. {بناها رفع سمکه فسواها} السمک بالفتح وسکون المیم: یوقار وقالدرماق ویوکسک اتمک، یقال: سمک السماء أي: رفعها، یعنی: حق تعالی اول سمای بنا ایلدی وارضدن مقدار ارتفاعنی من جهت العلو

15a

رفیع قلدی پس انی تعدیل ایدوب مستوی قلدی، یاخود {فسواها} دیمک: اول سمای کواکب ایله مکمل ایلدی دیمکدر دیمشدر. {وأغطش ليلها وأخرج ضحاها} ضحاها دیمک: أبرز ضوء شمسها دیمکدر، وأغطش منقول من غطش الليل إذا أظلم، یعنی: أنك كيجة مظلم ایدوب وضوء شمسنی اظهار ایلدی دیمک اولور. {والأرض بعد ذلك دحاها} دحاها أي: بسطها ومدّها للسكنی، یعنی: حق تعالی سمای بوکونه خلق ایتمکدن صکره ارضی دخی سکنی ایجون بسط وتمهید ایلدی. أخرج منها ماءها ومرعاها وأول ارضدن عیونلری تفجیر ایله صوینی اظهار وحيواناتی ترزیق ایجون نباتاتی اخراج ایلدی. {والجبال أرساها متاعاً لكم ولأنعامکم} أرساها: أثبتّها دیمکدر ودخی جبال ارض اوزره اثبات ایندی ساکن اولوب مضطرب ومنتزلزل اولمیوب سزکم وانعامکزک فائده لنمسیجون. {فإذا جاءت الطامة الكبرى} الطامة: الذاهية التي تطم أي: تعلقو على سائر الدواهي، یعنی: قچن دواهینک اشدی اولا داهیه کبری کله که اول یوم قیامتدر، یاخود مراد نفخة ثانیه ویا اهل جنّت جنّته واهل جهنّم جهنمه کرد بکی ساعتدر دیدیلر. {یوم یبذکر الإنسان ما سعی} اول کونده انسان سعی ایتمدیکی شیء تذکر ایدر، یعنی: دنیاده خیر وشردن اشلیکی اعمالی طول

15b

مدتّن ناشی فراموش اتمکله اول کونده صحیفه اعمالنده مدّون و مسطور کوردکده تذکر و نطقن ایدر دیمکدر. {وبرزت الجحیم لمن یری} ودخی جحیم هر کورمک شانندن اولان کمسنه ایجون اظهار اولنور بر حیثیتله که هیچ کورمکدن کمسنه فالمز. {فأما من طغى وأثر الحياة الدنيا فإن الجحيم هي المأوى} اثر اختیار معناسنه در، یعنی: اما اول کمسنه که دنیاده طغیان ایدوب حتّی کافر اوله وشهوته اتّباع ایله حیات دنیایی اخرت اوزره اختیار ایده تحقیقاً نار جحیم اکا قرار کاهدر بو مقامده مأویده که حرف تعریف مضاف ایله مقامه قامدر دینلدی، زیرا معلومدرکه البته صاحب مأوی طاغیدر امدی هی المأوی هی مأویه دیمکدر. {وأما من خاف مقام ربه ونهى النفس عن الهوى فإن الجنة هي المأوى} واما اول کمسنه که مبدء ومعاده علم ایله مقامی حضوء حق اولدوغندن ناشی خوف ایدوب، یعنی: مبدئی حقن اولدوغی کبی معادی دخی ینه حق اولدوغنی بیلوب حق تعالیدن خوف وخشیت اوزره اوله ونفسنی هوای ومحرماندن نهی ایده تحقیقاً جنّت اکا قرار کاهدر. {يسألونك عن الساعة أيا ن مرساها} یعنی: یا محمد اهل مگه سکا قیامت نه وقت ثابت ومتحقق اولور دیو سؤال ایدرلر. {فيما أنت من ذكراها} سن انلره انی ذکردن

16a

ووقنتی بیانندن بر شیده دکل سن. {إلى ربك منتهاها} قیامتک وقت ظهورینک منتهای علمی حق تعالیه عاندر، یعنی: وقت قیامتی انلره افاده ده طغیانلرین زیاده اتمدن غیری بر فائده سی یوقدر بو اجلدن حق تعالی نك استتار ایلدیکی علوم مغیبیه دندر وآنک ووقنتی خدادن غیری کمسنه بلمز دیمک اولور. {إنما أنت منذر من يخشاها} یا محمد سن دکل سن الا قیامتدن خوف اندنلری تخویف وانذار ایدجسین زیرا تخویفک فائده سی خوف ایدنلر ایجوندر. {كأنهم يوم يرونها لم يلبثوا إلا عشية أو ضحاها} العشیة: من وقت صلاة المغرب إلى وقت صلاة العشاء، یعنی: کفار یوم قیاسی کوردکده دنیاده ویاخود قیورده مدّت مکثلری بر کونک صلاة مغربندن وقت عشاویه قدر مدتی ویا ضحایه قدر زمانی ظن ایدرلر، یعنی: اول قدر مدّت قلبه ظن ایدرلردر امدی ای اخوان مسلمین حق سبحانه وتعالی حضرتلرینک قیامت وبعثک وروز جزائک جنّت وجهتمک ثابت ومتحقق اوله جغندن نه کونا اهتمام ایتدوکنه نظر ایدوب ومعانی لطیفه سنی ایوجه فهم وادراک وانکار طرفلرنده اولان زنادقه وملحدین وتنانسخینک اعتقادلرندن وهم مجلس اولوب صحبتلرندن اعراض واحتراز اولنه زیرا من یسمع یخل، والصحبة مؤثرة

16b

دینلمشدر دورت طائفه واردرکه انلره: اهل تناسخ دیرلر، انلر روحک عوالمی انکار ایدرلر وبرزخ وحشر اجسادی وجنت وجهتمی انکار ایدوب اعتقادلری قدم عالمه ذاهب اولان حکما کبیرر اولکی اهل نسخدر انلره دیرلرکه روح انسانی بدن انسانی یه تعلقدن خالی دکدر برندن تعلقی منقطع اولسه أنه رحمنده برینه دخی تعلق ایدر، ایکنجی اهل مسخدر انلر دیرلرکه روح انسانیده قنقی حیوانک صفتی غالب ایسه فوت اولدقده اکا انتقال ایدر، مثلاً دائماً حرام اکل ایدنلرینه دنیاده خنزیر اولوردیر، اوجنجی اهل فسخدر انلر دیرلرکه اکر روح درجه حیواندن دخی اشاغی ایسه بعد الموت جسم نباتیه تعلق ایدر ونباتات واشجارک برینک صورتنده مشتمل اولور، دوردنجی اهل رسخدر انلر دیرلرکه دور انسانی جسم حیوانی یه اندن معدنی یه اندن وجمادی یه انتقال ایدر صکره تدریجیله نباته اندن حیوانه اندن انسانه ترقی ایدر، ودورینی تکمیل ایتدکده بر دوره دخی شروع ایدر، بونلر جمله شی باطلدر، بلکه هر بدنه تعلق ایدن روح انسانی بدنندن مفارقت ایتدکده صور اسرافیه دک محل معین ومقام معلومنده متحیز وقرارداده اولوب بعده قیامته کُیرایده ینه

17a

جسدینه عورت واکا تعلق ایدر بونده بحث چوقدر محلنده مسطوردر بو دردی متصوفه دن جوق کمسنه اثبات ایدرلر حتی حضرت مصرینک ذروه عرشیه نام بر کتابی واردر، لکن انلرک قائل اولدقلری بونلرک اعتقادی کبی دکل، انلرک سوزی انجق مرتبه انسانه کلنجه در یوخسه متمادی بویله اولوب معاذ الله قدم عالمه ذاهب دکلردر بر سوره عبسه بو سوره محلده انلرک کلام صدقلری کولور ایسه فهم اولنمق ایجون بو قدر جه اشارت اولندی. مکیدر قرق ایکی آیت والتیوزاتوزایکی کلمی وبشیوز اتوزیش حرفدر وبوسوره نک سبب نزولی بودرکه رسول اکرم صلی الله تعالی علیه و سلم برمحلدی صناید قریشی اسلامه دعوت ایدرکن عبدالله ابن مکتوم که اعمی ایدی حضور پیغمبره کلوب رسول اللهک اشتغالندن بی خبر اولمغین یا رسول الله حق تعالینک سکا تعلیم ایتدیکی علومدن بکا تعلیم ایله دیوایرام ایدنجه رسول اللهک کلام مهمی منقطع اولمدیغیچون تعبس ایدوب وجواب ویرمیوب صناید قریش طرفنه اقبال واوندن اعراض ایدنجه بوآیت نازل اولدی پس رسول اکرم ام مکتومه اکرام ایدب

17b

وهر کوردکده مرحبا یا عبدالله ربم سنیچون بکا عتاب ایلدی دیر ایدی و غزایه بوجهلنده ایکی دفعه انی مدینه ده یرینه خلیفه نصب ایلدی. بسم الله الرحمن الرحيم
 {عبس وتولی أن جاءه الأعمی} یعنی رسول الله اظهارچین وجبین ایدوب اعراض ایلدی اعمی کلدکدی. {وما یدرک لعله یزگی} سکا نه شی بلدر دیکه اول اعمی سنک علمک ایله منتفع اولمغه رجا اولنورکه سندن تعلیم ایتدیکی علمه تزگی ایدب ذنوبدن تطهیر اولنه. {فتنفعه الذکری} پس پندو وعظک ایله متعظ اولوب وعظک اکا نفع ایده. {أما من استغنی فانت له تصدی} اما اول کمسنی که مال ایله استغنا ایدب تکبر ایده سین اکا اقبال ایله فقیردن اعراض ایده سن بو آیه نظر ایله بعض مفسرین لعله ده کی ضمیری کفار قریشه راجعدر دیدیلر اول وقت معنی یا محمد بن اول قریشک اسلام ایله تزگی وسنک پند ونصحکن منتصح اولور دیو سکا نه شی بلدر دیکه طمع ایدب غیریلردن اعراض ایدرسین دیمک اولور مرویدرکه بوآیت نازل اولدقدنصکره علیه السلام حضرتلری هرکز بر فقیردن اعراض ایدوب بر غنیبه اقبال ایتدیلر. {وما علیک ألا یزگی} سنک اوزریکه بر شی لازم کلمز او صناید قریش تزگی ایدوب

18a

قبول ایمان ایتملر ایسه ده زیر سکا واجب اولان انجق تبلیغدر دیمک اولور. {وأما من جاءك يسعى وهو یخشی فأنت عنه تلهی} واما اول من که طالب علم و معرفت اولب سکا سعی و سرعتیلی کلور و حال بوکه حقندن دخی خوف ایدرسن اندن تغافل ایدرسین. {کلا انها تذکره فمن شاء ذکره} امدی یامحمد بو مثللو حرکاتدن مجتنب اولکه قرآن برموعظه درهر کمسنه بی که حق تعالی دیلر یعنی اندن راضی اولور اول کمسنه انی ذکریدر متعظ ومنتصح اولوردیمکدر امدی ای عاقل اولان کمسنه تامل وتفکر ایله حق سبحانه وتعالی حضرتلری برنایینا فقیر ایجون حبیبی محمد نقر خطاب عتاب آمیز ایلدی صاقنوب خاک أفود کورینان فقرايه کج معامله ایلمه که فقیر ناچیز کورینان کدا جائزکه عند الله بر سلطان زیشان اوله مراد ایلسه نیجه کدابی سلطان ایدر همان قادر اولدو غک قدر اکرام وتطیب قلوب ایدوب دعاسنی المغه سعی ایله. {فی صحف مکرمه مرفوعه مطهرة} پس حق تعالی قرآنک علو شانندن خبر ریوررکه قرآن صحفده مثبتّه و عند الله مکرمه در ومرفوعه القدر وتناقص وکزیدن مطهره ومنزهدر. {بأیدی سفرة کرام بررة} بایدی سفرة ای کتبتة من الملائكة والأنبیاء ینتسخون الکتب من اللوح

18b

والوحي او سفراء يسفرون بالوحي بين الله ورسوله او الامة جمع سافر من السفرا والسعادة والتركيب للكشف يقال سفرة المرأة اذا اكشف وجهها امدى كراما عزاء عند الله ديمكدر وبرره اتقيا ديمكدر يعنى عند الله عزيز ومكرم واتقيا اولان كتبه نك يدلريله صحفده ثابتدر ديمك اولور. {قتل الانسان ما اكفره} مقاتلدر مرويدرکه بو انسان ايله مراد عتبه بن ابى لهيدر وبو كلام انك حقنده دعا عليه وكمال كفرنه تعجيدر قصته سى بودرکه بر سفره قصدنده بيغمبره كلدكه اللهم سلط عليه كلبا من كلابك بيورديلر عتبه سفره روان اولوب بر ميشه زارده قرار ايتديلرکه انده شيرانك كثرتى وارايدى پس ابن ابى لهيك مسموعى اولوب رفقاسنه نياز ايتديکه بنى ايوچه حفظ ايدك زيرا بيغمبرك بدعاسى رد اولنمز ظن ايده رم بن خوف ايدبيورم ديدكده اهل كاربان بونى اورتالرينه آلوب اويلجه ياتديلر امر الهيله بونلره نوم غلبه ايدوب جمله سى بيهوش اولديلر ويرارسلان بونى جمله ميانندن چيقاروب و پاره پاره ايدوب بر اقدى وبعده بيدار

19a

اولوب بو حالى مشاهده ايتدكلرنده حيران اولديلر پس معنى اول انسان معهود قتل وهلاك اولسونکه انكار كفرنده عجب شاهد ومثبتدر ديمك اولور. {من ائ شيئ خلقه من نطفة خلقه فقدره} بومدكى استفهام تحقير ايجوندر يعنى سنى نه شيدين خلق ايلدى نطفه دنکه منيدن خلق ايدوب پس اعضا اى كافر تامل وتفكر ايله كه جناب خلاق عالم واشكالدرن لوازمنى تهيه وتنظيم ايلدى ياخود فقدره ديمك بطن امده طوردرن طوره تحويل ايله احيا ايلدى ديمك اولور. {ثم السبيل يسره} بعده رحم مادرينى كشاداييله خروجنى تسهيل ايلدى اهل تجربه نك زعمى اوزره حال جنين بوكونه درکه ابتدائطفه رحمدن لون ابيضده بركره مستديره شكلنده اولوب التى كون بو حال اوزره متمكن اولور بعده اوج كونه دك اول كره نك وسطنده بده نقطه دمويه ظاهر اولورکه اول قلب اوله جقدر اول عضويتكون من البدن القلب دنيلمشدر بعده اول نقطه نك قوقنده وطرف يميننده ايكي نقطه دمويه دخى پيدا اولورکه فوقنده اولان دماغ ويميننده اولان كبدا اولسه كركدر بعده طقوزكوندن اون بش كونه دك علقه اولوب بعده اون ايكي مونه دك دخى مضغه

19b

اولوب اول اعضاء ثلثة كه قلب ودماغ وكيديربربرندن متميز اولوربعده طقوزكونه دك دخى راس منكبيندن منفصل اولوب بعض اعضا حس اولنوب وبعض حس اولنمز وبعده تمام اربعينه دك جمله اعضا بربرندن متميز اولوب حس اولنورلكن بو اهل تجربنك كلام حديثه مخالف كورينور زيرا روى في الصحيحين عن الاعمش عن زيد بن وهب عن عبدالله ابن مسعود قال قال رسول الله صل الله عليه وسلم ان احدكم يجمع في بطن امه اربعين يوما نطفة ثم يكون علقة مثل ذلك ثم ارسل الله له ملكا ينفخ فيه الروح فيؤمر باربع كلمات فيكتب رزقه واجله وعمله وشقي او سعيد فوالله الذي لا اله غيره ان احدكم ليعمل عمل اهل الجنة حتى ما يكون بينه وبينها الازراع فيسبق عليه الكتاب فيختم له بعمل اهل النار فيدخلها وان احدكم ليعمل عمل اهل النار حتى ما يكون بينه وبينها الا زراع فيسبق عليه الكتاب فيختم له بعمل اهل الجنة فيدخلها امدى بو حديث شريفدرن مستفاد اولان بودرکه نطفه قرق كونده صكره علقه اولوب وعلقه قرق كونده نصكره مضغه اولور لكن كلام اهل تجربه ايله حديثك بيننى بووجهله توفيق ممكن درکه هر نقدر قرق

20a

کونده اعضا بربرندن متمیز اولور ایسه ده لکن ینه حدیث شریفده وارد اولدیغی اوزره نطفه و علقه و مضغه نك اتمام عند اقتضاء الّا اربعینات اوله فلا منافات بین اهل التجربة و بین کلام صاحب الشرع {ثم أماته فأقبره ثم اذشاء أنشده} الاقبار برکمسنگ بیره کوملمسنه امراتمک و قیل صبر له قبرا یدفن فيه فأقبره ای جعبه فمن یقبر لم یجعله یبلغ الکتاب فأقبره مما اكرم بنوا آدم و انشاء اولمش کمسنه یی ینه درلتمک یعنی حق تعالی بطن امده بوکونه تربیه ایله احیا ایتدکن صکره ینه اماته ایدوب پس کندویی قبره قنولندن وبعده مراد ایتدوکی وقت انی ینه احیا ایدر بو محلده حق تعالی اماته واقباری نعمدن عد ایلدی زیرا اماته حیات ابدیه یه ولذات خالصه یه وصولدر و قبرده مستور اولمق دخی برنعمتدر زیرا سائر حیوانات مستور اولمدیغندن کلبلر اکل ایدر کلا ردع للانسان عما هو علیه یاخود حقاً معناسنه در. {لما یقض ما أمره} یعنی اول کافر حق تعالی نك امرینی قضا و فرضنی ادا ایتدی {فلینظر الانسان الی طعامه} پس حق تعالی حلقنده اولان نعمتی

20b

بیان ایتدکد نصرکه بیوردکه خلقتی شویله طورسون اکل ایتدیکی طعامه نظر عبرتله نظر اتسونکه نه کونه تدبیراتله ظهور ایدر. {أنا صببنا الماء صبا ثم شققنا الأرض شقا} انا کلمسی کسر همزه ایله کیفیت احداث طعامی مبین ابتداء کلامدر لکن کوفیونک فتحله قرائتدرینه کوره طعامدن بدل اشتمال اولور الصبب دوکمک الشق مطلقا یارق معناسنه در یعنی بز ماء مطری سمدن وجه ارضه انزال ایلدک بعده ارضی شق ایتمکله شق ایلدک کیه وحبوبات احیا و اخراج ایتمکیچن. {وانبتنا فیها حبا و عنباً و قصباً} حب حبه نك جمع دانه لردیمکدر یعنی اول ارض منشقه ده انواع حبوباتی و اوزمی و یونجه کبی کیهی بتوردک؟ {وزیتونا و نخلا و حدائق غلبا} غلبا صیق اغجولوبججه لر دیمکدر و نخل خرما اغاجی و دخی انده زیتون و خورما آغجی و اشجار تمره یی حاوی و حدائق ایجاد ایلدک. {وفاکهة و ابا} فاکهة مطلقا یمش دیمکدر و ابا قال القاضی ابا ای مرعی من اب اذا امّ لآئه یوم و ینتجع او من اب لکذا اذا تهیا له لآئه منتهیا للرعی ابن عباس

21a

هر زمیندن چقان شیئی اب دیرلر دیمش یعنی اول زمین منشقه ده انواع یمش و مرعی بتوردک دیمک اولور. {و متاعا لكم و لأنعامکم} یعنی اشیاء مذکور بعضی سزک ایجون و بعضی ابکز ایجون طعام اولمق اوزره سیزه متاعدر. {فاذا جاءت الصاخة} صاخة قولق صاغر ایدیجی آواز شدید معناسنه در که مراد نفخة ثانیه در پس حق تعالی قوللرینه ایتدیکی نعم کثیره سنی احصا ایدب قنبلرنده ایمانه ملایمت بولدقده ینه قیامتک ذکر نه اغاز ایدوب بیوررکه صدای دهشت قرینندن قولقلر صاغر اولور نفخة ثانیئه اولدقده. {یوم یفر المرء من اخیه و امه و ابیه و صاحبته و بنیه} یعنی اول کونده انسان قرنداشندن و اناسندن و باباسندن و زوجه سندن و اوغوللرندن فرار ایدر یعنی اول کونده کمسنه دن کمسنه یه فائده اولمدیغندن برفرد برفرد باقه مزدیمکدر یاخود انلرک حقتده اولان تقصیراتی طلب اولنمی دیو فرار دیمک اولور. {لکل امرء منهم یومئذ شأن یغنیه} یغنیه ای یکفیه یعنی اول کونده هرکسک بر شانی اولورکه اول شانسه سعی و اهتمام اکا کافیدر بر غیری شیئله مشغول اولمز. {و جوه یومئذ

21b

مسفرة ضاحكة مستبشرة { مسفرة اى مضیئة ومشرقة یعنی اول كونده وجهلر واردركه مضیئة وضاحكة ومستبشره در یعنی وجهنده اثرشادمانی ظاهر وهویدادر. } ووجوه یومئذ علیها غبرة ترهقها قتره اولئك هم الكفرة الفجرة { قال القاضي علیها غبرة اى غباروكدورة ترهقها قتره یغشیها سواد وظلمة واول كونده ودوه واردركه اوزرنده غبار كدورت ظاهر اولوب سواد ظلمت بوریمشدر امدی بو صفتله موصوف اولنلر كفره فجرة در دیمك اولور.

سورة التكویر بو سوره یكرمی طقوز آیت ویوزاون درت كلمه وبشیوزاوتوزاوج حرفدرکه مکه ده نازل

اولمشدر. بسم الله الرحمن الرحيم

{اذا الشمس كورت} التكویر كونشك نورینی كیدرمك كورت اى عورت وقیل اى لقت العمامه یعنی قچن شمس مظلم اوله یاخود كورعمامه كبی دورلوبوكیله یاخود ضوء كیدوب منكسف اوله. {واذا النجوم انكدرت} وقچن یلدزبر یره دوشه یاخود مكدر اولوب ضوء قالمیه مرویدركه اول روزقیامتده یلدزلر یغمور دوشر كبی ذمینی دوکیله. {واذا الجبال سیرت} وقچن طاغیر سیر اولنوب یرندن قویدقه

22a

{واذا العشار عطلت} ودخی اون آیلق كبی دوه ترك اولنه. {واذا الوحوش حشرت} وحوش وحشك جمعی حیوان البر معناسنه در یعنی قچن حیوانات بری جمع یعنی حیوانات وحشی اصلندن انساندن دمیده ایکن بوكون شدت وهول قیامتدن انسان اولدیغی جانبه حشر وجمع اوله استمداد ایجون. {واذا البحار سجرت} مأخوذ من سجرت البحار اى ملئت وقچن دریالرطولوب بربرینه آقمغله بحر ویز بر اوله ابی بن كعبدن مرویدركه قیامت قویمزدن مقدم التي علامت ظهور ایدركه بوسوره ده بو محله دك ذكر اولندی والتي علامت دخی واردركه بعد النفخ صورثانی واقع اولور بوندنصكره ذكر اولنلندر امدی اول آیتله ثابت اولان اوله جق التي سننه ابتدا ناس سوقده معاملات ایله مشغول ایکن كونشك ضوء كیدوب قرانلق اوله یلدزلر یغمور یغار كبی بری دوشه وطاغیر حرکت ایدوب جمله زمین ایله برابر اوله وبارك صولری كیدوب بحر ویز بر اوله وانس وجن وحوش وطیورفز عدن بربرینه قارشوب حتی حامله ناقه لر دخی معطل قاله بو تعبیر عادت عربه كوره دركه آنلرك عندنده حامله ناقه یی ترك ایتمك یاحین موتلرنده یاخود بویله قیامت قویدیغی وقتده ممكنر والا فلا بو حینده

22b

زمین شق اولوب ویر روزكار پیدا اولوب جمله ناس هلاك اوله دیو مرویدر. {واذا النفوس زوجت} زوجت اى قرنت كل نفس بشكلها وقچن هر بر نفس شكلنه مقارن اوله یاخود نفوس مؤمنین حوره ونفوس كافرین شیاطینه قرین اوله یاخود صالح وصالحه وطالح طالحه قرین ازله یاخود هر نفس دنیاچه ایتدیكى عمله مقارن اوله دیمكدر دینلدی. {واذا الموءدة سلت} موءد بو وزن موجود مهموز العین موءنی موءدة كلوردیری ایکن یره كوملمش قبره دینور امدی قچن دری دفن اولنان قزلر سئول اولنه. {بای ذنب قتلت} یعنی بو قزلرنه كناه ایله قتل اولندی دیو سئوال اولنه زمان جاهلیتده عادت عرب بو ایدیکه قچن قزلری یتشوب اره ویرمنك وقتی كلسه بر كمسه به ویرمك عارندن تمام وتزیین ایدوب برجاهك كنارینه كوتورب وایجنه آتوب واوزه رینه طبراق اوترلر ایمش پس آخرتده پدر ومادرینه تعذیب ایجون بونلرنه كناه ایله قتل اولندیلر دیو سئوال اولنور دیمك اولورواذا الصحف نشرت اى كشفت وقچن صحف اعمال كشف اوله یعنی آجیلوب إقرأ كتابك كفی بنفسك اليوم عليك حسیبا دینله. {واذا السماء كشطت} اى قلعت وازیلت یعنی سما مكانندن قلع وازاله اولنه {واذا الجحیم سعرت} سعرت اى اوقدت یعنی قچن جحیم قهر

23a

خدایله ایقاد اولنه یعنی قزديرله. {واذا الجنة ازلفت} ای قریب و قن جنت مؤمنین و متقینه تقریب اولنه. {علمت نفس ما حضرت} اولحینه هر بر نفس خیر و شردن احضار ایتدیکنی بیلور دیمک اولور مرویدرکه کافرلر یوم قیامتده وقوع بوله جق اخباری کوش ایتدکلرنده بوکلام محمّدک دزمسیدردیو سویلنمکله باشلدقده حق تعالی بیورر. {فلا} ای کافرلر بو سزک ظن و اعتقادیکز کبی دکلدن. {أقسم بالخنس الجوار الكنس} بالخنس ای الکواکب الرّاجع مأخوذ من خنّس اذا تاخر الجوار الكنس ای السّيّارات التي تخنفي تحت ضوء الشمس یعنی بن کواکب رواجعه قسم ایدرکه اول راجع اولان کواکب کوندز شعاع شمسده مختفی اولوب وکیجه ظهور ایدوب سمداه سیر طبیعینک عکسی سیر ایدر امدی بو کراکب راجع ایله شمس و قمرک ماعداسی اولان خمسه متحیره دردیدلرکه زخل مشتری مرنج زهره عطارد زیرا شمس و قمر راجع اولمز لر {واللیل اذا عسعس والصبح اذا تنفس} عسعس ای اقبل ظلامه اودبر و هو من الاضداد و تنفس ای اضاء یعنی ودخی کیجیه قسم ایدرکه ظلامی اقبال ایده و صبحه قسم ایدرکه مضی اوله یعنی تاریک اولان لیله و مضی اولان صبحه قسم ایدرکه دیمک اولور.

23b

{إنه لقول رسول كريم} بومقامده رسول ایله مراد جبریل علیه السلامدر یعنی تحقیقا بو کلام حقدرکه جبریل واسط سیله محمّده اصل اولمشدر و کریم جبریلک صفتیدرکه اول اخلاق حمیده صاحبدراندن هرکز کذب صادر اولمز دیمکدر. {ذی قوّة عند ذی العرش مکین} اول جبریل امین قوّت صاحبیدر و صاحب خالق عرش اولان اللّٰهک عندده مکیندر یعنی دومکاندرکه منزلت صاحبیدر دیمک اولور جبریله صاحب قدره تعبیر اهلاک امم سالفه ده هر نقدر قوج ایش اولسه اول مامور اولدیغیچوندر. {مطاع ثمّ امین} یعنی ملانکهه کرامک جملسی اطاعت اوزره در و محمّد علیه السّلامه تبلیغ وحیده امین اتخاذا اولنمشدر. {وما صاحبکم بمجنون} ودخی سزک صاحبکز مجنون دکلدن بلکه جمله مخلوقاتک اعتقیدر لکن سزک اثریکزه کیدوب وسزه اویمادیغندن اکا مجنون دیرسکز دیمک اولور. {ولقد رآه بالأفق المبين} راه ضمیری جبریله یاخود حقه راجع اولمق ممکندر یعنی محمّد عبیه السّلام جبریله صورت اصلیه سی اوزره افق اعلاده کوردی دیمک اولور زیرا مرویدرکه رسول اکرم حضرتلری رأیت ربّی

24a

فی احسن صورة بیورمشدر پس نیجی مجنون اولور بلکه محبوب اولور دیمک اولور مرویدرکه محمّد علیه السّلام شب معراجده هفت اسمانی کچوب برمقامه رسیده اولدیکه اولمقامه افق افلاک دینور بر رتبه ده پیش نظر سعادتارنده هفت آسمان و هفت زمین بر خلقه مثالی اولوب مشاهده جمال باکمال الهی میسر اولدی دیو مسطور و مقیدر. {وما هو علی الغیب بضنین} ضنین زمان بخیل معناسنه در ودخی محمّد علیه السلام غیب اوزرینه بخیل اولمدی یعنی بنم وحیمی سزه تبلیغ ایتمدی زیاده و نقصان ایتمیوب تماما وحي اولنان کبی تبلیغ ایدر. {وما هو بقول شیطان رجیم} ودخی بو قرآن کریم استراق مسموله مسترق اولنان شیطان رجیمک قولى دکلدن بلکه من طرف الله کتوردیکی کلام الهیدر. {فأین تذهبون} پس بوحوال و شان بویله ایکن بو قرآن قویوب نه ریه کیدرسکز یعنی راه مستقیم انجق بو قرآنک کوستردیکی طریقدر و جهل و عمی انجق قرآن ایله کیدر پس سزراه مستقیم قویوب

24b

نه طریقه کیدرسکز دیمک اولور. {إن هو الا ذکر للعالمین} بو قرآن دکلدن الا انس و جنه موعظه در. {لمن شاء منکم ان یستقیم} بوکلام للعالمیندن بدلدر یعنی بو قرآن دین حقه دخول و اتباعله استقامت مراد ایدن موعظه در. {وما تشاؤون الا ان یشاء الله رب العالمین} ودخی سز لر بو استقامتی مراد ایده مز سکز الا ربّ العالمین اولان اله مراد ایدرسه سز دخی مراد ایدرسکز دیمک اولور رسول اللّٰهین مرویدرکه بر کمسه احوال قیامتی عین بصیرت ایله کورب و بلمک دیلرسه بوسوره تأمل و تفکر و معنای لطیفنه اطلاع و جهیله قرائت ایلسونکه کورمش کبی احوال قیامته مطلع اولور دیو بیورمشلر.

EK 2. Eserin Diğer Bir Bölümünün Latinizesi

60b

SÛRETÜ'D DUHÂ

Bu sûre-i şerîfe dahî Mekke de nâzil olmuştur ki on âyet ve yüz kırk beş harfdır.

Bismillâhirrahmânirrahîm

Ve'd duhâ. Duhâ'dan murâd vakt-i irtifâ'-ı şemsdir. Tahsîsun bi'z zikr olduğu ol vakt nehârın kuvveti olduğundandır. **Vel'l leyli** mukâbili zikr olundu. Murâd nehârın küllîsidir dediler. Ve bu sûrenin sebab-i nüzûlü muhtelifün fih'dir. Rivâyet-i şeyhâyn ile mervîdir. Rasûl-i Ekrem hazretleri bir ıztırâb ... iken üç gece kıyâma kudreti olmadı. Ebû Leheb'in zevcesi gelüp: Yâ Muhammed zan ederim ki Rabbin seni terk eyledi. Zîrâ birkaç gündür karîb olduğunu görmedim, dedi. Pes bu sûre nâzil oldu. Yâhud sebab-i nüzûlü bu ola ki Yehûd Rûh'dan ve Zülkarneyn'den ve ashâb-ı kehf'den suâl etdiklerinde ki beynlerinde: Eğer Muhammed ikisinden haber verüp rûh'dan haber vermezse Hak-peygamberdir, demişlerdir. Pes Muhammed aleyhisselâm dahî **inşâallâh** demeyüp: Yârin gelin haber vereyim, dedi. Pes Cibrîl tâ **velâ tekûlenne li-şey'in**

61a

İnnî fâ'ilün ğaden illâ en yeşâellâh âyet-i kerimesini getirince vahy munkatı' olup Küffâr-ı Kureyş: Rabbisi Muhammed'i terk eyledi, dediler. Sebeb-i nüzûlü biri dahî bu dediler ki: Birgün Osman bin Affân rasûl-i ekreme bir salkım üzüm getirdi. Akîbinde bir sâil gelip: **şey'en lillâh**, dedi. Ol dahî elindeki üzüm verüp pes hazret-i Osman salkımı sâil'den iştirâ edüp getirip, sâil yine gelüp: **şey'en lillâh**, dedi yine verdi. Ve hazret-i Osman yine alıp getirdi. Sâil üçüncü def'ada geldikde bi-tarîkî'l latîfe: Sen sâil misin yohsa tâcir misin, buyurdular. Pes **Ve emme's sâile felâ tenher** âyeti gelince vahy munkatı' oldu, dediler. Diğer sebab-i nüzûlü dahî tahrîr etdiler. Ve'l hâsıl İbn-i Cerîh kavline göre on beş gün, İbn-i Abbâs kavline göre yirmi beş gün, Mukâtil kavline göre kırk gün vahy munkatı' oldu. **Ve'l leyli izâ secâ.** Sekene ehlühû ev rakede zalâmühû min sece'l bahri izâ eskenet emvâcühû yani duhâ hakkıçün ve dahi sâkin olan leyl hakkıçün demek olur. Leyl'in sükûnu i'tibâriyledir ya zalâmın istıkrârı hasebiyledir. **Mâ vedde'ake rabbüke ve mâ kalâ.** Ey mâ kata'ake kat'u

61b

'l ved'ı ve kara'e bi't tahfif bi-ma'nâ terakeke ve hüve cevâbü kasemin. Yani Hak-teâlâ buyurur ki: Yâ Muhammed Rabbin senden vahyini kat' eylemedi. Yâhud Rabbin seni terk eylemedi ve sana buğz ve adâvet dahî etmedi. **Ve mâ kalâ** ve mâ ebğazake demektir. **Ve le'l âhîratü hayrun leke mine'l ûlâ.** Yani Yâ Muhammed senin için âhîret ve dünyadan hayırlıdır. Zîrâ dünyâ da bu kâfirlerin güftâr-ı nâ-sezâlarından müteessir olup ıztırâbdan hâlî olmazsın. Lâkin âhîret de safâdan gayrı yokdur ve dünyâ serî'u'z zevâl ve âhîret ni'amı bâkîdir demek olur ki murâd rasûl-i ekremi teselli olur. Yahud âhîretten murâd inkîtâ'-ı vahyin sonu ve ûlâ'dan murâd idhâl-i ûlâ ola ki: Yâ Muhammed senin için bu intizâr-ı vahy ile güzerân eden vaktin sonu evvelki vakitten hayırlıdır ki ba'de'l intizâr olan vahyin şükrünü bilirsin demek olur. **Ve le-sevfe yu'tîke rabbüke fe-terdâ.** Bunda lâm lâm-ı ibtidârî ki habere dâhil olmuşdur ve mübtedâsı mahzûfdur. Takdîr-i kelâm: ve le ente sevfe yu'tîke demektir. Yâ Muhammed Rabbin sana yakında bir rütbe-i atâ-i cezîl ihsân eder ki sen de râzî olursun. Dünyâ da kemâl-i nefis ve feth ve nusret ve i'lâ-i dîn ve âhîret de havz ve şefâat murâddır dediler. Pes Hak-teâlâ aleyhisselâmın ibtidâsından

62a

kerem etdiği bazı ni'amı zikre şurû' eder ki ba'dehû ziyadesine müterakkıb ola deyu **Elem yecidke yetîmen fe âvâ.** Ve yecidke mine'l vücûdi bi-ma'ne'l ilmi ey Elem ya'lemkellâhü yetîmen fe âvâ ey ceâle leke me'vâ ve te'vâ ileyh. Rasûl-i Ekrem hazretlerine yetîm itlâkı bundandır ki pederi Abdullâh ibn-i Abdulmuttalib dahî vâlidesi Emîne hâmile iken vefât edüp ba'dehû rasûl-i ekrem tevellüd eyledi. Pes ceddî Abdulmuttalib vâlidesi Emîne ile terbiyesine meşgûl olup altı yaşına girende vâlidesi Emîne dahî vefât edüp ve sekiz yaşına yetişdikde ceddî Abdulmuttalib dahî mevte müşerref oldukda Muhammed aleyhisselâmı babası Abdullâh'ın ana bir karındaşı Ebû Tâlib'e vasiyyet eyleyüp vefât eyledi. İmdi Ebû Tâlib dahî rasûlullâhı tâ bi'sine değîn gözedüp ve nusret ve meded eyledi. Rasûlullâh yetimliğîn bilmedi. Bu cihetden Hak-teâlâ bu etdiği ni'amı zikr edüp: Yâ Muhammed Rabbin seni yetîm bilüp tâ bi'sine değîn ceddini ve Ebû Tâlib'i sana me'vâ ve me'netine mütekeffil kılma mı, yani kıldı. **Ve vecedeke dâllen fe hedâ.** Ey gâfilâ yani ve dahî yâ Muhammed Hak-teâlâ seni hikmet ve ahkâm-ı şerâyı'dan gâfil bilüp vahy ve ilhâm

62b

ile hidâyet eyledi. Ya **dâllen** gâiben manasına ola. Mervîdir ki hazret-i rasûl-i ekrem Ebî Tâlib ile sefer-i Şâm'a giderken bir karanlık gecede nâka üzerinde uyuyup ol hîn de sevk-ı şeytân yoldan çıkmış iken Cibrîl yetişip şeytânı men' edüp ânı yine kârvâna hidâyet eyledi. **Ve vecedeke âilen fe-eğnâ.** Ey kün-te fakîran fe-eğnâke. Yani seni fakîr bulup evvel emirde ribh-i ticâretle ve sonra mâl-i ganâyim ile ignâ eyledi. Yâhud seni gınâ-i kalble cümleden müstağni eyledi demek ola. **Fe-emme'l yetîme fe lâ takher.** Ey felâ tağlûbhû alâ mâlihî li-za' fihî ve kurie felâ tekher. Ey felâ te'abbese fî vechihî. Yani yetimin za'findan nâşî malına tegallüb etme. Yani sen yetîm iken sana etdikleri ikrâmın şükranesi sen de yetîmâna ikrâm eyle. **Ve emme's sâile felâ-tenher.** Ey felâ tezcurhû ve sâili zecr etme. Belki şey-i yesîr veyâ kelime-i tayyibe ile men' eyle. İbrâhîm bin Edhem'den mervîdir ki buyurmuşdur ki sâiller berîd-i âhiretdir. Ke-ennhû suâlî âhirete bir irsâl edecek nesneniz var mıdır? Varsa verin getireyim. Orada hâzır bulunuz demektir. Yahud sâil ile murâd tâlib-i ilimdir. İlme tâlib olanı mahrum etme demektir denildi. **Ve emmâ bi-ni'meti rabbike fe-haddis.** Ve dahî Rabbin ni'metini tahdîs eyle.

63a

Yani Kur'ânı nâsa tebliğ eyle. Yahud iş bu sûrede zikr olunan ni'metlere şükr eyle. Zîrâ: men lem yeşkürullâhe lâ yeşkürü'n nâse ve fî hadîsi'n nebevî men lâ yeşkürü'l kalîle lem yeşkürü'l kesîra ve't tahaddüsü bi-ni'metillâhi şükrahû ve terakehû küfrahû.

SÛRETÜ'L İNŞİRÂH

Bu sûre-i şerîf dahî Mekke-i mükerrreme de nâzil olmuşdur ki sekiz âyet ve yirmi yedi kelime ve yüz üç harfdır.

Bismillâhirrahmânirrahîm

Elem neşrah leke sadrek. İne'l inkâra fî'n nefyi nefyün ve nefyü'n nefyi isbâtün fe-kâne'l ma'nâ kad şerahnâ leke sadrake's şerhu'l vüs'at. Yani yâ Muhammed biz senin sadrını münâcât-ı Hakk'a ve da'vet-i halka kâbil olmasiçün tevsî' etmedik mi. Yani etdik demektir. Yahud senin kalbine ibdâ' olunan îmân ve ilim ve hikmet ve nübüvvetle ve izâle-i ceheleyi tevsî' eyledik demek olur. Yahud bu şerh ile murâd Cebrâil'in Muhammed'in sabâveti hâlinde ya mi'râc kubeylinde kalbini ihrâc edüp ba'de'l gasl ilm u îmân ile memlû ettiği ola. Mervîdir ki Abdulmuttalib zîr-i terbiyelerine girdiği sene aleyhisselâm hazretleri sibyanlar içinde dururken Cebrâil ve Mikâil zâhir olup Muhammed'i alup bir tenhaya çeküp ve sinesini

63b

şak edüp bir zerrîn leğen içinde kalbini mâ-i zezem ile gasl edüp gıll u gişden ve ahlâk-ı zemîmeden pâk edüp ve ilm u hikmet ile memlû etdiler. Sıbyanlar gelüp Halîme'ye: Muhammedi helâk etdiler, deyu haber verince varup bir köşede müteğayyeru'l levn bulup hâlinden istifsâr ol dahî mâ vaka'a hâli beyân edüp ve eser-i şakkı müşâhede etdiler. Bu rivâyete kadı Abdulcebbâr ta'n edüp birkaç vechle rivâyet eder. İbtidâ bu vâkı'a Muhammed'in sabâvetinden vâkı' oldu deyüp mu'cizâtdan ad ederseniz mu'cizenin nübüvvet üzere takdîmi câiz değıldir. Sâniyen te'sîr-i gasl de ecsâmda olur. Ahlâk ecsâm makûlesinden olmamağla gaslin manası yokdur dedi. Sâlisin kalbin ilm u îmân ile hâriçden doldurulması mümkün değıldir. Belki ilm u îmânı kalp de Hak-teâllâ halk eder dedi. Tefsir-i kebîr de buna cevâb olmak üzere tahrîr eder ki bizim indimizde zaman-ı bi'set üzere mu'cizenin takdîmi câizdir ki ben âna mu'cize demeyüp belki irhâsât deriz. Aleyhisselâm hakkında bunun misli çok vâkı' olmuşdur. Ammâ sâni ve sâlisin cevâbı ol kalb-i rasûlillah da olan dem-i esvedî ânlar pâk etdiler. Ol dem-i esved kalbin meyl-i isyâna sebep olub ve tâatden men'ine

64a

alâmet olması bî-şekdir. Pes ânın izâle olması sâhibinin tâate müvâzabet ve şehvâtdan ihtirazına alâmetdir denildi. Lâkin kadı bu mahalde ve-le'allahû işâretün ilâ nahvi mâ-sebeka min tefsîhi's sadr demesiyle kadı Abdulcebbâr'ın ta'nına işâret edüp yani bu mervî ile murâd zâhirî değıldir. Tevsî' sadra rumuzdur dedi ve Mu'tezilî tâifesi dahi bu şakk-ı sadrın zâhirde olmasına kâil olmayup ma'nevîdir dediler. Ehl-i sünnet dahî bu kelâmı mu'tezilî dedi uymayalım deyu bu tekellüfâta düşerler. **Ve vaza'nâ anke vizrake'ilezî enkaza zahrek.** Ve vaza'nâ ey rafa'nâ ve afevnâ ve bu makamda vizr-i isti'âre tarîkıyle haml sakîldir ki enkâz-ı zahr dahi haml-i sakîle mülâyimdir. Ve enkâz-ı zahr kemâl-i elemden ve kâr-düşvâr kinâyedir. Yohsa enkâz-ı zahra sebep olacak zenb-i azîm olmadığı azherun mine's şemsdir. Zîrâ hakkında Li-yağfira lekellâhu mâ tekaddeme min zenbike ve mâ tehhara buyurulup ve enbiyadan zellât sudûruna dahî kâil olmazlar iken zenb-i azîm nice mütesavvirdir. Pes manâ Yâ Muhammed biz senden kable'n nübüvveh sehven ve hataen ve terk-i efdalden nâşî hâsıl olan haml-i sakîl endûh-i gamı ref' ve afv eyledik. Ol keyfiyet sana ziyâde güç geldiğinden mağmum ve mahzun eden demek olur.

64b

Yahud câiz ki ol haml-i sakilden murâd hüküm ve ahkâma cehl ola. Yani tehzîb-i ahlâk ki fedâil-i sîne ile tahliye-i nefse ve rezâil-i rayyineden tahliye ve ma'rife-i nefesine ve ahkâma ki ıslâh-ı a'mâle ve beyne'l enâm hüsn-i muâşerete sebep olacak muâmelâta cehlını bildirmek ile ref' eyledik demek ola. Zîrâ ol rasûl-i muhtâr hazretleri kable'n nübüvvet kemâl-i akl u ferâset ile Hak-sübhânehû ve Teâlâ hazretlerinin kendüyi ketm-i ademden vücuda götürüp hayât ve akıl ve ilim misillü nice en'âmât ile ikrâm ettiğini idrâk edüp kendüye ne keyfiyetde ibâdât ve nice inkıyâd edeceğinden hayrân ve sergerdân olup hattâ vakt olurdu ki bu elemden kendüyi şâhik-ı cebelden atmak isterdi. Vaktâki nübüvvet i'tâ olunup Hak-teâlâ'ya nice itâat olunur. Ta'lîm-i ilâhî ile bildikde bu elem kendüden ref' oldu. Pes bu âyetdeki vezer'den murâd haml-i sakîl olup ve ol haml-i sakîl ya kabl-i ba's sehv u hatâdan nâşî elem ve kederdir. Yahud hikmete ve ahkâma olan cehl'den nâşî olan gam

65a

Ve endûh yâhud kable'n nübüvvet tarik-ı tâat ve inkıyâdı bilmek için olan hayret oldu. **Ve rafa'nâ leke zikrek.** Ve dahî senin zikrini nübüvvet ile veya zikrini zikrime zam ile terfî' eyledik. Yani Lâ ezkûru illâ zükirat me'ıye kelime-i şehâdet gibi Lâ ilâhe illallah. Mervîdir ki Muhammed aleyhisselâm zikr olunmaksız salât ve hutbe ve ezân ve ikâmet ve cum'a sahîh olmaz. **Ve inne mea'l usri yüsra.** Fâ kelimesi şart-ı mahzûfe olur. Yani in-esâbeke usrun fe'sbir fe'ntezıru'l yüsır fe-inne mea'l usri yüsran demek olur. Yani Yâ Muhammed zayyık-ı sadr ve munkaz-ı zuhr olur. Bâr-ı gam ve kavminden gördüğün eyzâ emsâli şedâyid ile şerh-i sadr ve def'-i bâr-girân gam ve ihtidaya tevfiik var demek olur. Lâkin **mea** kelimesi musâhabet ve mukârenet için olup ve usr ile yüsır mütezâtdan olmağla ittihâd-ı zaman lâzım geldiğinden tevcihe muhtâçdır. **İnne mea'l usri yüsran.** Bu cümle va'de-i mezkûru te'kîd ve recâyi ta'zîm için tekrâr olundu. Yahud yüsır-i sâni yüsır-i evvelin gayridir demekde mümkündür. Ve mine'l kavâ'id kaçan bir isim ma'rife olarak zikrine ma'rife olarak iâde olursa sâni evvelin aynı olur. Ammâ bir isim nekre olduğu halde zikr olunup ve yine nekre olarak iâde olursa

65b

sânî evvelin gayri olur. Pes bu mahalde usr ma'rife zikr olunup ve ma'rife îade olundu. Usr-i evvelin aynı olup ve yüsr nekre zikr olunup ve yine nekre îade olundu. Yüsr-i evvelin gayri olduğunda iştibâh yokdur. BEYT: İzâ zâkat bike'd dünyâ fe-fekkerâ fî elem neşrah. Fe'usri beyne yüsürin izâ fekkerteahu tefrahu. Pes Yüsr yüsür-i âhar olup te'kîd olunmayınca bu cümle müste'nife ve te'sîs-i te'kîdden efdal olduğu bedîhîdir. **Fe-izâ ferağte fe'nsab.** Ey fe-izâ ferağte mine't tebliği fe't'ab fi'l ibâdeti şükran li-mâ adednâ aleyke min'n niami's sâlifeti ve veadnâ bi'n ni'meti'l âtiyeti ve kîle mâ zâ ferağte mine'l ızzi fe'nsab fi'l ibâdeti ev fe-izâ ferağte mine's salâti fe'nsab bi'd duâ. Yani yâ Muhammed kaçan tebliğden fâriğ oldukda yahud gazâdan fâriğ oldukda ta'b ve meşakkat-i ibâdete mütehammil ol. Yahud namazdan fâriğ oldukda duâyâ muvâzabet eyle demek olur. **Ve ilâ Rabbike fe'rğab.** Ve dahi Rabbine rağbet eyle, suâl eyle. Gayriden bir nesne talep eyleme. Zîrâ ol her şeyedir demektir.

SÛRETÜ'T TÎN

Bu sûre-i şerîfe dahi Mekke-i mükerreme de nâzil olmuşdur ki sekiz âyet ve otuz dört kelime ve yüz elli harfdır.

66a**Bismillâhirrahmânirrahîm**

Ve't tîni ve'z zeytûn. Bu tîn ve zeytûn da ihtilâf olundu. İbn-i Abbâs rivâyetinde tîn ve zeytûn arz-ı mukaddese de iki cebelin ismidir ki lisân-ı süryânî de tûr-i sînâ ve tûr-i zînâ denir. Ol dağlarda tîn ve zeytûn kesîr olduğundan bu ismiyle müsemmâ oldular. İbn-i Zeyd rivâyetinde tîn ile murâd mescid-i dimeşk ve zeytûn ile murâd beytü'l mukaddesdir. Bu mahallerde dahi tîn ve zeytûn kesîr olduğu şöhret-yâb olduğundan yalnız tîn ve zeytûn ile iktifâ olundu. Ve bazıları tîn ile murâd Kûfe ve zeytûn ile murâd Şâm'dır dedi. Ve kimide mutlakâ tîn ve zeytûn demektir dedi ve Hak-teâlâ hazretleri sâir simâr beyninde bunları kâsem ile tahsîsa sebeb menfaatleri kesîr olduğundandır. Evvelâ tîn bir gıdâ-i lâtifdir ki fazalâtı yokdur. Ve serî'u'l hazm ve devâ-i kesîru'l menfaattır. Zîrâ tabî'î telyîn edüp ve balgamı tahlil eder ve mesâne de remlî izâle edüp südde-i kebedî tefîh eder ve bedene semiz getirir. Ve fi'l hadîs: yakta'u'l bevâsira ve yenfe'u mine'n nîkrîsi. Zeytûn hem idâm ve hem devâdır ve zihni lâtif edüp

66b

Ve kesîru'l menâfi'dir. **Ve tûri sînîn.** Tûr hazret-i Mûsâ'nın Hak-teâlâ'ya münâcât ettiği dağdır ve sînîn ve sînâ ol dağ olduğu mahaldir. **Ve hâze'l beledi'l emîn.** Ve bu beled-i emîn ile murâd Meke'dir. Ve emîn ve faîl bi-ma'nâ fâildir ki âna dâhil olan menî hıfz eder. Kemâ yahfezu'l emîni alâ men yü'teminü aleyh. Yahud faîl bi-ma'nâ mef'ûldür Kesr ile emine'den me'hûz olmak üzere emîn sâhibi beled demek olur. **Le-kad halakne'l insâne fî ahseni takvim.** Cevâb-ı kasemdir. Yani bu mezkûrâta kasem ederim ki biz insanı ahsen-i takvimde halk eyledik. Yani şekl ve suretde ve tesviye-i a'zâ da hüsn-i ta'dîl üzere halk eyledik ki hayvân-ı sâire mûnekkeb halk olunup ammâ insân müstekîmü'l kâmetdir. **Sümme radednâhü esfele sâfilîn.** Esfele kavli radednâ'daki zamir mensûbdan haldir. Ve Esfele sâfilîn ile murâd nârdır ki tâ esfel-i sâfilîn'dir. Yani eğer insân bu ahsen-i takvim üzere halk olduğunun şükrünü edâ eylemez ise bu rütbe in'âm ve ikrâmdan sonra esfel-i sâfilîn olan nâra red ederiz. Yani olduğu hüsn-i suretinden sırf kabîh suret olan suret-i ehl-i nâra tebdil ederiz demek olur. Yahud esfel-i sâfilîn ile murâd erzel-i ömürdür dediler. Pes

67a

Ma'nâ biz insanı bu mertebe ahsen suretde halk etdikden sonra erzel-i ömr olan za'f ve hereme red ederiz demek olur. Pes bu ma'nâda **İllellezîne âmenû ve amelü's sâlihâti fe-lehüm ecrun gayru memnun.** İmdi şunlar ki mü'min olup ve amel-i sâlih işlerler ânların vakt-i za'f ve heremlerinde ecr u sevâbı munkatı' olmaz ki niyetiyle me'cûr olup ke'l evvel me'cûr olur. Yahud mü'min olup ve amel-i sâlih işleyenler nâra dâhil olmayup cennet de müsâb olurlar demek olur. **Fe-mâ yükezzibüke ba'dü bi'd dîn.** Fe-eyyü şey'in yükezzibüke yâ Muhammed delâleten ev nutkan yâ Muhammed. Ba's ve cezâdan haber verüp ve kemâl-i kudret-i ilâhiyyeye dâl olan delâilin zuhurundan sonra seni ne şey tekzîb eder. Zîrâ bu rütbe kuvvet-i kâhire sâhibi olan Allâh ba's ve hesaba dahi kudreti bedîhîdir. Yahud câizdir ki bu hitâb Muhammed'e olmayup insana ola. Pes ma'nâ ey haşerake. İnkârına musır olan insan seni bu kizbe ne şey tahmil eyledi demek olur. Zîrâ vâkı'-ı halden haber veren muhbir-i sâdıkın ihbârını olmaz demeleriyle kâzib oldular. **E-leysellâhü bi-ahkemi'l hâkimîn.** Yani zikr olunan halk ve redde kâdir olan Teâlî sun' ve tedbir de a'del-i hâkimîn değil midir? Neam. A'del-i hâkimîndir. Mahlûkâtdan her birine ehil

67b

olduğu şeyle hükm eder. Pes ahvâl-i mezkûreye kudreti gibi îâdeye kudreti vardır demek olur.

SÛRETÜ'L ALAK

Bu sûre-i şerîfe dahi Mekke-i Mükerrede de nâzil olmuştur ki on dokuz âyet ve yetmiş iki kelime ve yüz altmış harftir.

Bismillâhirrahmânirrahîm

Ikra' bismi rabbik. Ey Ikrae'l kur'âne müftetihan bi'smihî ev müste'înen bihî. Yani ıkra' kelimesinin mef'ûlü olan ku'ân mahzûfdur. Ve rabbühüm Rabbin ismiyle iftitâh eder olduğun halde veya ânın isminden isti'ânet eder olduğun halde kırâat eyle. Yani Bismillâhirrahmânirrahîm deyup ba'dehû Kur'âni oku demek. İmdi bu tevcîhe göre her kırâat-ı kur'ân da besmele vâcib olur ki İmâm Şâfi'î hazretlerinin her evvel-i suverde besmele-i şerifi cehran kırâatına hücceti budur. Ekser müfessirînin zu'mları budur ki bu surenin evvelinden tâ mâ-lem ya'lem âyeti gelince beş âyet ibtidâ vâkı' olmuştur. Ve inde'l ba'z ibtidâ nâzil olan fâtiha-i şerîf ba'dehû suretü'l kalem'dir. Ve inde'l ba'z ibtidâ nâzil olan Yâ eyyühe'l müddessir suresidir denildi. **Ellezî haleka.** Eyi'llezî lehü'l halk vellezî haleka külle şey'in yani öyle Allah ki

68a

sıfat-ı hâlikiyet âna mahsûsdur. Yahud her şeyi ol halk eyledi demektir. **Haleka'l insâne min alak.** Alak aka'nın cemi'idir ki dem-i câmide dönmüş kan denir ve alak müfred zikr olunmayup cem' zikr olunmasını insanın ism-i cins olduğundandır ki her bir insan bir alekadan halk olundu demektir. İttifâk-ı mütekellimûn ile ol vâcibât ma'rifetullâh olduğundan hakîm-i lâ-yezâl ve hallâk-ı âlem olan Hak-sübhânehû ve Teâlâ hazretleri müşrikîne ba's-i rasûl murâd edüp ıkra' bi'smi rabbikellezî lâ şerîke leh buyurup ve ibtidâ ânların aleka'dan halk olduğunun beyân eyledi. Zîrâ elbette aleka'dan halk olunduklarını inkâra mecalleri yokdur ve lâ-büd bu fiil bir halk-ı fâile muhtaç olup ve bu fâil ânların tâat etdikleri evsân olmadığı bedîhîdir. İmdi bir vechle inkâra mecalleri olmaya deyu böyle edâ olundu. Ikra' bu ıkra' mübâleğa için tekrâr olundu. Yahud evvelki ıkra' emri mutlak ve ikinci ıkra' emri tebliğ için veya salât da oku demek ola ve câizdir ki evvelki ıkra' denildikde Muhammed aleyhisselâm mâ ene bi-kâri'in deyu özr etmiş ola. Pes **Ikra' ve rabbüke'l ekramü'llezî alleme**

68b

bi'l kalem. Buyurduğu yâ Muhammed ümmîyim okumak bilmem deyu müteellim olma ki senin ziyâde kerîm olan Rabbin bir kerimdir ki bekâ-i dîn ü dünyâ için kaleme kitâbeti ta'lîm eyledi. **Alleme'l insâne mâ-lem ya'lem.** Ve ol Allah Teâlâ insana bilmediğini ta'lîm eyledi. Yani halk-ı kavî ve nasb-ı delâil ve inzâl-i âyât ile her ne kadar insanın kırâata iktidârı yoğise dahi kırâatı bildirdi demek olur. Pes Hak-teâlâ bu mahale gelince ibtidâ Ikra' bi'smi rabbike'llezî halak, haleka'l insâne min alak kavli kerimiyle kemâliye ma'rifetine ve kemâl-i kuvvet ve kudretine delâil-i akliye ile delâletini ve'llezî alleme bi'l kalem, alleme'l insâne mâ-lem ya'lem kavliyle delil-i sem'î ile sıfât-ı kelâm ile sâni'-i âlemin ma'rifetine nu'ût-i celâl ve cemâline delâletini işâret buyurdu. Pes eğer ânların aleka'dan halk olunup ve bilmediklerinin bilmeleri ni'met-i celîlesine teşekkür edüp îmâna gelmez ise tâğî ve kâfir olmuş olurlar deyu kellâ kelimesiyle bunları red' edüp buyurur. **Kellâ inne'l insâne leyatğâ, en-raâhü's tağnâ.** Yani insana lâyıık değildir ki bu rütbe in'âm ve ikrâm olunduktan sonra tuğyân edüp ma'sıyyet de ifrât ve hevâ-yi nefse ittibâ' edüp mallarına istinaden gayrdan

69a

müstağni ola. Bu âyet Ebî Cehl hakkında nâzil olduğu mervîdir. Zîrâ Ebû Cehl evvelkiden ziyâde şeye mâlik olsa nâsa tekebbür için siyâb ve taâm ve haylini ziyâde ederdi. İmdi Hak-teâlâ ma'rifetine dâl olan kemâl-i kudretini beyân esnâsında Ebû Cehl'in halini beyâna tasaddînin ne manası vardır deyu şüphe gelirse bu âyetin nüzulü muahhar dirâyât-ı sabıkaya ittisâli fermân-ı ilâhî ileidir. Ve'ttekû yevmen türce'üne fih âyet-i kerimesi âhar âyat-ı münzeleden olup fermân-ı ilâhî ile sûre-i bakara da tahrîr olunduğu gibi dediler. Zîrâ tertîb-i Mushaf-i şerîf tertîb-i levh-i mahfuzdur. Her çend mesâlih hasebiyle nüzulünün takaddüm ve teehhurunda mâni' yokdur deyu cevâb verdiler. Lâkin bu cevâb yerinde değildir. Zîrâ tertîb-i Mushaf tertîb-i levh olunca buna münâsebet suâli levha da teveccüh eder. Lâkin Ebû Cehl düşman-ı kavî olup bir vechle îmâna gelmeyeceği Hakk'ın ma'lûmu olmağla yâ Muhammed abes-i zahmet ve meşakkat çekme. Bir vechle îmânî kul bilmez. Heman kul nifâk-âmizine firîfte olup ândan gâfil olma deyu tenbîh olmak için ibtidâ halde bu mel'ûnun halini beyâna tasaddî olunması ba'îd değildir. Fe-teemmel ve bazıları en-raâhü's tağnâ âyet-i kerimesinin manası istağnâ bi-mâlihî

69b

an rabbihî demekdir dediler. **İnne ilâ rabbike'r ruc'â.** Bu hitâb insana der ki âkıbet tuğyandan tahzîr olur ve ruc'â kelimesi büşrâ gibi masdardır. Yani ey insan âkıbet rucû'un rabbinedir. Hal böyle olunca bu tuğyân ve istikbârdan hazer lâzımdır. **E-raeyte'lezi yenhâ, abden izâ sallâ.** İstifhâm inkâr ve taaccüb için olur. Ve raeyte kelimesi göz ile görmek manasınadır ki bir mef'ûl ile tamam olur. Zîrâ alimte manasına olaydı iki mef'ûle ta'diye ederdi. Yani yâ Muhammed görür müsün şol kimseyi ki ibâdullah'dan Abd Hakkı namazdan men' ve nehy eder. İmdi bu hal ânın tuğyân ve küfründen nâşîdir. Bu âyet dahi Ebû Cehl hakkındadır. Mel'ûnun zamân-ı câhiliyet de künyesi Ebulhakem idi. Zîrâ ânı nâs âlim-i zî-hikmet zu'm ederlerdi. Ba'dehû islâm da nâmı Ebû Cehl oldu. Etbâ'ı katında da'vâ eylediki eğer Muhammed'i sâcid görürsem ayağla 'unkuna basayım ve helâk edeyim deyu. Pes etbâ'ı işte Muhammed namaz kılıyor deyu haber verdiklerinde kalkıp mescide yakın geldikde yine geri döndü. Aslından istifsâr etdiklerinde beynimde nârdan bir hendek peydâ olup ve ecnihalar müşâhede

70a

eyledim. Havfımdan geri döndüm dedi. Ba'dehû rasûlullâh bu halden haber verdiklerinde evvelki gördüğü melâike idi. Vallâhi eğer yakîn gele idi ânı melâike pâre pâre ederlerdi buyurdu. **E-raeyte in-kâne ale'l hüdâ, ev-emera bi't takvâ.** Yani sen görür müsün ekmel-i halk olanı rabbisinin ibadetinden men' eden kimse eğer hüdâ üzere yani tarik-ı müstekîm olsa ol namazdan men' etmeyüp belki kendi i'tikâdı üzere kılınmağile emr ederdi. Yahud takvâ ile murâd yani evsâna ibâdetden men' ve ibâdet-i Hakk'a has ve terğîb ederdi. **E-raeyte in kezebe ve tevellâ.** Ve sen görmez misin Hakk'ı tekzîb üzere olup ve savâbdan tevellî ve ı'râz eder. İmdi eraeyte kavlinde ki hitâb inne ilâ rabbike'r ruc'â'daki hitâb alâ vechi'l iltifât inşana olup Muhammed'e veya kâfire olmamak evlâ ve ezherdir. Zîrâ gûyâ hak ve bâtıl beynini fark için bir hâkim nasb olunup denildi ki ey hâkim bana haber ver. Şol kimseden ki bazı ibâdullâhı ibâdetden men' ve nehy edüp ve kendûyi nu nehîmde hak üzereyim zan eder. Ve ibâdet-i esnâm ile emr edüp hak budur i'tikâd eder. Ve ey hâkim dahi bana haber ver ânın hâlinden ki bugün ibâdu-

70b

İlâhî hayrât ve tâat den men' ve evsâna ibâdete emr etmesinden gayri hakkı tekzîb edüp ve dîn-i sahîhden tevellî ve ı'râz ede. Ânın hakkında ne dersin bana haber ver demiş oldu. **Elem ya'lem bi-ennallâhe yerâ.** Pes bu kavlı-nâhî hakkında va'îd olur. Yani bilmez misin Hak-teâlâ ânın her ahvâlini görüp hüdâda mıdır ve dalâl üzere midir elbette muttali'dir. Âna göre cezâsını tertîb eder. **Kellâ** red'u'n nâhî **Le-in lem yentehi le-nesfean bi'n nâsiyeti.** Yani hâl ve şân bu nâhînin zan ve i'tikâdı gibi değildir. Eğer bu zan ve i'tikâdından ve etdiği a'mâl ve ef'âlinden müntehi olup rucû' etmezse kahr ve şiddetle ânın nâsiyesinden ahz edüp ânı nâra idhâl ederim. Bu hâl kıyâmet de azâb olacağına va'îd olur. Lâkin dünya da dahi olmasını tecviz etdiler ki yevm-i bedr de müslimînin nâsiyelerinden ahz edüp yüzleri üzere çekmelerine işâretidir dediler. Mervîdir ki Errahmân, alleme'l kur'ân suresi nâzil oldukda meclis-i şerîflerinde ruesâ-yi Kureyş'e bu sureyi kim kırâat eder buyurdularında İbn-i mes'ûd hazretleri

71a

ayağ üzere kalkup yâ rasûlallâh bu hizmeti ben edâ ederim buyurdularında sen otur deyüp yine men yakra'ü hâzâ dediğinde sâir ashâb da çendân havf ve herâs sebebiyle cünbüş fehm etmediğinden yine İbn-i Mes'ûd kalkup: Ene yâ rasûlallâh dedi Yine aleyhisselâm hazretleri ânı otur deyüp emr edüp tekrâr def'a-i sâlisede: Men yakra'ü hâzâ dedikde Fe-lem yekum illâ ibni Mes'ûd. Pes rasûl-i ekrem ânı irsâl eyledi. Men' etmelerine sebep kemâl-i za'f ve sağr cüssesi olduğundan idi. Pes İbn-i Mes'ûd hazretleri varup ruesâ-yi Kureyş'i ka'be havlinde müctemi' buldukda kırâatı sure-i şerîf etdikde Ebû Cehl lâ'în kalkup çehre-i saâdetine bir sille urdu ki burnu mecrûh olup ve kan revân olarak ve ağlayarak huzur-i peygambere geldi. Rasûl-i muhtâr bu hâli gördükde kemâl-i rikkat gelüp mağmum ve münkeder iken Cibrîl aleyhisselâm gülerek geldi. Rasûl-i ekrem kemâl-i gamından: Yâ Cebrâil ibn-i Mes'ûd ağlar iken sen gülersin dedi. Cibrîl yakında bunun mekânını bulursun müstebşiran dedi. Pes ba'de-hîn gazve-i Bedr'de zafer müyesser oldukda İbn-i Mes'ûd huzur-i peygambere gelüp bu gazânın sevabından hisse talep eyledi. Rasûl-i ekrem dahi: Yâ İbn-i Mes'ûd huz rumhake ve'Itemis fi'l cürhâ men kâne bihî ramekun fa'ktülhü fe-inneke

71b

tenâlü sevâbe'l mücâhidîn buyurdular. İbn-i Mes'ûd dahi rumhunu alup lâşeler içinde bir ölmemiş var mıdır deyu arar iken nâ-gâh Ebû Cehl'i gördü ki yatup ve hareket eder. Yanına varmağa havf edüp uzakdan bir ok atup urdu. Ve anlar ki kemâl-i za'fı var ve harekete mecâli yok. Pes yanına varup ve sadrına güçle çıkar. Ebû Cehl gözünü açup İbn-i Mes'ûd'u sadrında gördükde: Yâ revî'i'l ganem irtekayte mürtekiyün su'ben, der. İbn-i Mes'ûd hazretleri dahi: El'islâmü ya'lû ve ya'lû aleyh, dedikde Ebû Cehl-i lâ'in: ve sâhibine söyle tâ memâtıma dek bana ondan ebğaz kimse yokdur. Yani bu halde iken dahi âna buğz ve adevvât üzereyim, dedi. Ba'dehû İbn-i Mes'ûd huzura gelüp bu hâli hikâye etdiğinde: Benim firavnum Mûsâ'nın firavnundan eşeddir ki ol mevtini anladıkda: Âmentü, dedi. Bu ânı dahi demedi, buyurdu. Pes rasûl-i ekrem hazretleri: Yâ İbn-i Mes'ûd başını kesüp getür deyu emr etdikde varup başını kesdi. Lâkin kemâl-i za'findan ve meşakkatinden getirmeğe mecâli olmayınca bortuna bir şey geçürüp ve sürüyerek huzur-i

72a

Rasûlullâha getirdi. Bu hali Cibrîl aleyhisselâm müşâhede edüp gülerdi: Yâ Muhammed İbn-i Mes'ûd'un enfi mecrûh oldukda benim zıhkimin aslı mekândan nâşî idi, dedi. Pes **Le-nesfe'an bi'n nâsiyeti**. Buna işâret olmuş olur. **Nâsiyetin kâzibetin hâtietin**. Nâsiye kelimesi nâsiye-ievveliden bedeldir. İmdi nâsiye-i ûlâ ma'rife ve nâsiye-i sâniye nekredir. Nice bedel olur denilirse kâzibe-i hâtie ile vasıflanmışdır. Kâzibe-i hâtie sâhibühâ demek olur. Bedel olmak sahih olur. Sâhib-i nâsiye Ebû Cehl'in kizb'le vasıflanması Muhammed'i Hak-teâlâ etmedi ve Muhammed sâhirdir demesiyle hem Hakk'a ve hem rasûlüne kizb etmekle kâzib olduğundandır. Ve hâtie ile vasıflanması Allah-teâlâ'ya temerrüdlüğündendir ki mütemerridlikden ziyâde hatâ olmaz. **Fe'l yed'u nâdiyetü**. Ey ehl-i nâdiye bir muzâf takdir olunmalıdır ki meclis ve mekân da'vet olunmaz. Da'vet olunan ehlidir. Zîrâ nâdiye kavmin cem' olduğu mekâna denir. Dâru'n nedve dedikleri bundandır ki müşâvere için ânda cem' olurlar. Ve bir mahalde kavim olmayınca âna nâdiye tesmiye olunmaz. Pes mana Ebû Cehl kavim ve işretini da'vet eylesün. Mervîdir ki Ebû Cehl Muhammed aleyhisselâmı namaz kılma deyu nehy edüp ba'dehû kılarken gördükde ben seni namazdan nehy etmedim mi ben seyyidü

72b

‘l vâdî olmasın, benim emrimi dinlemeyesin, dedikde rasûl hazretleri: Ya ben tarik-ı müstekîme da’vet etmedim mi. Sen niçin dinlemezsın, buyurdukda bu âyet nâzil oldu. **Se-ned’u’z zebâniyete.** Yani yâ Muhammed ânın seninle muhârebe için kavm ve aşiretini da’vetine mahzûn olma. Biz dahi ânı nâra cer için melâike-i azâbı da’vet ederiz demek olur. Zebâniye fi’l asıl kelâm-ı arap da şerâat demektir ve şerâat şurta’nın cemi’idir ki hıyâru’l cünd manasınadır. Ve sahâh da şerâatun bi’t tahrik alâmet manasınadır. Eşrât-ı sâat dedikleri bundandır ki alâmet-i kıyâmet demektir. Yahud def’ manasına olan zenb’in cemi’dir Zîrâ zebâniye’nin aslı zebâni ehad-i yâiden tâ-i te’nîs bedel kılınup zebaniye denir ki **Kellâ.** Bu kellâ kelimesi dahi evvelki gibi nâhî için red’dir. **Lâ-tütü’hü ve’scüd va’kterib.** Yâ Muhammed sen âna itâat etmeyüp olduğun tâat üzere sâbit ol. Ve sücûdünda devâm üzere ol. Varına takarrub hâsıl et demek olur ki bu âyetin sâmi’ ve kâri’ine secde vâcibdir dediler.

SÛRETÜ’L KADR

Bu sûre dahî Mekke-i Mükerrreme de nâzil olmuşdur ki beş âyet ve otuz kelime ve yüz on iki harfdır ve inde’l hâris medîndir.

73a**Bismillâhirrahmânirrahîm**

İnnâ enzelnâhü fi leyleti’l kadr. Enzelnâhü zamiri Kur’ân’a râci’dir. Kemâl-i şöhretine binâen İnnâ enzelne’l kur’âne denilcek mahalde enzelnâhü denildi. Yani biz Kur’ân’ı leyle-i kadr de inzâl eyledik demektir. İmdi buna suâl teveccüh eder ki Kur’ân-ı kerîm def’a-i vâhîde de inzâl olmadı. Belki hasbe’l mesâlîh müteferrikan yirmi üç senede tekmîl olduğu te’yîddir. İmdi ol gece de inzâl etdik demek nice yerinde olabilir. Buna üç vechle cevâb verildi. Evvelâ bu âyetden cümleten inzâl eyledik demek çıkmaz. Ba’s-i rasûl-i ekrem sallallahü aleyhi ve sellem hazretleri ramazân-ı şerîf de olmağla ibtidâ inzâl-i Kur’ân leyle-i kadr de oldu demek olur. Ve sâniyen tevcih İbn-i Abbâs radiyallahü anh rabbi’n-nâs hazretlerinden mervîdir ki Kur’ânı Cibrîl aleyhisselâm leyle-i kadr de levh-ı mahfûzdan def’a-i vâhîde de cümleten semâ-i dünyaya inzâl edüp ba’dehü hasbe’l mesâlîh tedriciyle rasûl-i ekreme îsâl eyledi. Pes bu rivâyete göre suâl gelmez. Ve sâlisen tevcih budur ki İnnâ enzelnâhü fi fazli leyleti’l kadri demektir. Yani biz Kur’ânı leyle-i kadrin faziletinde inzâl eyledik demektir.

73b

Bu ma'nâca kur'ânın yirmi üç sene müteferrikan tenziline mâni' olmaz. **Ve mâ edrâke mâ-leyletü'l kadri.** Yani yâ Muhammed sana bu leyle-i kadri ve faziletini ne bildirdi. **Leyletü'l kadri hayrun min elfi şehrin.** İmdi ma'lûmun ola ki kadir gecesi bin aydan hayırlıdır ki ânda leyle-i kadr olmaya. Bu leyle-i kadr de ihtilâf olundu. İttifâkla aşr-i ahîr ve ramazan da olmak üzere. Zîrâ Hak-teâlâ İnnâ enzelnâhü fî leyleti'l kadr buyurduğu gibi şehir-i Ramazan da imiş. Lâkin Ramazan'ın hangi gecesidir ihtilâf olundu. Ve bunda yedi kavl vardır ki kimi Ramazan'ın evvel gecesidir. Ve kimi on yedinci gecesidir. Ve kimi dokuzuncu gecesidir. Ve kimi yirmi birinci gecesidir. Ve kimi yirmi üçüncü gecesidir. Ve kimi yirmi beşinci gecesidir. Ve kimi yirmi yedinci gecesidir. Ve kimi yirmi dokuzuncu gecesidir dediler. Lâkin ekser ulemâ yirmi yedinci gecesi olmasına zâhiblerdir ki emârât-ı za'îfe ile istidlâl ederler. İbtidâ İbn-i Abbas'ın bu kavliyle ki leyletül kadr dokuz harfdır. Bu sure de üç def'a tekrâr etmekle yirmi yedi olur. Pes Ramazan'ın yirmi yedisinde olmağa işâretdir buyurmuş. Ve sâniyen sure otuz harfdır. Ve hiye kelimesi ile işâret leyle-i kadr'e olmağın yirmi yedisinde olmağa işâretdir buyurmuş. Ve delil dahî

74a

Osman bin ebi'l âs'ın bir gulâmı var idi. Yâ mevlâyâ şehre bir gece kala bahr'in suyu tatlı oluyor. Aslı nedir deyu suâl etdikde kaçan bu hâli müşâhede edersin, bana haber ver dedi. Pes gulâm bu gecedir deyu haber verdiği yirmi yedinci gece idi. Ve Ubeyd bin Amî'den mervîdir ki Ramazan'ın yirmi yedinci gecesi bir bahr'dan su almak iktizâ edüp mâ-i azb buldukların nakl eder. Ve leyle-i kadr Ramazanın yirmi dokuzuncu günüdür diyenlerin delili İnnallâhe Teâlâ fî leyletin min şehir-i ramazâne inde'l iftâri elfe elfe atîkîn mine'n nâri küllühüm istevcebû'l azâbe fe-izâ kâne âhiru leyletin min şehri ramazâne a'takallâhü fî zâlike'l yevmi bi-adedi men a'taka min evveli şehrin ilâ âhirihî hadîs-i şerifidir. Ve an Ebî Bekri'l verâk semmeytü leyletül kadri li-ennehû nezele fihâ kitâbün zû-kadrin alâ lisâni melekin zî-kadri alâ ümmetin lehâ kaderun ve leallehü innemâ zükira lafza'l kadri fî hâzihi's sureti selâse merrât li-hâze's sebebi ve kâle'l halîl semmeytü leyletül kadri ey leyletül zaykî fihâ bi'l melâiketi kemâ fî kavlihî Teâlâ ve men kudira aleyhi rizkahû imâm-ı a'zam katında bir kimesne Ramazan'dan birkaç gün sonra zevcesine talâk verse tâ gelecek Ramazan'ın âhirine kadar talâk vâkı' olmaz. Hadîs-i şerîf de vârid olmuştur ki her kimesne ki Ramazân-ı şerifin yirmi

74b

Yedinci gecesi on iki rek'at namaz kıla ki her rek'atında bir fâtiha-i şerîf ve üç ihlâs okuyup ba'dehû yüz kerre sübhânallâhi ve'l hamdü lillâhi ve lâ ilâhe illallâhü vallâhü ekber diye. Tâ ki fevt olunca her belâdan mahfuz olup ve dâimâ mesrur ola. Sa'd bin Müseyyeb'den mervîdir ki senesi tamâmına dek ahşam ve 'ışâyî cemâatle edâ ede. Leyle-i kadr'den nasibini ahz eder. **Tenezzelü'l melâiketü ve'r rûhu fihâ bi-izni rabbihim min külli emrin.** Bin şehîr fazlının veçhini beyandır. **Tenezzelü'l melâiketü** ya arza, ya semâ-i dünyaya veyahut mü'minîne taarrublarıdır. Ve mervîdir ki rûh taht-ı arş da sâkin bir melekdir ki ayakları taht-ı serâ-yî sâbi'a da ve başı taht-ı arşdadır. Ve bin başı olup ve her bir başı dünyadan büyüktür. Ve her başında bin veçhi ve her veçhinde bin femi ve her feminde bin lisanı olup ve her bir lisanla bin türlü tesbîh eder. Ve her bir lisanı lügat üzeredir ki biri âharına benzemez. Ve kaç ağzı açıldıkda envâr-ı tesbîh ihrâk eder deyu cümle melâike secdeye varırlar ve muttasilen subh ve mesâ tesbîh dedir. Pes leyle-i kadr de sâimîn ve sâimâta istiğfâr için arza nüzul edüp küllî

75a

Lisanla tulû'-i fecre dek istiğfârda olur. Ve bazıları Rûh'dan murâd tâife-i melâikeden bir melekdir ki melâike ânı ol gece görür dediler. Ve bazıları rûh mahlûk-i ilâhîden bir halkdır ki melâikeden ve ins u cinden değildir. İnsan gibi giyinüp ve ekl ve şurupları vardır dedi. Ve bazıları rûh'dan murad hazret-i Îsâ'dır ki ânın ismi rûhullahdır dedi. Ve kimi Kur'ândır ve kimi rahmetdir ki lâ-yey'esû min ravhıllâhi buyurmuşdur. Lâkin sahih akvâl Cibrîl a.s. olmak üzeredir ki Melâikeden tahsîsun bi'z zikr olunması şerâfetindedir. Ve bi-izni rabbihim kavli delâlet eder ki ânlar levhde hâlî insanı mutâlea etdiklerinden görmeğe müştâk olup vech-i arza nüzûle izin talep ederler. Pes izin verilip nüzûl ederler ma'nâ-yî nazm-i kerîm ol gece de melâike ve rûh Rablerinin izniyle arz veya semâ-i dünyaya nüzûl ederler demek olur. **Selâmün hiye hattâ matle'ı'l fecr.** Selâm mukaddem haber. **Ve hiye** kelimesi muahhar mübtedâdır. Hasrı ifâdesinden nâşî takdim olunmuşdur. Yani bu leyle-i kadr değildir. İllâ selâmettir tâ tulû'-i fecre dek. Zîrâ ol gece de şurûrdan bir şey ve riyâh ve savâ'ık misillü umûr-i muhavvife hâdis olmaz. Ve fi'l hadîsi İne's şeytâne lâ-yuhricü fi hâzihî'l leyleti hattâ

75b

yuzîe fecruhâ. Kâle'l cevherî esselâmü's selâmet ve's selâmü ismün mine't teslim. Pes ma'nâ gurûb-i şemsden tulû'-i fecr dek leyle-i kaddir, selâmdir. Yani ibtidâ-i leylden melâike fevc fevc gelüp mutî'îne selâm verirler. Bu takdirce leyle-i mezbûr selâm ile vasıflandı. Mea-hâzâ zamân-ı selâmdir. Yohsa selâm değildir. Racül-i adl kabilinden olmuş olur. Bu surenin sebab-i nüzûlü bu güne mervîdir ki benî isrâil de Şem'ün nâm gâzî bir zâhid var idi ki gece kâim ve gündüz sâim ve dâimâ küffâr ile mukâtele ve gazâ da evkât-ı güzâr ederdi. Düşmanları zevcesine derler ki senin zevcinin seninle bir muâmele-i zevciyyet edecek vakti yok. Gel ânı hâb da iken bend eyle. Biz ânı seninle bir mahalle vaz' ederiz. Zevk u safâ-gerde olursunuz. Avrat bunların hilelerine aldanıp zevcini hâb da iken bir kavî ip ile bend eyledi. Zâhid bîdâr olup bu ne haldir dedikde: Senin kuvvetini tecrübe için etdim, deyince zor edüp bendini kırdı. Avrat latîfiye bozup kâfirlere bu hâli haber verdi. Ânlar bir zincir getirüp bununla bend eyle, dediler. Yine avrat ânınla bend eyledi. Zâhid suâl edince: tecrübe için etdim, dedikde yine zor edüp kırdı. Ve kâfirlere bundanda haber

76a

verince sî ne şî ile bend etdikde kıramazsın deyu bir takrîble kendinden haber al deyu ta'lîm etdiler. Avrat şeytân gibi damarına girüp: a canım efendim seni bir şey zapt edemez mi, deyu suâl etdikde zâhid: beni bir nesne zapt edemez. İllâ kendi kılım zapt eder, deyu haber verdikde perçeminden bir kıl kesüp ânınla bend eder. Zâhid bend-ârâ olup: bu hıyânetin aslı nedir, dedikde: zararı yokdur. Dâimâ gazâ da zahmet çeküp bir safâ edecek vaktimiz yok. Seni ve beni bir hâneye haps edecekler. Safâmıza meşgul olalım, dedikde zâhid başına geleceği fehm edüp: aman avrat bu hiledir. Beni telef ederler, inanma, deyu ne kadar niyâz etdiyse kârgîr olmayup bunu heman düşmanlarına teslim eyledi. Kâfirler fırsatı ganimet bilüp bunun elini ve ayağını kırıp helâk ola deyu bir hâneye bıraktılar. Zâhid bu halde: ilâhî ben senin rızânı tahsilde bu hâle giriftâr oldum. Meded senden ve niyâz etdikde Hak-teâlâ bunun elini ve ayağını dürüst eyleyüp sahîhu'l a'zâ oldukda cümleyi ol helâk edüp secde-i şükr eyledi. Birgün Cibrîl aleyhisselâm bu kıssayı rasûl-i ekreme nakl edüp ol dahî ashâba hikâye etdikde:

76b

Keşke Hak-teâlâ bizde bu kadar ömür ve kuvvet verüp biz de bu gazâ sevabına nâil olaydık, deyu temennî etdiklerinde bu sûre nâzil oldu ki her kimesne ki bu şeb-i kadri ihyâ ede. Ol bin ay (yıl sahh) ömür sürüp gazâ ile nâil olduğu sevaba nâil ola, deyu. Ve bir rivâyetde bu surenin sebab-i nüzûlü böyledir ki ümem-i sâlife çok ömür sürdüğünden elbette ve elbette ibâdetleri sebebiyle sevâbları dahi çok olur. Bu ümmetin ekseri ömürleri beyne's sittîn ve's seb'în olduğundan bizim sevâblarımız ânlar kadar olmaz deyu ashâb temennî eylediklerinde bu sûre ânları teselli için nâzil oldu. Tâ ki şeb-i kadri ihyâ sebebiyle ânların derecesine vâsıl ola.

SÛRETÜ'L BEYYİNE

Bu sure-i şerîfe dahi Mekke de nâzil olmuşdur ki sekiz âyet ve doksan dört kelime ve üç yüz doksan altı harfdır.

Bismillâhirrahmânirrahîm

Lem yeküni'illezîne keferû min ehli'l kitâbi. Yani'l yehûdi ve'n nasârâ fe-innehüm keferû bi-ilhâdi fî sıfâtillâhi Teâlâ. Yani Yehûd ve nasârânın ba's-i rasûl-i ekremden mukaddem küfr ile tavsîf olunmalarının veçhi tarik-ı küfr ancak inkâr-ı dîne münhasır

77a

olmayup belki Yehûd'un küfürleri Îsâ aleyhisselâmı tekzîb ve dînini inkârlarından nâşî olup ve nasârânın küfrü asıl dînin ahkâmından bir hükmü inkâr ve ândan 'udûlleri içindir. Zîrâ ensârı sıfâtullâh da ilhâda düşüp sıfat-ı âlim ekânîm-ı selâseden bir uknumdur ki beden-i Îsâ aleyhisselâm nakl olunmuşdur, derler. **Ve'l müşrikîne münfekkîne hattâ te'tiyehümü'l beyyinetü.** Beyyine'den murâd rasûldür. Yani Yehûd ve nasârâ abede-i evsâmın kalpleri oldukları küfürden hâlî olmadı. Tâ ki ânlarla hak ile bâtil beynini fark edici hüccet zâhire olan rasûl ba's oluncaya dek. Pes bundan fehm olundu ki rasûl-i ekrem ba's olundukda küfürlerinden münfek ve zâil olup ittibâ'-ı Hak ve ittifâkun ale'l îmân edeler. Zîrâ hattâ kelimesi intihâ-i gâye içindir. Elbette intihâ'da olan halleri evvelinde olan hallerine muhâlif olmak iktizâ eder. Mea-hâzâ halleri böyle olmayup belki ba'de'l ba's küfür ve dalâlleri dahi ziyâde oldu ki gelecek **Ve mâ-terferraka'illezî ütü'l kitâbe illâ min ba'di mâ-câethümü'l beyyinetü.** Âyet-i kerimesi dahi küfür ve dalâletlerin iktizâ eder. Pes hafî değildir ki bu iktizâ muktezâ-yi tefsir âyete münâkız olur. Bunun cevâbı sâhib-i keşşâf'ın işâretidir ki

77b

âyet-i ûlâyı Hak-teâlâ'dan hikâye olmak üzere haml eder ki ânların kable'l ba's: tâ bir rasûl ba's ve irsâl olunca biz dînimizden rucû' edüp ve terk etmeziz derler idi. Zîrâ Tevrât ve İncil de Muhammed aleyhisselâm ba's olunacağını görüp ve bilirler idi. Ol ba's olundukda ânı dîninde cem' oluruz ve illâ şimdi olduğumuz dînden müteferrik olmayız derler idi. Pes **Ve mâ-teferraka** âyet-i kerimi ânların zu'mlarını hikâye ve ânları ilzâm zımnında olup âyet-i ûlâ ânların kavillerini hikâye ve âyet-i sâni vâkı' hâli ihbâr için îrâd olundu dedikde vârid olan şüphe def' olur. **Rasûlun minallâhı yetlû suhufen mutahheraten.** Rasûlün minallâh beyyine'den bedel-i kül olur. Eğer beyyine ile murâd rasûldür denilir ise ve eğer beyyine ile murâd Kur'ân olursa bir muzâf takdir olunur. Vahy-i rasûlullâh denilir. Ve eğer beyyine ile murâd mu'cize olursa mu'cize-i rasûlullâh denilir. Beher-hâl beyyine'den bedel-i kül olup **Yetlû suhufen** kavli rasûlün sıfatı olur. Ve eğer rasûl-i ümmî nice kırâat-ı suhuf eder deyu şüphe gelirse rasûl-i ekrem hazretleri kitâbete bakıp kırâat eylemezdi ki hattâ bu şüphenle ânlar zahr-i kalplerine vahy olunanı tilâvet ederlerdi. Pes mâ-yûhâ ileyh tilâvet

78a

eylemek suhuf-i mutahharayı tilâvet gibidir. Ve suhufu kırâat dahi mecâzdır. Zîrâ suhuf sahîfe'nin cemi'idir ki taraf-ı mektûb demektir. İmdi mektûbun nahalli kırâat olunmaz. Belki içinde kitâbet kırâat olduğundan mecâz olmuş olur. Ve bazıları rasûl ile murâd Cebârîl'dir dediler. Ol zaman bu şüphe ârız olmaz ki Cebrâîl aleyhisselâm ümmî değildir. Pes ma'nâ ol kefare oldukları edyân-ı bâtileleri üzere müctemi' olup zâil ve müteferrik olmayız. Tâ bize kibelullâh'dan suhuf-i mutahharayı tilâvet eder. Yani Tevrât ve İncil'in ahkâm u şerâyı'ına mutâbık ahkâmullâh'ı tilâvet eder bir rasûl gelmeyince derlerdi. **Fîhâ kütübün kayyimetün.** Bu cümle mübtedâ ve haber olup cümlesi mahallen mensûb suhufen kavlinin sıfatıdır. Ve **Kütübün kayyimeh** demek kelâm-ı Hakk'ı hâvî kütüb-i müstekîme demektir. Yani öyle suhufdur ki ânda kütüb-i kayyime vardır. Yani 'uyûb ve tenâkusdan ârî ahkâm ve mevâzı'-i müstekîme vardır. Pes Hak-teâlâ irsâl-i rusul etdikden sonra kabul etmeyüp ihtilâfların beyân edüp buyurur: **Ve mâ-teferraka'lezîne ûtü'l kitâbe illâ min ba'di mâ-câethümü'l beyyinetü.** Yani ehl-i kitâb müteferrik ve cüdâ olmadılar. İllâ ânlarla beyyine ki rasûl ya Kur'ân veya mu'cize geldikten sonra kemâl-i istikbâr ve hasedlerinden nâşî müteferrik ve

78b

muhtelif oldular demektir. Yani aslından küfr ve dalâl üzere müttetikler iken rasûl-i ekrem ba's oldukda kimi mü'min olup ve kimi Yehûdiyette müstekır ve kimi Nasrâniyetlerinde müstemir ve kimi abede-i evsân ve müşrikîndir. Şirk-i kadîmlerinde kalup bu cihetle müteferrik oldula. **Ve mâ-ümirû illâ li-ya'büdüllâhe muhlisine lehü'd dîne.** Ve mâ-ümirû ey fi kütübihim mâ fihâ. Yani ol ehl-i kitâb ve Tivrât ve İncil umûru bir şey ile emr olunmadılar. İllâ ihlâs ile Allâh'a ibâdet için emr olundular. Hak için sâbit olan dîn-i müstekîm de Hunefâe mâilîn mine'l akâidi'z zâikati ile'l müstekîmeti. Yani i'tikâd-ı bâtıleden i'tikâd-ı müstekîmeye meyl edici oldukları halde. İmdi muhlisîn kavli li-ya'büdü de ki fâilden hâl olur. Ve hunefâe kavli dahi zi'l hâl-i vâhidden iki hal olmasını tecvîz edenlere göre yine ândan hal olur. Tecvîz etmeyenlere göre muhlisîn kavli-i kerimindeki menûn'dan hal olur. İmdi bu âyete bir suâl teveccüh ederki li-ya'büdüllâhe kavlindeki lâm lâm-ı garaz olunca Mu'tezilîn'in ef'âlullâh muallel

79a

bi'l ı'râzdır kavillerini terviç olur. Ânlar bu âyetin manasında ve mâ-ümirû bi-şey'in illâ li-ecelin en-ya'büdüllâhe alâ hâzihi's sıfati demektir dediler. Lâkin ehl-i sünnet ef'âl-i hak bir garaza binâ değildir. Zîrâ eğer bir garaza binâ olsa zâtında nâkıs olup garazla istikmâl iktizâ eder. Teâlallâhü an zâlike deyup bu lâmı sıladır deyup ve bir en-nâsiye takdir edüp **ve mâ-ümirû illâ li-ya'büdüllâhe bi-ma'nâ bi-en-ya'büdü** derler. Lâkin bu hılâf zâhir-i tekellüfe ihtiyaç yokdur. Çok kere lâm-ı garaz hikmete müterettibe ale'l fiil de isti'mâl olunur. Yani ânların bu sıfat üzere ibâdet ecliçün emr olunmaları bir garaza mebni değildir. Belki ânda hikmet ve mesâlih kendilerinin küfür ve şirkden müberrâ olmalarıdır. Bu hâd me'mûri rabbihî tekâmildir. Yohsa emir de bir menfaat yokdur. Ve dahi bu âyet-i kerîmedeki **Li-ya'büdüllâhe li-ya'firullâhe** ile te'vîl olunmak mümkündür. **Ve mâ-halaktü'l cinne ve'l inse illâ li-ya'büdüne li-ya'rifüne** ile te'vîl olduğu gibi. İmdi gerek sizlere menzil olan Tivrât ve İncil de ve gerek Kur'ân-ı Kerîm de yani me'mûr-i rabbih de hikmet-i aslıye tevhid-i Hak ve ma'rifetullâh'dır. Pes bunun üzerine ittifâk ve ittihâd lâzım iken sizler ictinâb edüp müteferrik oldunuz deyu ânlara tevbîh olur. Zîrâ

79b

Yehûd tevhîdden ictinâb edüp Uzeyr ibnullâh deyup ve Nasârâ Îsâ ibnullâh dediler. **Ve yukîmu's salâte ve yû'tü'z zekâte ve zâlike dînü'l kayyimetî.** Ey dînü'l milleti'l kayyimet. Beyzâvî bu makam da millet lafzını takdir eyledi ki sıfatın mevsufa izâfeti kabilinden olmasun deyu. Zîrâ sıfatın mevsufa izâfeti şey'in nefesine izâfeti gibidir. İmdi dîn ve millet her ne kadar müttehidler isede bi'l i'tibâr muğâyirlerdir. Zîrâ min-kıbelillâh rasûl vâsıtasıyle ümmete teblîğ olunan şer'atin kitâbet ve imlâsı i'tibâriyle millet denilip ve âna itâat olunması cihetiyle dîn tesmiye olunur. Zîrâ ve deyyin lehû dediler. İtâat manâsına ve dîn-i İslâm'dan e'amdır. Zîrâ dîn kelimesi hak ve bâtıl da müsta'meldir. Lâkin İslâm ancak hak da isti'mâl olunur. **Ve Kayyime** demek müstekîme demektir. Aslı **ekâme yekumu**'dan **kuyûmet** idi. İdğâm olup **kayyime** oldu. Kâme'd delîlü alâ kezâ derler kaçan zâhir ve müstekîm olsa. Ve Halîl'den mervîdir ki kayyime cem'-i kayyim. Ve'l kayyimü ve'l kâimü vâhidün. Bu takdirce ve zâlike dînü'l kâimînallâhe bi't tevhîd demek olur. Ve Râğıb Isfahânî'den menkûldür ki bu makam da kayyime kıst ve adl ile kâime olan ümmet için isimdir ki **kûnû kavvâmîne bi'l kıstî şühedâe lillâhi**

80a

âyet-i kerimesi buna dâldir. İmdi Hak-sübhânehû ve Teâlâ bu âyetle usûl ve furû'un cem'i lâzım olduğuna yani ibtidâ Hakk'a mutâbık olan i'tikâdâtı tahsîl edüp ba'dehû ihlâsa mukârin a'mâle müdâvemet lâzım olduğuna işâret edüp muhlisîn ve hunefâ oldukları halde salavâtı ikâmet ve zekâtı îtâ ederler. İmdi bu mezkûrun mecmû'u dîn-i İslâm ve millet-i müstekîme mu'temedün leh'dir. Yani dîn-i İslâm dedikleri budur demek olur. **İnne'lezzîne keferû min ehli'l kitâbi ve'l müşrikîne fî nâri cehenneme hâlidîne fihâ ülâike hüm şerru'l beriyyeti.** Nâr-ı cehennemden murâd hakikat-i nârdır ki kıyâmet de olur. Yahud ol nâra müeddî olan akâid-i zâika ve a'mâl-i bâtıladır. Bu takdirce mecâz-ı mürsel olur. Ve **keferû** lafzı fiil ile ve **müşrikîn** lafzı ism-i fâil ile zikr olunması ehl-i kitâbın evvel-emir de kâfir olmadıklarına işâretidir. Tenbîhden nâşîdir. Zîrâ ânlar ibtidâ Tevrat ve İncil'i musaddak ve ba's-i Muhammed'i mukırr idiler. Ba's-i Muhammed'den sonra inkâra düşdüler. Ammâ müşrikîn evsâna ibâdet ve haşr ve kıyâmeti inkâr üzere tevellüd edüp öylece kaldılar. Pes hal böyle olunca nice cins azâb da müşterek olurlar deyu şüphe âriz olursa

80b

cevâbı ehl-i kitâb ve müşrikîn a'zam-i cinâyât olan küfür de müşterek olduklarından a'zam-ı 'ukûbât olan hulûd-i nâr-ı cehennem ile muazzeb olunmalarına va'îd oldu. Lâkin her ne kadar cins-i azab da müşterekler isede min ciheti'n nev' iştirâkleri iktizâ ve îcâb eylemez. **El-beriyetü'l halîka** hemze ile **ber'iyye** dahi kırâat olundu. Lâkin isti'mâl-i arap da tahfif-i hemze şâyı' ve mütevâtir olduğundan bu kırâat za'îfdir. Ve kimi beriyye lafzını türâb manasına olan berîden me'hûzdür dedi. Ammâ hemze ile kırâat olunması türâb manasına olan berîden me'hûz olmamasına delâlet eder. Pes ehl-i kitâb ve müşrikînden şunlar ki kâfir oldular. Mülhıd oldukları halde nâr-ı cehennemdedirler ki mahlûkâtın şerri ancak ânlardır. **İnne'ilezîne âmenû ve amilü's sâlihâti ülâike hüm hayru'l beriyyeti.** Yani şunlar ki mü'min olup ve amel-i sâlih işlediler mahlûkâtın hayırlısı ancak ânlardır. **Cezâühüm inde rabbihim cennâtü adnin tecrî min tahtihe'l enhâru hâlidîne fihâ ebeden.** Cezâühüm mübtedâ cennâtü adnin haberidir. Hazf-i muzâf vardır ki duhul-i cennât-i adnin demektir. Ve inde rabbihim kelimesi cezâ'nın

81a

zarfıdır. Takdîr-i kelâm ve yeczûne bihâ hâlidîne demektir. Yani ol mü'minlerin Rableri indinde cezâsı cennât-ı adndir. Öyle cennât-ı adn ki zemininden nehirler cereyân eder. Pes ol mü'minler hâlidîn oldukları halde bununla cezâ olunurlar. Bu kelâm-ı kadîmden bir mü'min cemî'-i a'mâl-i sâliha ile mükellef olmak lâzım değildir. Zîrâ cem'-i cem'a mukâbil îrâd olunmuşdur. Her bir mükellef için bir haz ve nasîb vardır. Meselâ ganînin 'atâdır. Ve fakirin hazzı ahz u sabırdır ve kanâatdır. **Radıyallâhü anhüm ve radû anhü.** İmdi Hak-teâlâ ânların a'mâl-i sâliha da bulunup bu cezâ ile mücâzât olunmalarından râzı olup ânlar dahi iktizâ-yi emniyetlerine vâsıl olduklarından râzı ve hôş dek oldular. **Zâlike li-men haşiye rabbehü.** Yani mezkûr olan cezâ ve rızvân azâb ve ikâb Hak'dan havf ve haşyet olan kimesne içindir. Zîrâ Haşyetün minallâhi eclü ibâdetike rasîdir.

SÛRETÜ'Z ZİLZÂL

Bu sûre-i şerîfe dahi Mekke-i Mükerreme de nâzil olmuşdur ki yedi âyet ve elli üç kelime ve yüz kırk dokuz harfdır.

Bismillâhirrahmânirrahîm

81b

İzâ zülzileti'l arzu zilzâlehâ. Ezzilzâl Bi'l kesr masdarun ve bi'l fethi ismün bi-ma'ne'l masdari ve fi'lâl lâ yücedü illâ fi'l muzâafi. Ve zilzâlin arza izâfeti arza husûsiyetini iktizâ eder. Ammâ ol ıztrâb ve hareket ma'lûm ve muayyen olmadığından ya Hak Teâlâ nefhateynin birinde arz için takdir ettiği ıztrâbdır ki nefha-i ûlâ indinde dünyanın fenâ bulması için nefha-i sâniye de batn-i üm'den veledin ihrâcı gibi batn-i arz dan mevtânın ba's ve ihyâ olmasıçün arzın şiddet ile tahrîkidir. Yahud zilzâlehâ demek mâ-yemkünü fi hakkahâ mine'z zilzâli demektir. Zîrâ arz hakkında hareket ve ıztrâbdan mümkün olduğu rütbe hareket-i husûsiyyât ıztrâbdandır. Yahud hikmet-i ilâhiyye üzere arza lâyük ve sezâ olan hareket ve ıztrâbdır ki zilzâl-i şedîdeden kinayedir. Zîrâ ol hîn de olan hareket-i zelzeleden cibâl ve tilâl yerinden kopup ve arz tesviye olundukda hebâen mensûran olur. Yani cibâl ve tilâl aslından dahi yok gibi olacak. Elbette bu tezelzül sâir zilzâlden eşedd olduğunda şüphe yoktur. Pes ma'nâ kaçan arz indallâh ma'lûm ve mukadder olan nefha-i ûlâ ve nefha-i sâniye de şiddet-i

82a

hareket ile hareket etdikde **Ve ahreceti'l arzu eskâlehâ. Mâ fi cevfihâ mine'd defâyini** ve'l emvâti ceme'a saklün ve hüve metâ'u'l beyti. Yani yevme tercüfü'r râcifeti tetbe'uhe'r râdifeti ile istidlâl edüp bu zelzeleden murâd nefha-i ûlâdır diyenlere göre eşkâlden murâd arz da medfûn olan künûz olur. Yok, bu zilzâleden murâd nefha-i sâniyedir diyenlere göre eşkâlden murâd emvât olur. Alâ külle't takdîrin cevfi arz da olan defâyin ve emvât metâ'-ı beyyine teşbîh olunup mecâzen eşkâl ile ta'yîr olundu. Pes ma'nâ dahî arz cevfinde olan künûz ve defâyini yahud emvâtı taşra ihrâc ede demek olur. **Ve kâle'l insânü mâ lehâ.** İstifhâm tefzî' ve tehvîl içindir. Zîrâ gerek ba's ve kıyâmete îmânı olsun. Ve gerek olmasun. Her kim ki bu zelzele-i âileyi müşâhede ede fırt ve hayretten bunu söylemek mümkündür. Bu kadar vardır ki mü'min kendüye geldikde hâzâ mâ-veade'r rahmânü ve sadeka'l mürselîn deyüp kâfirin hayreti müzdâd olur. Ve bazıları bu kavli diyen kâfirdir,

82b

Zîrâ mü'minin aslından bu olacağa îmâmı vardır, dediler. Ve mâ-lehâ kelimesi mübtedâ ve haberdîr. Pes ma'nâ mutlaka insan yahud kâfir olan insan bu zelzele-i hâileyi müşâhede etdikde kemâl-i hayret ve dehşetinden bu arz için ne vardır. Yani bu arza ne oldu ki bu gûne hareket edüp künûzü ya mevâtı taşra ihrâc ediyor diye. **Yevme'izin tühaddisü ahbârahâ.** Tühaddisü'l-hakki bi-lisâni'l hâli ahbârahâ. Yani ol günde arz lisân-ı hal ile üzerinde işlenen hayr ve şerri halka haber verir. Bu kadı merhûm bir halk ziyâde eyledi. tühaddisü iki mef'ûle ta'diye eder. Mef'ûl-i ûlâ halk, mef'ûl-i sâni ahbâr'dır demek ister. Ve lisânü'l hal arz nutka sâlih olmadığıçündür. Ammâ bazıları dediler ki Hak-teâlâ arzı bir hayvân-ı âkıl ve nâtık kılup ve üzerinde cemî' işlenen a'mâli bilir. Pes itâat edüp ve ısyân edene şehâdet eyler. Zîrâ Ebî Hureyre hazretlerinden mervîdir ki rasûl-i ekrem sallallâhu Teâlâ aleyhi ve sellem bu âyeti kırâat edüp ve arzın haber verdiği nedir bilir misiniz deyu suâl etdikde Allâh ve rasûle a'lemdir dediler. Pes

83a

Rasûl hazretleri buyurdular ki: Arzın ahbârı her bir abd ve eme üzerine zahrında işlediği amele şehâdet etmesidir ki şu ameli ve bu ameli işledi deyu haber verir buyurdular. **Bi-enne rabbeke evhâ lehâ.** Bi-enne rabbeke kavlindeki bâ sebebiyledir. Ve tehaddüs kavline müteallık olur. Yani ol arz Rabbinin îhâsı sebebiyle haber verir. Ânda ahbâra delâlet eder. Bir nesne hâdis olmağla yahud intâk ile demek olur. **Yevme'izin yasduru'n nâsü eştâten.** Sadr vürûd'un zıddıdır. Vürûd gelici sâdır ve munsarîf demektir. Pes nâs kabirlerinden vârid olup a'mâllerini görmeye mevkîf-i hesaba gelirler. Eştâten demek müteferrikîn bi-hasebi merâtibihim demektir. Yani ol günde nâs kabirlerinden müteferrikîn oldukları halde munsarîf olurlar. Mervîdir ki nâsın bazıları mevkîfe siyâb-ı hasene ile veçhi beyaz ve münevver olduğu halde gidüp ve önünde bir münâdî hâzâ veliyyullâh deyu nidâ eder. Ve bir gürûhu dahi siyâb-ı zillet ile sevâdü'l vech ve selâsil ve ağılâl ile önünde bir münâdî hâzâ adüvullâh deyu nidâ ederek giderler. Eştâten bu ma'nâyâ işâret olur. Ve bazıları eştâten demek

83b

Her fırka kendi fırkasıyla gider demektir dediler. Meselâ Yehûd Yehûdiler ile, Nasrânî Nasrâniler ile, mecûsî mecûsiler ile gider demek olur. **Li-yürav a'mâlehüm.** Yani kabirlerinden bu mevkıfe munsarif olmaları cezâ-yi amellerini görmek içindir. **Fe-men ya'mel miskâle zerratin hayran yerahû ve men ya'mel miskâle zerratin şerran yerahû.** Kâle'l Kelbî ez-zerrati asgaru'n nemlü ve kâle'bnü Abbâs izâ vaza'at râhiletüke. Ey beledüke ale'l arzı sümme rafa'tühâ fe-küllü vâhidin mimmâ lezeka bihâ mine't türâbi zerratin. Pes bu âyet li-yerav a'mâlehüm âyetini tafsîl olur. Yani ol kimse ki zerre kadar hayr amel işlemiş ola. Elbette ânı görür. Ve şol kimse ki zerre kadar şer amel işlemiş ola. Elbette ânı görür. İmdi men kelimesiyle îrâd olduğundan kâfir ve müslümân bu hükümde dâhildir. Ve mervî ve meşhûrdur ki hasenât-ı kâfir küfrüyle muhbit ve seyyiât-ı mü'min îmân ve hasenât ile mağfûrdur. Böyle olunca herkes zerre kadar hayr ve şer ameliyle cezâ olunur demek nice olur deyu suâl teveccüh ederse bu suâle cevâb olmak üzere kâdı merhûm ve-lealle hasenete'l kâfiru ve seyyiete'l müctenibü ani'l kebâiri tüessirâni fi naksi's sevâbi ve'l ikâbi buyurur. Yani kâfirin hasenesi ikâbın naksına ve kebâirden

84a

ictinâb eden mü'minin seyyiesi sevâbın naksına sebep olur. Her ne kadar kâfir haseneye müstehak değil isede kıyâmetde ikâbdan naks cihetiyle cezâsı görmesine münâfi değildir. Kezâlik kebâirden müctenib olan mü'min dahi her ne kadar seyyiesiyle muazzeb olmaz isede ol seyyie mîkdârı sevabdan noksan olmak cihetiyle cezâsını görmesine münâfi değildir. Pes hasenât ve seyyiâtın ıhbâtı bu âyetin umûmunu kârîh olamaz. Yahud bu gûne dahi cevâb verilmek mümkündür ki bir kâfir zerre kadar hayr eylese lâ-büd dünya da ânın cezâ ve mükâfâtını görüp âhirete öyle gider. Ve bir mü'min bir seyyie eylese lâ-büd ol dahî dünya da malında ve ıyâlinde ânın cezâsını görüp âhirete öyle gider demek olur. Sebeb-i nüzül Mukâtilden mervîdir ki bu iki âyet iki kimse hakkında nâzil oldu ki birine kaçan bir sâil gelse az şey vermeği istiklâl edüp vermezdi. Ve racül-i âharın hasleti bu idüğü dâimâ safâ yerden ictinâb eylemezdi. İ'tikâdında Hak-teâlâ kebâir üzere va'id eyledi. Ândan ictinâb etdikden sonra sağâirin zararı yokdur derdi. Pes Hak-teâlâ bu iki âyeti inzâl eyledi ki sadaka her ne kadar

84b

kalîl olursa da indallâh ecr-i kesîr olur niyetle verin. Ve seyyie her ne kadar sağır olursa da ictinâb edin. Zîrâ herkes hayr ve şer zerre kadar amel etse lâ-büd ânın cezâsını görür demek olur. Mervîdir ki hazret-i Âişe bir aynî tasadduk edüp bunda mesâkîl-i kebîre vardır dedi.

SÛRETÜ'L ÂDIYÂT

Bu sûre dahî Mekke-i Mükerrede de nâzil olmuşdur ki on bir âyet ve kırk kelime ve yüz altmış harfdır.

Bismillâhirrahmânirrahîm

Ve'l âdiyâti dabhan. Âdiyât âdiye'nin cemiidir ki aslı adeve'den me'hûzdur. Mâ-kabli meksûr olduğundan vav yâ'ya munkalib olmuşdur. Sür'atle meşy manasına ve dabh-i feresin cevfi efvâhından çıkan savta denir ki sahîlin gayrıdır. Ve dabhan kelimesi fiil-i mahzûfun masdar-ı müekkedî olur ki tadbahu dabhan demektir. Pes ma'nâ guzâtın hayli hakkıçünkü vakit atlarında cevflerinden savt hâsıl ola. Zîrâ bu surenin sebep-i nüzulü budur ki rasûl-i ekrem hazretlerinin ashâbdan bir cemâati kabile-i benî Kenân'a irsâl etmek murâd edüp Münzir bin Ömer ve Temî'yi ânlarla emîr nasb edüp ve filân günde ol mahalle erişüp ba'de'l gârât yine filân

85a

Gün de avdet edeler deyu tavsiye edüp irsâl etdiler. Pes bunlar dahî giderken önlerine bir âb-ı revân gelüp geçid vermediğinden tavsiye olan vakitte avdet olunmadığından rasûl-i ekrem müteellim oldu. Ve münâfikûn dahi bazı havâdis izhâr etmekle teellümleri ziyâde olunca Hak-teâlâ bu sûre inzâl eyledi. **Fe'l mûriyâti kadhan.** Bu kadhan kelimesinde dahi tasarruf-i bi-aynihî dabhan kelimesindeki tasarruf gibi olursa yakdahne kadhan demektir. Ve kadaha sakk ve dayrab manasınadır ki hayli sür'atle gîtdikde na'lı bazı taşâ rast gelüp ateş çıkar. Ve ibrâ ihraç ma'nâsınadır. Yani öyle huyûl ki vakt-i sür'atlerinde ayaklarının darbından ateş görünür demek olur. **Fe'l muğîrâti subhan.** Ey bi-gayri ehlihâ ale'l adüvvi fi vakti igâre. Lüğat da isrâ' manasınadır. Ve igâre'nin hayl'e isnâdı mecâzdır. Ve subhan kelimesi zarfiyyet üzere mansûbdur. Pes ol hayl'in ehl-i adüv üzerine sabah vakti sür'at eder demek olur. Vakt-i sabâha ihsârı gece muzlim olup bir şey görünmediğinden. **Fe-eserne bihî nak'an.** Eser lafzının aslı

85b

esravene idi. Vâvin harekesi sâ'ya nakl, vâv elife kalb olunup esârne oldu. İctimâ'-ı sâkineynden nâşî elif hazf olunur eserne oldu. Efelne vezni üzere sâru's serâb izâ hâce ve esernehû innâ hîciyyetün demek olur. Fe-eserne kelimesi fe'l muğîrâti üzerine ma'tûfdur. Bu takdîrce ve'l haylü'llâtî adevne sâverîn fe'eğarne fe'eserne demek olur. Ve nak'an gabâran demektir. Me'hûzün min'n nak'ı's savti izâ irtefe'a. Pes ğubâra nak'an tesmiye olunması irtifâ'ından nâşî olur. Bazılar nak'an kelimesi me'hûzün min'n nak'ı fi'l mâi (de)diler. Gûyâ raculün suya dalup ser-tâ -be-kadem ısladığı gibi bunlar dahi ğubâra böyle müstağrak olurlar demek olur. Ve bihî zamîri ihtiyârî kâdı üzere ğâret vâki' olan zamâna râci' olur ki vakt-i subhdur. Bu takdîr bâ'nın fî manasına olmasını iktizâ eder. Ve bazılar fe'l muğîrâti subhan karînesiyle bihî zamîri ğârât olunan mekâna râci'dir dediler. Ol zaman bâ zarf için olur. Ve bazılar bihî zamiri adüvvü'ye râci'dir dediler. Ol vakit mana fe'eserne bi'l adüvvi ve nak'an demek olur. Bâ kelimesi sebebiyye olur. Pes mana ol vakit de

86a

Ol huyûl ğubâr kaldırırlar. Yahud ol ğâret etdikleri mahalde ğubâr kaldırırlar. Yahud ol adüv ile cenk ve ğâret sebebiyle ğubâr kaldırırlar demek olur. **Fe-vesatne bihî cem'ân.** Ey fe-vesatne bi-zâlike'l vakti. Yani ol sâhibü'l huyûl vakt-i subh da cemâat-i a'dânın meyanlarına dâhil olup ve ânları ğâret ile ğânimîn ve sâlimîn oldukları halde zafer-yâb oldular. Münâfikînin ânların hakkında çıkardıkları havâdis-i cümle kizbdır. Habîbim sen müteellim olma demek oldu. İmdi ve'l âdiyâti kelimesindeki harf-i ta'rîf ahd için olursa muksemün bih seriyenin huyûlü olur. Ve eğer cins için olursa muksemün bih fî-sebîlillâh cihâda giden her bir hayl muksemün bih olur. Pes muksemün bih ile murâd huyûl-i ğâziyân olmayup nüfus-i âdiye olmakda mümkündür ki kemâl-i şereflerine binâen belki muksemün bih olmağa huyûldan evlâdır. Zîrâ ânlar derecât-ı kemâlât-ı rûhâniyyeye irtikâya sür'at ederler. Ve ânların subhu irtikâya sebep olacak mücâhidât ve rizâyât ta'bından nâşî olan âh u zârı olur. Fe'l muğîrâti subhan ile murâd ânlar üzerine subh-i irfân tâlı' olup müşâhede-i envâr-ı sıfât-ı celâl ü cemâl öyle rûsum-i beşeriyye ve âdât-ı tabî'atin âret ve mahv olması olur. Fe'eserne bihî

86b

nak'an ol envâr-ı kuds zuhûrunda ânlar sabah kaldırıp şevkle fe-vesatne bihî cem'an cumû'-i illiyînden bir cem'a resîde olurlar demek olur. **İnne'l insâne li-rabbihî le-kenûdün.** Ey ennehû le-kenûd li-ni'meti rabbihî. Zîrâ Li-rabbihî lafzı kenûd'e müteallıktır. Fâsılaya riâyet için takdîm olunmuştur. İbn-i Abbâs ve mücâhid İkrime ve Dahhâk ve Katâde kavillerine göre kenûd kefür manasıdır ve Kelbî'den menkûdür ki kenûd lafzı lisân-ı benî Kenâne de seyyidine âsî demektir. Ve lisân-ı Mâlik de bahîl demektir. Ve lisân-ı Muzır da ve Rebî'a da kefür manasıdır. Ve Ebû imâme nebiyy-i muhterem sallallâhu aleyhi ve sellemden rivâyet eder ki kenûd rifdini men' edüp yalnız ekl eden ve abdini darb eden kimesneye derler deyu buyurmuşlardır. Ve mervîdir ki bu âyet ...bin Abdullâh hakkında nâzil olmuştur. Ve bazıları Habâhab hakkında nâzil oldu (de)diler. Bu bir racul-i bahîl imiş ki halk müntefi' olmasın deyu cümle nâs hâba vardıktan sonra çırâğ yakarmış. Sehâ ile meşhûr olan Hâtim-i Tâyi'nin vaktinde zuhûr eylemiş. Ve bu cümle cevâb-ı kâsem olur. Hâsıl-ı ma'nâ bu mezkûr olan muksemün bih kâsem ederim ki insân ma'hûd Rabbisinin ni'metine kefürdür. Yani sadaka ve hayrât ile edâ-i şükür eylemez. Ni'mete hak demek olur. **Ve innehû alâ zâlike le-şehîdün.** Ve innehû alâ zâlike kelâmındaki zamir insana yahud

87a

karîbindeki Rabbe râci'dir. Ve zâlike kelimesiyle işâret kenûd üzeredir. Yani tahkîkan insân kefür ve bahîl olduğuna şehâdet eder. Yani insan da bu kenûd sıfatı mevcûd olduğundan bir vechle inkâra mecâlî olmayup âhiret de zünûbuna mu'terif olup ke-ennehû bu sıfat ben de vardır deyu nefsine şehâdet eder demek olur. Yahud insanın kenûd olduğuna Hak-teâlâ şehâdet eder demek olur. Lâkin ve ennehû li-hubbi'l hayri le-şedîd kelâmında dahi zamir elbette insana râci' olması evlâdır ki hüsn-i nizâm bulup ve sakîl'in zamiri bulunmaz. **Ve innehû li-hubbi'l hayri le-şedîdün.** Hayr ile murâd maldır. Ve şedîd lafzı bahîl ya kavî demektir. Yani insan malı sevdiğinden nâşî bahîldir. Yahud malına muhabbetinden cem'ine harîs ve kavîdir demek olur. **E-fe-lâ ya'lemü izâ bu'sira mâ fi'l kubûri.** Yani insan bilmez mi ki kıyâmetde kubûrda olan mevtâ ba's ve haşr olunur. **Ve hussile mâ fi's sudûri.** Ve sadrlarda olan i'tikâdiyât ve niyâtdan hak ve bâtil cümle esrâr tahsîl ve temyiz olunur. Ef'âl-i cevâriha ta'rîz olmayup a'mâl-i kulûba tahsis olunması a'mâl-i cevârih niyyât-ı kalbe tâbi' olur. Ve kalp asıl olduğundandır ki inneme'l a'mâlü bi'n niyât buyurulmuştur. **İnne rabbehüm bihim yevme'izin le-habîrun.** Yani ânların Rableri ol günde

87b

zâhiren ve bâtmen hallerine vâkıf olup hallerine ve a'mallerine münâsib cezâ ile mücâzât eder. Hak-teâlâ ilmini ol güne tahsîsde nüktesi tamam-ı cezâ ol güne mahsûs olduğundandır denildi.

SÛRETÜ'L KÂRIA

Bu sûre-i şerîfe dahi Mekke de nâzil olmuşdur ki sekiz âyet ve otuz altı kelime ve iki yüz elli harfdır.

Bismillâhirrahmânirrahîm

El-kâriatü me'l kâriatü. El-kar'a'd darbi (şiddet ile urmak) bi-şeddihî ve i'timâd sümme semmeytü'l hâdisete'l azîmete min havâdisi'd dehri. Ve müfessirîn ittifâk etdiler ki kâri'a esmâ-i kıyâmetden bir isimdir. Pes kıyâmetin kâri'a ile tesmiye olunması ânda nâsının ceze' ve feze'ine sebep olur hâlât olduğundandır. İmdi nâs hevli keder ile feze' etdiği gibi ecrâm-ı ulviyye ki semâvât inşikâk ve inkıtâr ile ve şems ve kevâkib-i sâire ve kamer intişâr ile ve ecrâm-ı cibâl dekk ile ve arz tezelzül (yere batmak), ve hasefe ile mütekarri' olurlar. Ve el-kâri'atü mübtedâ-yi evvel ve mâ mübtedâ-yi sâni. Ve el-kâri'atü haberi ve cümlesi mübtedâ-i evvelin haberi olur. Ve mübtedâyâ âid zamir mevzî'inde kâri'a îrâdî tefhim-i şân içindir. Ve takdîr-i kelâm eyyü şey'in hiye demek olur.

88a

Ve mâ-edrâke me'l kâri'atü. Yani kâri'atü ne şey olduğunu sana kim bildirdi ki kâri'a bir hâdis-e azîme ve hâle-i hâiledir ki âni kimse bil(me)z. İmdi mâ-i evvel mübtedâ ve mâ-i sâni mübtedâ-i sâni. Ve el-kâriatü mübtedâ-i sâninin haberi olup ve cümlesi mahallen mensûb Edrâ kelimesinin mef'ûl-i sâni'si olup ve kâf-ı hitâb mef'ûl-i evvel olup ve cümlesi mahallen merfû' mübtedâ-i evvelin haberi olur. **Yevme yekûnü'n nâsü ke'l ferâşi'l mebsûsi.** El-ferâş cem'-i ferâşetün kâle'z Zeccâcü hüve'l hayevâni'llezî sâhitün fi'n nâri'l mebsûsi'l mefrûk. Yukâlû ve inde ba'z ferâş gavgâ-i cerâddır. Zîrâ kaçan cerâdın kanadı gelüp ve uçmağa karîb olsa bir dahî sâkin olmadığından gavgâ ile ta'bîr ederler. İmdi Hak-teâlâ inde'l ba's nâsı ferâş-ı müteferrika teşbîh etdiği şiddet-i hevli-i kıyâmetden temevvüç edüp birbirinden müteferrik olduğundandır. Yani ol günde nâs cerâd-ı münteşir yahud pervâne gibi kemâl-i ıztırâb ve hayretlerinden birbirine muhtelit olup ne mahalle gideceklerin bilmezler. **Ve tekûnü'l cibâlü ke'l ihni'l menfûşi.** İhn yün ve suf manâsınadır. Menfûş atılmış yün ve panbuk demektir. Ol günde cibâl atılmış panbuk ve yün gibi olur. Yani eczâsı birbirinden müteferrik olup havada atılmış yün gibi tayerân eder demektir. **Fe-emmâ men sekulet mevâzînühû fehüve**

88b

fî işetin râdiyetin. Mevâzîn mevzûn'ün cemiidir. Ve ânın sakli rüçhanından kinayedir. Yani envâ'-ı a'mâl-i sâlihadan her nev'in mıkdarı nev'-i seyyiâtın mıkdarına râcîh oldukda ânın sâhibi bir iş'ededir ki âna râzı olup mütekellimûn derler ki hasenât ve seyyiâtın vezn olmaları sahîh değildir. Belki murâd hasenât ve seyyiâtın yazıldığı defterdir ki âna suhuf-i mektûbe denir. Ol vezn olunur demek olur. Ve bazıları mevâzîn mîzânın cem'idir. Lâfız cem' ile zikr olunduğu ta'zîmendir dediler. İbn-i Abbas'dan menkûldür ki mîzânın lisan kefelere vardır ki a'mâl-i mükellifin ânınla vezn olunup pes hasenât-ı mutî' ahsen suretde olup râcîh olur. Hasene ânınçündür. Ve seyyiât-i kâfir akbah sûretde olup ve hafif gelüp cehenneme gider. Mukâtil hazretleri buyururlar ki: Elbette hak sakîl ve bâtıl hafif olur. **Ve emmâ men haffet mevâzînühû fe-ümmühû hâviyetün.** Ve emmâ şol men ki seyyiâtı hasenâtı üzere râcîh ola ânın me'vâsi cehennemdir. Me'vâ'ya ümm itlâkı alâ sebîli't teşbîhdür. Zîrâ ümm veledini zam etdiği gibi me'vâ dahi ehlini zam eder. Ve hâviye ism-i cehennemdir. **Ve mâ edrâke mâhiyeh nârun hâmiyetün.** Yâ Muhammed hâmiye'nin mâhiyetini

89a

sana ne şey bildirdi. Ol bir nârdır ki harrı nihâyetdedir. Yani nîrân-ı sâir âna nisbetle hâmiye değildir. Kuvvet-i suhûnette bu mıkdar tenbîh kâfidir. Ne'üzü billâhi min envâ'i azâbihî ve ikâbihî ve mimmâ yüeddî ileyhâ kavlen ve fi'len ve halfen.

SÛRETÜ'T TEKÂSÛR

Bu sûre-i şerîfe Mekke-i Mükerrede de nâzil olmuşdur ki sekiz âyet ve yirmi yedi kelime ve yüz yirmi harfdır.

Bismillâhirrahmânirrahîm

El-hâkümü't tekâsüru hattâ zürtümü'l mekâbira. Tefâul elbette bu üç veçhin biriyle isti'mâl olunur. Ol iki veya üç kimesnenin müfâ'alesidir. İkinci kendinden olmayanı tekellüf ile izhardır. Üçüncü sülâsî ma'nâsında isti'mâl olunmaktır. İkinciye misâl te'âmeytü an emri kezâ izâ etekellefü'l amî anhü. Pes bu âyet de olan tekâsür vechîn-i evvelîne göre olmak mümkündür. Zîrâ bu mükâsere mâ-lâ-va'ddir. İki kimesne meyânında olmak muhtemeldir ki her biri âharine ben cihetü'l mâl ve câh senden ekserim demekle yahud kesretde tekellüf olmakda mümkündür ki elbette dünyâ da harîs olan cemî'-i ömründe teksir-i mal ile tekellüf eder. Ve et-tekâsür kelimesindeki harf ta'rîf için olamaz. Zîrâ saâdât-ı hakîkada tefâhur ve tekâsür şer'an mezmûm değildir. Zîrâ ve emmâ bi-ni'meti rabbike

89b

fe-haddis kavli-i keriminin nâlık olduğu üzere ni'am-i Hak izhâr etmek memdûhdur. Pes Müteayyen oldu ki et-tekâsür de ki ta'rîf ahd içindir ki ma'hûd olan umûr-i dünyâ da ve saâdet-i fâniyedeki tekâsür olur. Zîrâ ecnâs-ı saâdet üçdür. İbtidâ ilim ve tâat ve ahlâk-ı hamide gibi olan saâdât-ı nefsaniyedir. İkinci sıhhat ve kuvvet ve cemâl misillü olan saâdât-ı bedeniyedir. Üçüncü şol saâdetdir ki hâriçden bedene taalluk eder. Bu iki kısımdır. Biri mal ve câhdır ki zaruridir. Ve biri akrabâ ve a'vândır ki zarûrî değildir. Pes aksâm-ı saâdât ma'lûm olduysa âkıl ve kâmile lâyıık olan ehemmi mühimm üzere takdim etmek gerekdir. İmdi mal ve câh ve akrabâ ve a'vânla tefâhur esbâb-ı saâdâtın ahsen merâtibi ile iştiğâl ve bunu teksîre sa'y etmek insanı eşref-i merâtib-i saâdât olan ilm u amel ve tâatden elbette men' eyler. Bu sebebden Hak-teâlâ El-hâkümü't tekâsür kavli-i kerimiyle bu mertebede olanları zem eyledi. El-hâküm şeğaleküm manasına yani sizi dünyanın lezzât ve şehevâtından olan tekâsür-i mal ve câh saâdât-ı ebediyeden meşgûl eyledi demek olur. Ve **Hattâ zürtümü'l mekâbira**. Yani şol gâyete dek meşgûl oldunuz ki tefâhurlarınız vaktinde hattâ hayy olanları zikr-i fâriğ olup min ciheti'l aded teksîr sevdâsiyle emvât(1) zikre başladınız demek olur.

90a

Bu kinâye nükte ânlarla tehekküm olur. Zîrâ aslından ziyâret-i kubûr-i mevtâ tezekkür edüp dünyayı terk ve mübâhâtdan ı'râz içindir. Bunlar bunun aksi ziyâret-i kubûru dünya ve kesreti ile mübâhâta vesîle kıldılar demek için zürtümü'l mekâbir ile ta'bîr olundu. Sebeb-i nüzûl budur ki kabîle-i benî Hâşim ile kabîle-i abd-i Menâf birbirine tefâhur edüp: gerek mal cihetiyle gerek aded cihetiyle ziyadeyiz, derler idi. İddiâlarına netice vermeyüp kabîlelerini hesâb edüp benî abd-i Menâf ziyâde gelince benî Hâşim: mukaddemâ ziyâde idik. Lâkin zamân-ı câhiliyet de ehl-i bağy ile kîtâlden nâşî azaldık, demekle mükâbere edince mürdelerini dahi add ü hesaba karar verdiler. Pes kabirlerine varup mürdelerini ta'dâd etdikde benî Hâşim ziyâde geldi. Pes haklarında bu sûre nâzil oldu. Bazıları tekâsür'ü ancak maldadır dediler. O zaman zürtümü'l mekâbir ile murâd mevt olup bu manayı hadîs-i şerîf ile istidlâl etdiler ki: ruviye aleyhisselâm em-semi'a ennehû yakra'u hâzihi'l âyete ve el-hâkümü't tekâsürü ve yekûlü ba'dehâ yekûlü'bnü Âdeme mâlî mâlî ve hel-leke min leke illâ mâ-ekelte fe-efneyte ev lebiste fe-ebleyte ev tasaddakte fe-emzayte, buyurdular. Bu takdîrce manası kesret-i meşgûl

90b

ile tâ ölünceye dek demek olur. Zîrâ çok kere mevtden ziyâret-i kubûr ile ta'bîr olunur. **Kellâ** rad'-i terettübiyedir ki âkıl olan cemî'-i himmetini dünyaya sarf eylemez. Zîrâ âkıbeti vebâl-i hasretidir. **Sevfe ta'lemûne sümme kellâ sevfe ta'lemûne.** Yani ba'de'l mevt hakikat-i hâli muâyene etdiklerinden sonra re'yiniz fesâd u hatâ olduğunu bilirsiniz. Ba'dehû Hak-teâlâ rad' ve tenbîhde mübâleğa kastiyle sümme kellâ sevfe ta'lemûn buyurdu ki rad'-i ûlâ te'kîd ve va'îd ba'de va'ûd olur. Ve va'îd-i sâni evvelden eşedd olduğundan va'ideyn beyninde sümme kelimesi îrâd olundu. Yahud câizdir ki sümme kellâ kellâ'yı te'kîd olmayup te'sîs ola. Zîrâ te'kîdden te'sîs evlâdır dediler. Pes ol ki bilme inde'l mevt muhtazarînin cennet veya nâr ile tebşîr olundukları vakit yahud inde'l kabir melekeynin: min rabbik ve mâ-dînûke ve men nebiyyûke, deyu suâlleri vaktinde bilmeleri olup ikinci bilme inde'n nüşûr ve'mtâzü'l yevme eyyühe'l mücrimûn kelâmiyle nidâ olunduğu vakit ola. **Kellâ lev ta'lemûne ilme'l yekini.** İttifâk-ı müfessirîn ile tû kelimesi mahzûfdur ki lev ta'lemûne ilme'l yakîn le-teraktümüt tefâhur ve't tekâsür demektir. Yani eğer siz dünya da ilme'l yakîn hakikat-ı hâle vâkıf oldunuz. Elbette bu tefâhur ve tekâsüru yani mala harîs olmağı terk edüp tahsîl-i kemâlât-ı insâniyyeye sa'y ederdiniz demek olur. **Le-teravünne'l cahîm.**

91a

Lâm kasem-i mahzûfun cevabıdır. Ve va'îdi te'kîd için olmuş olur. Yani Vallâhi elbette sizler cahîmi ba'îdden görürsünüz. Sümme le-teravünnehâ ayne'l yakîni. Ve ba'dehû ayne'l yakîn müşâhede edersiniz. İmdi ba'îdden müşâhede leheb ve ruhânını görmektir. Ve ammâ ayne'l yakîn nefs-i hafreyi bi-tarîkı'l muâyene görmektir ki içindeki hayevâ(n)-ı müezziyeyi ve keyfiyyet-i sukûtu müşâhededir. Yahud le-teravünne'l cahîme'den murad ilme'l yakîn sümme le-teravünnehâ'dan murad ayne'l yakîn ola. Sümme letüs'elünne yevme'izin ani'n na'îm. Bu hitâb ile meşgûl olup dîninden gâfil olan kâfiredir denildi. İmdi Küffâr-ı ehl-i Mekke hakkında nâzil olup bu vasıfda şerîk olan sâir küffâr dahi bu hükümde dâhil olmuş olur. Buna delil İne Ebâ Bekr radiyallâhü anh li-mâ nezelet hâzihi'l âyete. Kâle rasûlullâh raeytü ekeltelhû ekeltühâ meake fî beyti ebi'l heytem el-ensârî min hubzin şe'îrin ve lahmi mâkin ve ... zenebin ve mâin azbin e-yekûnu min'n ne'îmi'llezî nus'elü anhü. Kâle sallallâhü aleyhi ve sellem: İnnemâ zâlike lil-küffâri sümme kara'e ve hel yücâzî ille'l kefûra. Ve bazıları bu hitâb kâfir ve mü'min ve sâlih ve fâsika âmdır dediler. Zîrâ cümle nâs az çok kendüye i'tâ olunan ni'amdand suâl olunurlar. Ve denildi ki na'îm ancak sıhhat-i beden ve havâs ile müntefi' olmaktır. Hak-teâlâ: bunu ne mahalle isti'mâl etdiniz, deyu suâl eder. Zîrâ evvel-i hılkatinden

91b

nüfus-i beşeriyeye ulûm ve maârifden hâliye idi. Pes Hak-teâlâ ulûm-i nâfi'a müstefîd olalar deyu havâssı i'tâ eyledi. Meselâ semi' ve basarı i'tâ etdi. Muvâaza ve beyyineyi istimâ' edüp ve vahdâniyyetullâh'a dâl olan âyâtı göre deyu. İmdi gayra sarf olundukda suâl olunurlar. Bundan zâhir oldu ki cümleyedir. Lâkin kâfirler külliye terk-i şükür etdiklerinden tevbîhan suâl olunurlar. Ammâ mü'minân şükür ve itâat etdiklerinden teşrîfen suâl olunurlar. Pes ma'nâ ol günde herkes i'tâ olunan na'imden suâl olunurlar demekdir.

SÛRETÜ'L ASR

Bu sûre dahi Mekke de nâzil olmuşdur ki üç âyet ve on dört kelime ve seksen altı harfdır. Mervîdir ki bu sûre Ebû Bekr hazretlerini tasdik zımnında nâzil olmuşdur. ... bin Esseyyid pîş-i Ebâ Bekr'e gelüp: Yâ Ebâ Bekr ecdâdın dînini terk ve lât ve uzzâ'ya perestişden fâriğ ... ziyân eyledin dedi. Ebû Bekr dahi ... Hakk'a tâbi' olan ziyân eylemez. Belki ziyân eyleme put-perest olmadadır dedikde Hak-teâlâ ânı tasdik için bu sûreyi inzâl eyledi.

Bismillâhirrahmânirrahîm

Ve'l asr. Aksemallâhü Teâlâ bi-salâti'l asri ev bi-asri'n nübüvveti ev bi'd dehri li-ıştimâletihî ale'l acâyib. İmdi Asr'dan murâd salât-i asrdır. Zîrâ salleyte'l asri denir. Salleyte salâtü'l asrdır.

92a

Bu salât-i asrın salât-i sâire üzerine fazlı ziyadedir. Zîrâ Arabistan vilâyeti hârra olduğundan sûklarını vakt-i asr da küşâd edüp bey' ve şîrâ ile meşgûl olurlardı ki ol vakit de harâret nâkıs olur. Bu sebebden ânlara salât-i asr ziyâde meşakkatli gelirdi. Zîrâ salât ile meşgûl olsalar ticâretleri nâkıs olurdu. Bu ecilden Hak-teâlâ hâfîzû ale's salevâti ve's salâti'l vüstâ buyurup salât-i asr terkden ihtirâz lâzım idüğünü tensîs ile beyân eyledi. Mervîdir ki bir imrae huzur-i peygambere gelip: Yâ rasûlellâh benim zevcim gâib oldu. Sabr edemeyüp zinâ eyledim. Ve bir oğlum oldu. Ânı bir sirke küpünün içine atup helâk etdim. Eyâ benim tevbem kabul olur mu dedikde rasûl-i ekrem sallallâhü aleyhi ve sellem buyurdular ki: İbtidâ zinâ eylemişsin. Sana recm olmak lâzımdır. Ba'dehû katl-i nefis eylemişsin fe-cezâühü cehennem. Ve ba'dehû sirkeyi bey' eylemişsin. Lâkin senin bu gelişinden tahkîk salât-i asrı terk eylemişsin zan eyledim buyurdular. Bu hadîs-i şerîf de dahi salât-i asrın ne kadar fehâmeti olduğu teemmül oluna. Ve kavlihî sallallâhü aleyhi ve sellem men-halefe ba'de'l asri kâziben lâ-yükellimühümullâhü ve lâ-yenzuru ileyhi ve lâ-yüzekkîhi buyurdular. Pes Asrın bu fehâmet ve şerâfetine binâen Hak-teâlâ salât-i asra kasem etmiş

92b

oldu. Yahud Asr'dan murâd nübüvvetden tâ âhir zamanda inkırâz-ı ümmete değin olan vakte kadar denildi. Bu kavil rasûl-i ekremîn İnnemâ meselüküm ve meselü men kâne kableküm mine'l ümemi meselü racülin iste'cere ecîran fe-kâle mine'l fecri ile'z zuhri bi-kîrâtın fe-amileti'l yehûdi sümme kâle men ya'melü mine'z zuhri ile'l asri bi-kîrâtın fe-amileti'n nasârâ sümme kâle men ya'melü mine'l asri ile'l mağribi bi-kîrâtayni fe-alimtüm entüm fe-ğadıbe'l yehûdü ve'n nasârâ ve kâlû nahnü ekseru amelen ve ekalle ecran fe-kâlellâhü sübhânehü ve hel nekazatü min ecriküm şey'en kâlû lâ-kâle fe-hâzâ fazlun ûtîhi men yeşâ'u fe-küntüm ekallü amelen ve ekseru ecran. Pes bu haber delâlet eder ki zamân-ı rasûlullâha ve ümmetine muhtassdır ki şerefini beyân için bu asra kasem eder. Veyahut asr'dan murâd dehrden ibâret olan mutlakâ zamandır dediler. **İnne'l insâne le-fi husrin.** Fî mesâ'îhim ve sarafe a'mâlehüm fî metâlibihim ve't ta'rîfî lil-cinsi ve't tenkîri li't ta'zîm. Yani husr ve husrân küfr ve küfrân gibi noksan re's malının zehâbına denir. Ve ta'rîfin cins için olduğu dahi istisnânın şehâdetiyle sâbitdir. Zîrâ sıhhat istisnâ umûm ve istiğrâkın cümle-i evvesindendir ve tenkîr ta'zîm içindir denildiği İnne'l insâne le-fi husrin azîm demektir. Pes ma'nâ asra kasem ederim ki tahkîkan cins-i insan

93a

husrân-ı azîm dedir. Zîrâ ömürlerini nefisleri helâk olacak metâliblere sarf edüp evkâtların zâyı' ederler. **İlle'lezzîne âmenû ve amilü's sâlihâti ve tevâsav bi'l hakkı ve tevâsav bi's sabri.** İllâ şol kimseler husrânda değildir ki mü'min olup ve a'mâl-i sâliha ile meşgûl oldular. Zîrâ dünyâ ile âhireti iştirâ edüp saâdet-i ebediyye vâsıl ede. Yani inkâra mecâl olmaya. İ'tikâdiyât ve amelîyyâtda sâbit olmak üzere gayra tavsîye eyleye. Ve dahi meâsîden ictinâb ve meşakkat-i ibâdete ve sâir fakr u kâka üzere sabr ile gayra tavsîye eyleye demek olur. İmdi bu tevâsav cümlesi atfû'l hâs ale'l âm kabîlinden olur. Zîrâ amel-i sâlih nefisine tekmîle ve gayri tekmîle şamildir. Pes bu âyet de işâret olmuş oldu ki cins-i insân hüsrandan halâs olamaz. Tâ kendi nefisini tekmîl edüp ve gayri dahi tekmîle sa'y etmeyince ve bunda dahi nice esrâr-ı gâmiza vardır ki fehmün min fehmin.

SÛRETÜ'L HÛMEZE

Bu sure dahi Mekke de nâzil olmuşdur ki dokuz âyet ve yirmi üç kelime ve doksan altı harfdir.

Bu sûre-i şerîfin sebab-i nüzûlü Ahnes bin Şerîkdir deyu mervîdir. Zîrâ ol kâfir dâimâ rasûl-i ekrem sallallâhü aleyhi ve sellem ve mü'minlerin gıybetinde idi. Ve Mukâtil'den mervîdir ki Velîd bin Muğîre hakkında nâzil oldu. Zîrâ ol kâfir

93b

dahi dâimâ rasûlullâhın ardından gıybet edüp ve rû-be-rû geldikde ta'n ve teşnî' ederdi. Lâkin muhakkıkûn dediler ki husus-ı sebep-i hükme umûmunu kâdih olamaz. Her ne kadar ânlar için nâzil olduysa dahi kendinde bu sıfat olan kimesneye hükme-i âmdır denildi.

Bismillâhirrahmânirrahîm

Veylün li-küllü hümezetin lümezetin. Sahâh da mezkûrdur ki lümez(e) gayb manasıdır. Ve fi'l asıl kaş ve göz ile işârete denir. Ve racül-i limâz ve lümezet derler. Racül-i 'ayyâb demektir. Ve hümezetin misle racülin hâmizin ve hemmâzin derler. Racül-i 'ayyâb demektir. Ve bazıları fark edüp hümeze... gayyibe ve lümezetin... add olunanı bi'l muvâcehe söylemeğe denir dediler. Ve bazıları hümeze lümeze ta'n manasıdır. Lâkin nâsın ırzlarını kesrde isti'mâl olunup zem ve gıybet ve ta'yîb dahi kesr-i ırz olmağa zem ve gıybet edenler hümeze lümeze denir dediler. Pes mana şiddet-i azâb hümeze lümeze yani nâsı ta'yîb ve gıybet edenler içindir. **Ellezî ceme'a mâlen ve addede hû.** Bedel-i ba'z mine'l küldür. Yahud a'nâ izmâriyle mansûb yahud hüve takdiriyle merfû'dur. Ve ale't tekâdir hümeze ve lümeze için vasf-ı ma'nevî olunur. Ve addede hû addeh lafzından me'hûz addeh havâdis-i dehr için ihzâr olunan mâl ve emlâke denir.

94a

Ve câizdir ki ihsâ manasına olan adde'den me'hûz ola. Pes mana dahi veyl malı cem' edüp ve kemâl-i muhabbetinden merraten ba'de uhrâ ihsâ eden yahud Hakk'ın dâim kerîm olduğundan gâfil olup vaktinde iktizâ eder deyu cem'-i mâl edenler içindir demek olur. **Yahsebü enne mâlehû ahlede hû.** Zâhir olan yahsebü enne mâlehû ahlede hû cümlesi bâlâdaki cem' kelimesindeki menûb'den hâl ola. Yani malı cem' eder. Ol kendüyi her dürlü mesâyibden hıfz edüp dünya da kendüyi bâkî eder zan eder olduğu halde demek olur. İmdi bu şiddet-i azâb ile tehdîd-i hakîkat hâlin hılâfına zâhib olduklarıdır. Zîrâ hakikat-i hâlde dünyâ da bâkî kalmağa sebep mal olamaz. Belki amel-i sâlih olur ki amel-i sâlih ile âhirete sa'y eden zikr-i cemîl ile dünya da bâkî olup ve âhîret de dahi na'îmde câvid olur. Kellâ yani mal kendüyi ihlâd eder zannı bâtıldır. **Le-yünbezenne fi'l hutameti.** Le-yünbezenne fi'l hutameti le-yutrahanne fi'n nâri'lletî min şânihâ en-tahtümü külle mâ yatrahu fihâ. Ve kase-i mahzûfun cevâbı olur. Yani vallâhi elbette bu sıfatla mevsûf olan kimesne bu sıfatlı nâra ilkâ olunur. Hutame hümeze vezninde îrâd olunmanın nüktesi ânlar lisanlarıyla min-ciheti'l gıybet ekl etdikleri gibi ânları dahi nâr öyle ekl edüp mahv eder demek olur. **Ve mâ-edrâke me'l hutametü.** Yâ Muhammed hutamenin mâhiyetini sana ne şey bildirdi. **Nârullâhi'l mûkadetü.** Hutameyi tefsîrdir. Yani Allâh'ın îkâd eylediği

94b

nârdır ki herkez kimse itfâ edemez. **Elletî tettali’u ale’l ef’ideti.** Öyle nâr-ı mûkade ki ızâm ve lahmi ekl ve mahv edüp hattâ cevfe dâhil ve sudûra vâsıl ve kulûb üzere müstevli olur. Bu ta’bîr harâret kalbe vâsıl olup ve kalbin muhterik olmamasını iktizâ eder. Zîrâ kalp muhterik olsa ölmelerini iktizâ eder. Hak Teâlâ lâ-yuhyî buyurdu. Zâhir oldu ki kalp yanmaz imiş. Hadîs-i nebevî dahi bunu müeyyedir. Kâle’n nebiyyü sallallâhü aleyhi ve sellem inne’n nâra te’külü ehlehâ hattâ ize’ttaleat alâ ef’idetihi mü’ntehebet sümme innallâhe Teâlâ yu’îdü lahmehüm ve ızamehüm merraten uhrâ. **İnnehâ aleyhim mü’sadetün.** İnnehâ zamiri nâra râci’dir. Mu’sadetün mütbeka ve muğleka manasıdır. Yani tahkîkan nâr ânların üzerine muğlekadır. Yani bir nefes çıkacak bir ferece yokdur ki azabları hıffet bula. **Fî amedin mümeddedetin.** Amed umûd’un cemiidir. Yani ânlar teymûr-i amed-i memdûdeye bağlanmış oldukları halde demektir. Haberde vârid oldu ki cehennem kapuları küffâr üzerine kapanırken bir sadâ verir ki cümle ehl-i nâr ol sadâyî istimâ’ ederler. Bu nedir deyu suâl etdiklerinde melâike-i azâb tamam hurûçlarından me’yûs olalar deyu bâb-ı cehennem bend olup ânda muhlid kaldıkların ifâde ederler.

YAN KISIM: Ani’n nebiyyi sallallâhü Teâlâ aleyhi ve sellem: men karâe suretü’l hümezeti a’tâhullâhü Teâlâ aşra hasenât bi-adedi meni’stühzie bi-muhammedin (s.l.a.m.) ve ashâbihî.

Hâkezâ fi’l keşşâfi kâdı Beydâvî ve ...

95a

SÛRETÜ'L FÎL

Bu sûre-i şerîfe dahi Mekke-i Mükerreme de nâzil olmuştur ki beş âyet ve yirmi üç kelime ve doksan dokuz harfdır. **Bismillâhirrahmânirrahîm**

E-lem-tera keyfe fe'ale rabbüke bi'ashâbi'l fili. Ashâb-ı fil'in târîhinde ihtilâf olunmuştur. Bazıları velâdet-i nebiyy-i ekremden kırk sene mukaddem ve bazıları elli gün mukaddem olmasına zâhib olmuşlardır. Lâkin ekser müfessirîn sene-i velâdet-i rasûl-i ekremden olup bi'setden kırk sene mukaddem olmasını tercîh ederler. Pes alâ vech-i kân elem tera hitâbiyle Muhammed'e hitâb nice sahîh olabilir ki Muhammed aleyhisselâm ânı görmedi. İmdi ma'lûm oldu ki bu makam da ru'yet ile murâd ru'yet-i basar değildir. Belki ru'yet-i kalpdır ki ilm-i zaruridir. Zîrâ haber-i mütevâtir ile hâsıl olan ilim ilm-i zarûridir. Bu ashâb-ı fil'in kıssası budur ki Asmehatü'n necâşî kabilesinden melik-i Yemen olan Ebrehe bin es-sabâh el-eşrem halk ziyâret-i ka'be munkatı' olsun ve San'â da bir kenîsa (kilise) binâ edüp ve zer u cevâhir ile tezyîn eyledi. Kenâne'den bir racül-i mütedeyyin bu hali istimâ' edüp bir şeb etrâfını tenhâ bulup içine yestehledi. Ebrehe âgâh olunca ka'be'yi hedm etmeye kasem eyledi. ve cem'-i asker edüp

95b

Mahmûd nâm bir fil-i kaviyyü'l cüsse mukaddeme-i ceşş edüp Mekke'ye karîb bir mevzı'a nüzûl etdi. Cedd-i Muhammed (a.m.) ve seyyidü'l kureyş Abdulmuttalib âgâh olup bir katıra süvâr olup Ebrehe'ye vardı. Ebrehe Abdulmuttalib'in aslından hısâl-i hamîdesine vâkıf olduğundan ikrâm edüp maksûdunu istifsâr eyledi. Abdulmuttalib dahi: maksûdum adamlarınız develerimi gârât etmişler. Ânı tahsîl etmek için geldim, deyince Ebrehe: ben dahi ka'be'yi hedm etme deyu niyaza geldin zan eyledim, dedi. Abdulmuttalib dahi: Benim ka'be ne vazifemdir. Develer benim malımdır. Ânı tecessüs ve talep ederim. Ka'be'ninde sâhibi elbette kendi beytidir, ânı hıfz edüp dost-dirâzlık edenleri men' eder. Ol ânın işidir dedi. Pes develeri red olunup dönüp haremine geldi. Ve emr edüp dağlara dağıldılar. Beytin hedm ve tahrîbine adüv geldüğüne ma'lûm-i izzet-keder irâdet ve kuvvet ve kudret senindir. Dilediğini işle deyüp dönüp kavmine gitdi. Ba'dehû Ebrehe fil-mahmûdu ileri sürüp ka'be'ye yakın geldikde çöküp ileri gitmedi. Her ne kadar balta ve sâiru'l âlât ile başına urdularsada aslâ yerinden direnmedi. Cânib-i gayra sürdüklerinde sür'atle giderdi. Bu hîn de nâgâh kırlangıç hey'etinde bir gürûh kuş peydâ oldu ki her birinin minkârında ve iki ayağında

96a

nohuddan küçük ve mercimekten büyük üçer taş var idi. Kavim hizasına geldiklerinde bırakmağa başladılar. Ve her kime ki rast gelse başından delüp ve dübüründen çıkardı. Çoğu helâk olup bir mıkdar kaçan kurtuldu. Ve fil-i merkûma bir zarar isâbet etmedi. Ve Ebrehe'nin bedeninde bir illet peydâ olup cümle enâmili birer birer düşdü. Ve San'â'ya dâhil oldukda sadrı yarılıp can bir cehennem oldu deyu mervîdir. Pes mana yâ Muhammed sen haber-i tevâtür ile görür gibi bilmedin mi. Senin Rabbin ashâb-ı fil'e ne işledi demek olur. **E-lem nec'al keydehüm.** Fî ta'tîli'l ka'beti ve tahrîbihâ **fî tadrîl.** Ey fî tazyî' ve ibtâl yukâlû dalle'l lebeni fî'l mâi iz-ezhebe ve gâbe. Yani ânların ka'be'yi ta'tîl ve tahrîb kastiyle etdikleri hîlelerin ihlâk ile tazyî' ve ibtâl etmedik mi. **Ve ersele aleyhim tayran ebâbîle.** Bu cümle e-lem nec'al üzerine ma'tûfdur. Ve Ebâbîl kelimesi tayr'ın sıfatıdır. Ve ebâbîl bi'l fethi bölük bölük manasınadır. Yani Nice bölük nesneleriyle tayran ebâbîle ey cemâat ve bir cem'dir ki vâhidi yokdur. Ve inde'l ba'z vâhidi ibevvel gelir. Kesr-i hemze ve feth-i bâ ile teşdîdiyle. Ve inde'l ba'z ibbîl gelir. Bi-kesreteyn mea-teşdîdi'l bâi sümme yâi sâkinetün. Ve inde'l ba'z ibbâlet gelir bi'l kesr ve teşdîdi'l bâi. Yani

96b

ânlar üzerine helâkleriçün tayr fevç fevç cemâat-i müteferrika irsâl eyledi. **Termîhim bi-hıçâratın min ciccîlin.** Siccîl kelimesi seyc ve ceyl lafzından muarrebdirler ki seyc-i hacar ve ceyl-i tîn manasınadır. Yani termîhim bi-hıçâratın mütehacceratin min hâzeyni'l cinseyni demek olur. Yahud delv-i kebîr manasına olan secele'den me'hûzdur ki içi mâ (su) ile memlû ola. Yukâlû seceltü'l mâe seclen fe'stecil. Ey sabbehe bi'd delvi fe'nsab. Bu takdirce İnne tilke't ticâratü kânet mimmâ sabbehellâhü aleyhim min hazânetin kahharahû. Yahud irsâl manasına olan escâl'den me'hûz ola. Bu veçhe göre mana innehâ mimmâ erselehullâhü aleyhim demek olur. Zîrâ azâb irsâl ile fe-erselnâ aleyhimü't tûfâne gibi ve câiz ki kitâb manasına olan sicil'den me'hûz ola. Mana Termîhim bi-hıçâratın min cümleti'l azâbi'l mektûbi'l müdevveni. Fe-kavlühü min-siccîlin bi-ma'nâ mimmâ ketebehullâhü fî zâlike'l kitâb. **Fe-ce'alehüm ke-asfin me'kûlin.** Gevrak zer' yani ânları mağzi ekl olunup samanı kalmış zer' gibi kaldı. Hak-teâlâ bunların ifnâ olunmalarını dâne-i zer'in içi kurd ekl edüp kabuğu kaldıkda rüzgâr ânı ifnâ edüp meydanda bir şey kalmadığına teşbîh eyledi ki ... dahî ol siccî'den hıçâra ile leyy olan ruhları gidüp cesedleri kaldıkda tekallübât-ı rüzgâr ile mahv oldular demek olur.

SÛRETÜ'L KURAYŞ

Bu sûre-i şerîfe dahi Mekke-i Mükerrime de nâzil olmuşdur ki

97a

dört âyet ve on yedi kelime ve yetmiş üç harfdir.

İttifâk ile Kureyş Nadr bin Kinâne oğullarıdır. Lâkin Kureyş tesmiye olunmalarında ihtilâf olundu. Mervîdir ki Muâviye ibn-i Abbas hazretlerinden Kureyş'e niçin Kureyş tesmiye olundu deyu suâl etdikde: Kureyş hayevân-ı bahr'dan bir hayvandır ki ekl eder, kendi ekl olunmaz ve her şeye gâlip kendi mağlûb olmaz. Bu tâife de bu hâlet olup bu sıfatla ittisâfından Kureyş tesmiye olundu. Ve tasğîr ta'zîm içindir buyurdular. Ve bazıları Kureyş lafzını kesb manasına olan karîş'dan me'hûzdur. Yukâlû filânün yakrişu ey yeksibü. Bunlar dahi ehl-i zer' olmayup dâimâ kesb u ticâret ile güşt u güzâr etdiklerinden Kureyş tesmiye olundu dediler. Lâkin kıyas-ı tasğîrinde Kuveyriş olmak esterdi. Hâris kelimesinin tasğîrinde hureys denildiği gibi terhîm olunup ba'dehû tasğîr olunmuşdur. Ve bazıları Kureyş'e Kureyş denilmesi takarruşlarından yani tecemmü'lerinden nâşîdir dediler. Zîrâ ânlar harem-i ka'be'nin gayrinde müteferrikler idi. Kusay ibn-i Kilâb ânları harem de cem' eyledi. Kâle's şâ'ıru ebûküm kusay kâne yüd'â mecme'an bihî ceme'allâhü'l kâile min kahrin.

SÛRETÜ'L KURAYŞ**Bismillâhirrahmânirrahîm**

Li-îlâfi kurayşin. İlâf me'nûs kılmak ve ülfet tutmak manasınadır.

97b

Ulemâ-i lûgat dediler ki eliftü's şey'e ilfen ve ülfetün ilâfen ve ilâfen denir. Cümle bir manayadır. Lezimtühû ve dümtü aleyhi mâ-terektühû demektir. Pes zâhir olan li-îlâfi kelimesindeki lâm mâ-kabline müteallık olmaktadır ki takdîr-i kelâm fe-ce'alehüm ke-asfîn me'kûlin li-îlâfi kurayş demek olur. Yani Hak-teâlâ ashâb-ı fil'i helâk eyledi Kureyş'in bekâsiçün. **Îlâfihim rihlete's şitâi ve's sayfi.** Bu ilâf ilâf-ı evvelden bedeldir. Yani ânların devâm ve sebâtı sayf ve şitâ da rihletleridir. Zîrâ Kureyş şitâ da Yemen'e ve sayf da Şâm'a ticârete gidüp ribhlerini kendüler ile fukarâsı beyninde taksîm ederlerdi. Hattâ içlerinde fakiri yoğidi. İntizâm-ı hâl ehl-i Mekke bu rihletini yani Yemen ve Şâm'a menût idi. Ve mülûk-i etrâf dahi bunlar sükkân-ı beytullah'dır deyu ta'zîm edüp hattâ ehl-i Mekke'ye ehlullâh tesmiye ederlerdi. Bu cihetden sefere teveccühlerinde mal ve nefislerine kimse taarruz etmeyüp muazzez ve mükerrem-i âminîn oldukları halde gelüp giderlerdi. Eğer ashâb-ı fil Mekke'ye bir zarar etselerdi: bunlarda bir şey değilmiş, eğer indallâh mertebeleri olaydı bunları hıfz ederdi, denilüp rağbetleri kalmazdı. Pes Hak-teâlâ Kureyş'i ahâli-i Şâm ve Yemen ve etrâf mülûkünün ülfet ve rağbet ve ikrâmıçün ashâb-ı fil'i helâk eylediki rağbet ve ülfetleri müzdâd ola deyu.

98a

Lâkin bu tevcîhe bir şüphe ârız olurki bu li-îlâfî sûresinde ki lâm mukaddem olan sûreye nice müteallık olmak câiz olur ki ikisi bir sûre olmak lâzım gelir. Mea-hâzâ besmele ile fasl olunduğu başka başka sûre olmak iktizâ eder. Bu şüphe halli bu vechle olurki bu lâmı mâ-kablindeki ke-asfin me'kûl'e müteallık edenlerin mezhebi ikisi başka sûre olmayup belki bir sûre olmak üzeredir. Huccetleri Ebî bin Ka'b mushafında ikisi bir sûre olmak üzere yazdığıdır. Ve ibn-i Ömer hazretlerinin salât-i mağrib de rek'at-ı ûlâ da Ve't tîn sûresin ve rek'at-ı sâniye de E-lem tera keyfe ile li-îlâfî'yi bi-lâ-fasl-i besmeletin kırâat eylediğidir. Ve tâife-i uhrâ ki Kâdı ve gayrihî gibilerin mezhepleri her bir sûre başka başka besmele ile munfasıl sûre olmak üzeredir. Ve bu sûrenin evveli mâ-kabline müteallık sûrenin munfasıl olmasına münâfi değildir. Zîrâ Kur'ânın cümlesi sûre-i vâhîde gibidir ki ba'zı ba'z-ı uhrâ üzere sâdık olup ve ba'zı ba'z-ı uhrânın manâsını mübeyyindir. Ve kavlühüm en ebeyâ lem-yüfsal beynehümâ muârizun ale'l fasli beynehümâ. Bu takdirce li-îlâfî'deki lâm fe-lya'büdû'ye müteallık olur. Pes manâ Hakk'ın ânlara olan ni'meti lâ-yu'add ve lâ-yuhsâ'dir. Eğer ni'am-i sâiresiçün ibâdet eylemezse bâri sayf da Şâm'a ve şitâ da

98b

Yemene rihletde ülfetleri için etsünler demek olur. Yahud ikisine de müteallık olmayup lâm-ı taaccüb ola. ... fi tefsîrihî hâkiyen ani'l Kisâi ve'l Ahfeş el-lâmü fi kavlihî li-îlâfî hiye lâmü't taaccübi ke-ennehû yekülü a'cebü'l îlâfî kurayşin îlâfihim rihlete's şitâi ve's sayfi ve terakehüm ibâdeten rabbe hâze'l beyti sümme emerahüm bi-ibâdetihî bi-kavlihî **fe'l-ya'büdû rabbe hâze'l beyti'llezî at'amehüm min cû'm ve âmenehüm min havfin.** Pes Hak-teâlâ hazretlerinin hakkınızda olan ni'am-i bî-nihâyesine hamd ve teşekküren beytullâh olan ka'be'nin rabbisine ibâdet u tâat edinki sizleri cû'dan it'âm edüp ve havf-i ashâb-ı fil'den ve havf ehlinden emîn eyledi demek olur.

SÛRETÜ'L MÂ'ÛN

Bu sûre muhtelifdir. Kimi Mekke de kimi Medîne de nâzil oldu dediler. Altı âyet ve yirmi beş kelime ve yüz yirmi beş harfdır.

Bismillâhirrahmânirrahîm

E-raeyte'llezî yükezzibü bi'd dîni. E-raeyte her ne kadar sûretde istifhâm isede ma'nâ da taaccüb içindir ve kimi hitâb rasûl-i ekremedir ve kimi her âkıledir dediler. Ve bu makamda ru'yet ru'yet-i basar manasınada olmak câizdir. İlim manasınada olmak câizdir ki e-raeyte demek e-alimte ahberanî demek olur. Ol zaman iki mef'ûle ta'diye eder ki mef'ûl-i ûlâ mevsûl-i

99a

sânî mahzûf olur. Pes ma'nâ “ya Muhammed” yahud “yâ âkıl sen gördün mü” yahud bildin mi ki haber ver şol kimesneyi ki bu kadar delâil ü beyyinân zuhûrundan sonra dîni tekzîb eder. Âkıl oluna. Bu hal nice lâyıkdır ki dünya için ukûbet-i ebediyyeye nefisini müstehak eder. **Fe-zâlike'illezî yedu'u'l yetime.** Yedfe'uhû def'an anîfen ve hüve Ebû Cehil. Yani öyle kâfirdir ki yetimi def'-i anîf ile def' eder. Mervîdir ki Ebâ Cehl bir yetime vâsî olup urbâna gelip kendi mâlından kisve bahâ talep eyledikde yetimi red ve def' eyledikde âna bir Kureyş: Var Muhammed'e şikâyet eyle. Senin için şefâat eylesin verir deyu istihzâen sabî'yi def' etdiler. Sabî dahi bunların kelâmıların istihzâyâ haml etmeyüp gelüp rasûl-i ekreme hâlini arz eyledi. Ve rasûlullâh dahi sabî ile mean Ebî Cehl'e varup: Bu yetîm muhtâçdır. Bunun malını niçin vermeyüp def' eyledin, dedikde: Lâ u ni'ama iktidârı olmayup yetime malını verdi. Gıtdikde Kureyş buna ta'rîz edüp: sen çocuk musun? Niçin verdin, def' etmedin deyince: Vallâhi ben sabî değilim. Lâkin yemîn-i yesârında harbeler gördüm ve bana bir havf târî oldu ki eğer muhâlefet eylesem hemân beni urup helâk edecek zan eyledim, dedi. **Ve lâ-yehuddu alâ taâmi'l miskini.**

99b

El-haddu hass gibi kandırmak manasınadır. Yani ve dahî kemâl-i buhlünden ehlini ve gayri it'âm-ı taâm-ı miskin üzere hass u terğîb eylemez. İmdi bu ahz-ı mal-ı yetîm ve muhtacına muâvenet etmeye hass u terğîb etmemek tekzîb-i dîn ve ba's u cezâyı inkâr etmeden nâşîdir. Zîrâ bu inkâra düşmeyen bunlara cür'et edemez. **Fe-veylün lil-musallîne'illezîne hüm an salâtihim sâhûn.** Ey gâfilîn gayri ... bihâ an salâtihim îrâd olunup fi salâtihim îrâd olunmadığından ma'lûm oldu ki sâhûn'dan murâd salâta hâlisân li-vechillâh ve taleben li-merzâtillâh bedi' ve mübâşeret edüp ba'dehû vesvese-i şeytân ve hadîsü'n nefis ile sehv vâkı' olan sâhî değildir. Zîrâ bundan halâs olmak müşkil ve belki bizlere göre mümteni'dir. Ammâ salâtdan sehv hâl-i münâkısdır ki şânına mürâcât etmediğinden vaktinden ihraç eder. Ve ihraç etmeyüp her ne kadar vaktinde dahi kılsa tâlib-i merzâtillâh olarak bedi' etmeyüp i'tikâd-ı sâdıka ve niyyet-i hâlisâ bulunmayup şe'âir-i İslâmdan olmağla el-âdetü lâ tuhzeft kulûb-i halâs olalım deyu bu hakikat salâtdan gâfil olup kayırmayanlardır ki bu sâhî târik-i salâtdan eşna'dır. Zîrâ dîni istihzâ çıkar. Ammâ kehâletden terk eder. Ve ammâ eğer inkâr ile terk ederse

100a

Ma'azallah ikisinin farkı yoktur, Kâfirdirler. Pes sâbit oldu ki salat da sehv mü'minin halidir. Amma salatdan sehv münafık ve kâfirin halidir. **Ellezînehüm yurâ'üne ve yemne'üne'l mâ'ûn.** Ol sâhûn onlardır ki a'mâlini nâsa gösterirler ve mâ'ûn men' ederler. İmdi mürâ'î ile münâfıkın farkı budur ki münâfık küfrünü setr edüp îmânını izhâr eder. Lâkin mürâ'î-i âsârı salâhı izhâr eder ki nâs sâlih adamdır desinler deyu. Pes hakîkate riyâ ibâdet ve a'mâl-i sâliha ile celb-i dünya olmuş olmadı. Yohsa ferâizullâhı izhâr edüp alenen kılmak riya değildir. Belki bî-namazlık töhmetinden halas olmak için muhfî kalmamak lazımdır. Ve mâ'ûn ile murad zekattır. Yahut beyne'n-nâs birbirine âdeten verilen eşyadır dediler. Delv ve gırbal gibi ve milh ve ma' ve nar bunda dâhildir denildi. Zira mâ'ûn aslından şey-i kalîl manasına olan ma'n'dan me'hûzdur. Bu ecilden mâ'ûn ile murâd zekattır denildi ki malının rub'-i öşrünü çıkarmağa zekât derler. Murâd şey-i kalîl ile denâet etmek mü'mine layık değildir.

SÛRETÜ'L-KEVSER

Bu sûre-i şerîf dahî Mekkîdir ki üç âyet ve on iki kelime ve kırk iki harfdır.

Bismillahirrahmanirrahim**100b**

İnnâ a'taynâ ke'l-Kevser. İnnâ aslından innenâ idi. Bu nâ'nın ictimâî kerih olduğundan biri hazf olunup innâ kaldı. Ve a'taynâke gibi entînâ dahî kırâat olundu. İntâ dahî i'tâ ma'nasınadır. Lugat-ı ehl-i Yemen de ve inde-ehli'l-lugat Kevser fev'al vezninde kesret de müsta'meldir. Zira arap her bir şeyi ki aded de ve kader de ve hatar da kesîr ola. Âna Kevser tesmiye ederler. Birinin oğlu seferden rücû' eden a'râbiye: bi-me âbe ibnüke, deyu sual olundukta "âbe-bi-Kevser" deyu cevap verdi. Ey bi'l adedi'l-kesîri mine'l-hayr demektir. Ve ekser müfessirîn Kevser Cennet de bir nehrin ismidir dediler. İstidlâlen bi-mâ ruviye anhü (a.s.): İnnehû nehrun fi'l cenneti ve 'adînihi rabbî fihî hayrun kesîrun. Câizdir ki bu nehre kevser ıtlâkı kendinde menafî kesir olduğundan ola. Bazıları Kevser ile murâd evladıdır dediler. Ve bazıları etbâdır dediler. Ve kimi ümmetinin ulemâsıdır dedi. Ve kimi Kevser'den murad Kur'ândır dedi. Zira fezâil-i la-yuadd ve lâ-yuhsâ'dır dedi. Ve kimi İslam'dır dedi. Ve kimi murâd-ı nübüvvedir dedi. Ve kâle İbn-i Abbas: el-kevseru yetenâvelü cemiü'n-ni'ami ve hamlehu 'ala'l-ba'z evlâ min hamlîhî 'ale'l-bâki fe-vecebe hamlühû 'ala'l-küllî fe-yetenâvelü hayratü'd-dünya ve'l-âhireh. **Fe-salli li-Rabbike ve'nhar.** Pes Rabbin için hâlisen ve muhlisen salat da dâim ol ki salât-ı aksâm şükrü câ'midir ve dahî zebh-i kurban edüp lahmini fukarâya tasadduk eyle.

101a

demek olur. Bu sûre sûre-i mukaddemeye mukâbil zikr olunmuştur. Ve ‘inde’l-ba’z salât salât-ı ıyd ile ve ve’nhar edhiyye ile tefsîr olunmuştur. Ve Hazreti Ali’den menkûldür ki ve ve’nhar demek “da’ yemînike alâ yesârîke tahte’s-sera demektir. Ve indel ba’z ve ve’nhar’dan murâd rûkû’dan doğrulduktâ ve beyne’s-secdeteyn olan tumâniyettir ki emr-i istihbâb içindir. Ve inde’l-ba’z salâtdan murad namaz-ı sabah Müzdelife ve’nhar’dan murâd Mina’da zebh olunan kurbandır dediler. **İnne şânieke hüve’l-ebter.** Sihâh da mezkûrdur ki feth ve med ile eş-şeneetü şenâ’atün misüllü buğz manasıdır. Ve buğz hubbun zıddıdır. Pes inne şânieke demek men lâ yuhıbbüke bel me’âdıke li-muhâlefetike demek olur. Ve betr lugatta kat’ manasıdır ki beterte’s şe’i betran ey kata’telhû ve betera bi’l kesri betran ey sâra ebter ve hüve maktû’z zenb. Pes akab ve nesli olmayanda isti’mâl olunup ebter denildi. Kâle’s- Süddi kâne Kureyşun yekûlüne li-men mâte’z-zükur min evladihî. Vakta ki Resul-i Ekrem Sallallahu Teâla Aleyhi Vesellem Mekke’de Kâsım ve Abdullah nâm oğulları ve Medine’de İbrahim nâm oğlu vefat eyledikte Âs bin Vâil laîn Muhammed’in makamına kâim olur evladı kalmadı ebter oldu dediğini Aleyhisselama işittirdiklerinde melûl olup Hakk Teâla tesliye zımında Ya Muhammed

101b

melûl olma ki seni sevmeyip ‘adâvet üzre olan ebterdir. Yohsa sen ebter değilsin. Zîra onlar dünya ve âhiretin hayrından maktu’ olup zikirleri kalmaz. Amma senin cümle ümmetin evlâdın mesâbesinde olup menâbir ve elsinede mezkûr olup ilâ-yevmi’l-kıyâm bâki olursun demek olur.

SÛRETÜ’L- KÂFİRÛN

Bu sûre dahî Mekkîdir. Altı âyet ve yirmi altı kelime ve doksan dokuz harftir.

Bismillahirrahmânirrahim Kul yâ eyyühe’l-Kâfirûn. Harf-i ta’rif bu makamda her ne kadar cins için ise de maksûdu ahddir. Zîra kurrâin hasebiyle âmmın tahsîs olunduğu şâyi’dir. Mesela Yâ eyyühe’r-ricâl üdhulu’d-dâr denildikte murâd cemi’ ricâlin duhûlü olmayıp ricâl-i ma’hûdun duhûlü olduğu zâhirdir. Mervidir ki Kureyş’den bir cemâ’at Resul-i Ekrem Hazretleri’ne dediler ki: Ya Muhammed bir sene sen bizim Allah ittihâz ettiğimiz ma’bûdumuza ibâdet eyle. Bir sene de biz senin Allah’ına ibâdet edelim. dediklerinde bu sûre nâzil oldu. Yani Ya Muhammed sen onlara deki ey kafirler **Lâ ‘a’bûdü mâ tâ’bûdûn** kâide-i mukarraradandır ki kaçan muzari’ üzere lâ kelimesi dâhil olsa muzâri’ istikbâl ma’nasına kılar. Mâ kelimesi dâhil oldukta hâl manasına hasr ettiği gibi yani: ben sizin ibâdet ettiğiniz esnâma zaman-ı müstakbelde bile ibâdet etmem. **Velâ entüm**

102a

âbidüne mâ a'büd. Ve illâ ne benim ibâdet ettiğim Hakk'a sizler dahî zaman-ı müstakbelde bile ibâdet eder değıllersiniz. **Ve lâ ene âbidün mâ abedtüm.** Hâlbuki ben sizin ibâdet ettiğiniz şeye selefde dahî ibâdet etmedim. Ne ihtimal ki min ba'd eyleyim. **Ve lâ entüm âbidüne mâ a'büd.** Ve dahî sizler zaman-ı mâzide dahî benim illâ ne ibadet ettiğim Hakk'a ibâdet etmediniz demek olur. Zirâ onlar kabe'l-ba's dahî esnâma ibâdet ederlerdi. Ve'l hâsıl ne ben bâtıla ibâdet ederim ve ne siz Hakk'a ibâdet edersiniz. **Leküm dînüküm veliye-dîn.** Sizin üzerinde olduğunuz dîn sizin içindir ki siz ânı terk eylemezsiniz ve benim de illâ ne olduğum dîn benim içindir ki ben de ânı terk etmem. Ve'l hâsıl risâletim hasebiyle benim vazîfem size dîn -i Hakk'ı teblîğdir. Ve ma ale'r-rasuli ille'l belâğ mantukunca sizi cebr ile dîn-i Hakk'a götürmek bana lâzım değıldir. Size lâzım ise Hakk'a tâbi' olun demek olur. İmdi bu kelâmdan zâhir olan oldukları küfürlerinde sâbit olmalarına izin ve cihâddan men' olunmaktır. Bu elbette sahîh değıldir. Zira Resul-i Ekrem seferden men' etmeyip ve cihâd ile ma'mûr idiler deyu bir şüphe ârız olursa bununla mündefi'dir ki leküm dînüküm demek ebeden siz dîninizi terk etmeyip ânın üzerine

102b

olursunuz demek olur ki ve lâ entüm âbidüne mâ a'büd bunu iş'âr eder. Dahî bunda çok tevcîhler etmişler. Lâkin fakîre cümleden ziyâde bu hoş gelir ki dîn kesr ile lügatte ibâdet manasınadır. Pes leküm dînüküm demek leküm âdetüküm el-me'hûzetü min eslâfiküm ve mine's şeyâtîn demek olup veliye-dîn demek ve liye âdeti'l me'hûzeti mine'l melâiketi ve mine'l vahyi demek olur.

SÛRETÜ'N-NASR

Bu sûre Medine'de nâzil olmuştur ki üç âyet ve on dokuz kelime ve yetmiş dokuz harftir. Bazıları dediler ki sûre-i evvelde leküm dînüküm veliye-dîn kavlinden müstefâd olduğu üzere mütârekeye dâl olup bu sûre dahî feth ve nusret ve cihâda ve kuvvet-i İslama dahî dâldir. İmdi bundan ve izâ câe kelimesinden müstefâd olunan bu sûrenin feth-i Mekke'den evvel nüzûlüdür. Lâkin bazıları feth-i Mekke'den sonra nâzil oldu dediler. Zîra mervîdir ki Resul-i Ekrem Sallallahu aleyhi vesellem hazretleri bu sûrenin nüzûlünden yetmiş gün sonra dâr-ı ukbâya teveccüh buyurdular. Bu cihetden bu sûreye sûre-i tevdi' denilir. Ve inde'l-ba'z bu nüzul-i sûreden altmış gün sonra bazıları bu nüzul-i sûreden sonra tesbîh ve isti'fâra mülâzım oldukları halde bu dâr-ı fenâda karar eylediler. Hazreti Âişe'den mervîdir ki bu sûrenin nüzûlünden sonra sübhânekellahümme ve bi-hamdik Allahümme'ğfiri

103a

ente't-tevvâbü'l-ğafûr deyü çok dua eder idi. Ve Mukâtil'den mervîdir ki bu sûrenin nüzûlünden sonra bir sene ömürleri oldu. Ve el-yevme ekmeltü leküm dîneküm âyeti nüzûlünden sonra seksen gün ömürleri oldu. Ba'dehû âyet-i kelâle nâzil olduktan sonra altı gün bu fenâ da bâkî oldular. Ba'dehû le-kad câeküm rasûlün min enfüsiküm âyeti nâzil olduktan sonra otuz beş gün ömürleri oldu ve dâr-ı bekâya irtihallerine on bir gün, bir rivâyet de yedi gün kâle ve't tekû yevmen türce'üne fihî ilallâllah âyeti nâzil oldu dediler.

Bismillahirrahmanirrahim

İzâ câe nasrullahi vel fethi. İzâ kelimesi feth ile mansûbdur. Takdîr-i kelâm fe-sebbih bi- hamdi rabbike izâ câe nasrullahi ve'l feth demektir. Ve nasr fi'l asl îânet demektir. Bunda a'dâsı üzerine gâlib olmasından kinâye olur. Zîra elbette bir kuluna Hakk Teala kuvvet ve kudret vermekle yardım eyleye. Ol kul cümle â'dâsına gâlip olur. Ve fetihden murâd feth-i Mekke'de ve sâir bilâd-ı küffârdır. **Ve raeyte'n nâse yedhulûne fî dinillâhi efvâcen.** Yedhulûne nâsdan hâl olur. Yani ve dahî sen nâsı fevç fevç dîn-i Hakk'a dâhil oldukları halde gördük de **fe-sebbih bi-hamdi Rabbike** ey taacbebe ...mâ lem yahtar bi-bâli ehadin hâmiden leh. Yani bir ahadin hatırına hutûr etmeyen hâleti Hakk Teala âsân eylediğinden Rabbin için hâmid olduğun halde

103b

taaccüb eyle demek olur. Pes bu makamda tesbîh taaccüb ile tefsîr olundu. Zîra taaccüb olunacak emr vuku'unda sübhanallah denir. Yahut tesbîh ile murâd vuslatdır. Bu tefsîr şol rivâyete göredir ki Resûl-i Ekrem Hazretleri Mekke'yi feth eyledikde dâhil-i beyt de sekiz rek'at namaz kıldılar. Bazıları bu kıldığı namaz salât-ı duhâ idi dedi. Ve bazısı dört rek'atı duhâdır ve dört rek'atı salât-i şükr-i Mekke idi dedi. Pes bu takdîrce mana sen nâsı fevc fevc dîn-i Hakk'a dâhil olur gördükde bu ni'mete hâmid olduğun halde namaz kıldın demek olur. Ya tesbîhin salât ile tefsîri var mıdır deyü şübhe gelirse fe-sebbih bi-hamdi rabbike kable tulû'ı'ş-şemsi âyetindeki tesbîh ile murâd sabah namazıdır dediler. Bâlâdaki şübhe bu âyete dahî gelir lâkin hadîs-i emrullâh mübeyyendir ve rivâyetle sâbitdir denilmeye muhtaçtır. Ve bazıları bu tesbîh ile murâd tenzîh eyle emirdir dediler. Zira mervîdir ki Resul-i Ekrem'den fe-sebbih bi-hamdi Rabbike âyetindeki tesbîhden murâd nedir deyü sual eylediklerinde: Hakk Teala Hazretlerini her kabîh olan nesneden tenzîh ve takdîs etmektir buyurdular. İmdi Hakk Teala zâtında mekân ve cihetden münezzehe ve sıfatda cehl ve acz gibi nesnelere müberrâ olduğunda

104a

âimme-i mevcûdatdan müstağnî olup bir fiili muallel bi'l ağraz değildir ve bu Hakkı böylece vasf eylemek tenzîh olur. **Ve'stağfirhü innehû kâne tevvâben.** Dahî Hakk'dan mağfîret taleb eyle ki Hakk Teâla insanı halk edeliden beri tevvâb ve gaffârdır. İmdi bu makamda bir şübhe gelirse Resulullah zünûbdan ma'sum iken istiğfar eyle emrin manası nedir deyü şübhe gelirse bu suali def' için kadı bu mahalde ve'stağfirhü hedmen li-nefsik buyurdu. Yani ma'rifet ve ibadetde derece-i kemâle bâliğ olmada add-i kusur eyle, kesr-i nefis için istiğfâr eyle demek olur. Bu ecilden mâ-arafnâke hakka ma'rifetik ve mâ-âbednâke hakk ibâdetik buyurdular. İmdi ey nûr-i dîdem Hakk Teala cümlemize irfân müyesser eyleye. Seyr-i'l ilallahda merâtıb-ı gayr-ı mütenâhiye vardır. Pes tefâvüt-i meâtib-i irfân hasebiyle her bir mertebenin fevkindeki mertebeye nisbetle ibâdet ve irfânı kusûr üzre olmadan hâlî değildir. Nihâyet olmayınca kusûr ve noksan dahî nihâyet bulmaz. Ve bazılar istağfirhü demek li-zenbi ümmetik demektir. Yani ümmetin günahı için mağfîret taleb eyle demektir dediler. Ve li-küllü vichetin bu vechler ma'lûm olduysa innehû kâne tevvâbâ kelâmında dahî bir şübhe gelir. Kâne lafzı ef'âl-i nâkısadan olmakla istimrâr-ı zamana delâlet etmeyib ancak zaman-ı mâzîde tevvâb ve gaffârdır demek olur. İmdi zaman-ı mâzîde tevvâb olmak halde ve müstakbelde

104b

tevvab olmaması lâzım gelmez. Bu vehmi def' için Kadı Rahmetullah bu makâmında innehû kâne tevvâben li-men'istağfir kad-haleka'l mükellifin buyurdu. İmdi mükellifinin ibtidâ-i hilkatlerinden bu âna dek zenblerini mağfîret eden Hakk Teala senin tevbeni ve istiğfârını kabul etmez mi. Yani dâimâ hâl ve şânı müstağfirinin istiğfarlarını kabul etmektir demek olur. Bu ecilden et-tâibü mine'z-zenbi kemen lâ zenbün lehû buyurdu.

SÛRE-İ TEBBET

Bu sûre dahî Mekke'de nâzil olmuştur ki beş âyet ve yirmi üç kelime ve seksen bir harfdır. Bu sûrenin nüzülü böyledir ki ve'nzur aşîrateke'l akrabîn âyeti nâzil oldukça Safa'ya varıp: ya âl-i gâlib deyü nidâ eyledikte mescide ve ândan hurûç edüb ba'dehû: ya âl-i Livâ, ya âl-i Mürre, Ya âl-i Kilâb, ya âl-i Husay deyü nidâ ettikde cümle cem' oldular. Bu esnâda Ebu Leheb batnen-an-batnin Kureyşi cem' etmeden murâdın nedir deyü bed-i kelâm edicek Resulullah dahî buyurdular ki: Hakk Teala aşîret-i akrabîni inzâr eyle deyü emr eyledi. İmdi sizler akrabûnsunuz. Ma'lûmunuz olsun ki tâ ki sizler lâilâhe illallah Muhammedün resûlullah demeyince dünya ve âhiretde bir hayra nâil olamazsınız. Ve ben dahî sizi azabdan halâs edemem. Hakk'ın azâbından havf

105a

edüp imâna gelin, deyince Ebu Leheb: tebben-leke Ya Muhammed, bizi bunun için mi cem' eyledin, deyü yerden bir taş alub Resul-i Ekrem'e atmak kasd eyledikde eli tutulup atmaya kâdir olamadı. Ba'dehû bu sûre nâzil oldu.

Bismillahirrahmanirrahim

Tebbet yedâ ebî lehebin. Tebbet aslından helâke müeddî hüsrân manasınadır. Ve Ebî Leheb'in yedeyni ile murâd nefsidir. Bu takdîrce Ebu Leheb'e beddua olur dediler. Pes ma'na Ebu Leheb'in nefsinin yani fâni helâke müeddî olacak hüsrâna vâsıl olsun demek olur. Ve bazılar yedân ile murâd dünya ve ahiretdir dediler. Bu takdîrce Ebu Leheb'in dünya ve ahireti hüsrâna erdi demek olur. Ebu Leheb'in ismi Abdülaziz olup ismiyle şöhret-yâb olmasından istikbâr edüp Ebu Leheb ile teknî eylemeyi sevdiğinden künyesi ism-i menziline tenzîl olunup Hakk Teâla dahî künyesiyle zikr eyledi. Ve lâ'îne göre Ebu'l-hayr makamında Ebî Leheb künyesi ne hoş vaki' olmuştur ki ashâb-ı nârdan olmasına delil-i vâzıhdır. **Ve tebbe.** Tebbe lafzı tekrîr olmayıp te'sîs için olduğuna vâv-ı âtîfa ile îrâd olunması delildir. İmdi tebbet yedâ ile murâd amelinin helâkı ve tebbe ile murâd nefsinin helâkıdır denildi. Ve ekser ulemâ yed ile mübâşeret olduğundan a'mâlinin helâkı yedeyninin helâkıyla ta'bir olundu. **Mâ ağnâ anhü mâlühû ve mâ kesebe.** Eğer mâ mâ-i nâfiye olursa ağnâ kelimesinin mef'ûlu mahzûf olup takdîr-i kelâm lem-yuğni anhü mâlühû şey'en demek olur. Ve eğer istifhâm

105b

inkârı olursa eyyü şey'in ağnâ mâlühû hîne tenezzelü bihi't tebâb ve'l belâ demek olur. Ve mâ kesebe'deki mâ masdariyye olur. Mâ-i mevsûle ya mevsûfe olmakda câizdir. Ve maldan murâd mutlaka re's malı olup ve mâ kesebe ile murâd ol asl ile kesb olunan mal ola. Yahud muhtemeldir ki mal ile murâd min-ciheti'l mîrâs olan malı olup ve mâ kesebe ile murâd kendi kesb(i) olan mal olup ve mâ kesebe ile murâd evlâdı ola ki evlad kesb-i pederdir. Ve hakikatde Utbe Bin Ebi (Leheb) Resul-i Ekrem'in bedduasıyla helâk oldu. Zira Resulullah'ın kerîmelerini tutardı. Şam seferine azîmet edüp huzûr-ı peygambere gelip: innî kâfirun bi'n necmi izâ hevâ ve bi'llezî denâ fe-tedellâ, deyüp ve taht-ı nikâhındaki kerîmelerine talak verüp küfr ve adâvetini izhâr edince: Allahümme sellata aleyhi kelben min kilâbin, deyü beddua eyledi. Ve yolda karvan meyanında bir arslan alup pâre pâre eyledi. Ve Ebî Leheb dahî vâkıa-ı pederden sonraca adese ile helak oldu. Üç gün lâşe-i murdârı meydanda durmakla râyıha-i kerîhesinden yanına varılmayup siyah arapları istîcâr ile defn ettirdiler. Ve adese dedikleri bir sivilcedir ki dişlerde zuhûr eder. Ve bazan mühlikdir. Denildi ki bu âyetde Hakk Teala muğayyebâtdan olmak üzere üç nesneden haber verdi ve üçü de zuhûra geldi. İbtida helâkından haber verdi. Ve sâniyen mal ve evladıyla intifa'i olmayacağını ve sâlisen ehl-i nardan olmasını

YAN KISIM: Ve adese bir nev' çibân nev'inden sivilcedir ki insanın bedeninde çıkar. Ve helâke müeddî olur. Şârıhın beyânına göre cederî gibi bedenin her yerinde ey çiçek gibi tahaddüs eder. Taşra terkîsinde kara-hasabe ta'bîr ederler. Tâ'ûn cinsindedir. Ebû Leheb bu illetle helâk oldu. Kâmûs tercemesi.

106a

haber verdi. Bu nükteler zuhûruyla küfr üzere mürd olmasına delîldir. **Se-yaslâ nâran zâte- lehebin.** Es-salâ bu vezn-i asâ nâr ve nâra yanmak. Ve zâte-Leheb demek zâtı işti'âl demektir. Ol Ebî Leheb sâhibi nâra dâhil olup yanar. **Ve'mraetühû** ya se-yaslâ'daki zamir müstekin? üzre ma'tûfdur. Yahud mübtedâdır ki fi-cîdihâ haberidir. Yani ve dahî Ebu Süfyan'ın kız karındaşı olan Ümmü Cemîle ki Ebu Leheb'in imraesidir. Ol dahî mean nâra dâhil olur. **Hammalete'l-hatabi.** Öyle imrae ki hammâle-i hatab-i cehennemdir. İstiâre tarîkiyle olmuş olur. Zira hatab hariçde âkâd-ı nâra sebep olduğu gibi vizir u günâh dahî ikâd-ı nâr-ı cehenneme sebep olur. **Fî cîdihâ hablün min mesedin.** Yani ânın boynunda hammalların ipleri gibi bükülmüş ipleri vardır. Yani Hakk Teala bunun âhiretde olacak halini dünyada boyunlarında ip ile odun taşıyan hammallara teşbîh edüp âhiretde nârdan zincirler boynunda cümle ehl-i cehennem için ikâd-ı nârı için cehenneme odun taşır buyurdu. Bu ta'bîr ancak Ebî Leheb'i kemâl-i tahkîr ve aşîreti beyinde tezlîl içindir. Vâkıâ bayağı bir kimesneye: senin avratın şu misüllü olacaktır, denilse ne günâ gazaba gelüp ve kavmi beyinde rezîl olur. Bu ise sanâdîd geçinirken çok

106b

rezâletdir. Bazı müfessirin fi'l-vaki' hâriçde boynunda ip dağlardan diken taşıyup Peygamberin ve ashâbının yollarına ta'ciz ve îzâ için dökerdi. Ânı îrâd için böyle ta'bîr olundu dediler. Lâkin Ebî Leheb fukarâdan olmayıp ve mâl-dâr iken avratına bu gûne şey taşıtmaya mûcib yoktur. Birine sipariş ile bunu tahsîl mümkündür. Hemen Ebî Leheb'in ağzâb olması için denildi demek hoştur. Zirâ âhiretde azâb olunması derkâr amma dünyada ânı bu gûne vasf belki âna göre olacak azabdan as'abdır.

SÛRETÜ'L-İHLÂS

Bu sûre dahî Mekke'de nâzil olup dört âyet ve on beş kelime ve kırk yedi harfdir. Mervîdir ki müşrikler: Ya Muhammed bizi da'vet eylediğin Hakk'ı bize vasf eyle dediklerinde bu sûre nâzil oldu. **Bismillahirrahmanirrahim**

Kul hüvellâhü ehadün. Hüve zamiri şân içindir, mübtedâdır ve cümle-i ismiyye haberidir. Yahud câizdir ki kabl-i nüzûlü's-sûre suallerinden neş'et eden mes'ûl-i anh'a râcî' ola ki ellezi sâlimtüm anhü hüvellahu demek olur. Zira Dahhak'dan mervîdir ki müşrikîn Âmir bin Tufeyl'i Resûl-i Ekrem'e irsâl edüp: var cümlemiz tarafından vekâletle âna söyle niçin âbâ u ecdâdımız dînine muhâlefet edüp bir dîn-i cedîd izhârıyla bâis-ı tefrikamız oluyor. Eğer bunu fakrından ederse ânı ağnâ edelim ve eğer kendüye

107a

bir cünûn geldiye ilâç edelim. Ve eğer birine muhabbet edüp harâret-i aşkla söylesen ânı kendüye aliverelim. Aklına başına cem' edüp bu misüllü sevdâdan fâriğ olsun. Kelamını tefhîm ettikde Resül-i Ekrem Sallallahu Aleyhi Vesellem Hazretleri buyurdular ki: ben ne fakîrim ve ne mecnûnum ve ne kimesneye muhabbetim var. Ve lâkin ben min-kıbelillâh resûlüm. Ânları ibâdet-i esnâmdan ibâdet-i Hakk'a da'vet ederim. Var böylece ifâde eyle dedi. Ol da gelüp cevab-ı Resulullah'ı bunlara söyledikde yine tekrar irsal eylediler ki: var söyle cins-i ma'bûdunu beyân eylesin. Gümüştü mi ya altından mı, dediklerinde Hakk Teâla bu sûreyi inzâl eyledi. Yani: ya Muhammed ânlara söyle ki sizin suâl ettiğiniz ma'bûd Allah'dır. Ve ol Allah birdir. Bu kelâmı isma' eylediklerinde ahmak kâfirler: bizim üçyüz altmış sanemimiz olup yine havâyicimizi görmeğe kudreti yoğiken bir Allah nice cemî'-i nâsın havâyicini görmeye kâdir olabilir, dediklerinde Hakk Teâla ve's-Saffat sûresinin başından tâ inne ilahüküm le-vâhid kavline varınca inzâl eyledi. Vahid kavli ya Allah kavlinden bedeldir yahut haber-i sanidir. İmdi Hakk Teâla kul hüvellâhü ehad kavliyle zâtında ve sıfâtında ve ef'âlinde bir olup şerîk ve nazîri olmadığını bildirdi. Zira bir şeyin ehadiyyeti zât ve sıfât ve ef'âlde bir olmasını iktiza eder. Ve vahdetün fi zâtihi eczâ hâriciyye ve

107b

ve akliyyeden müberrâdır. Pes Hakk Teâla dahî ecza-i hariciyye ve akliyyeden münezzehe olmak vacibdir. Zîrâ eğer hâriçde mürekkebe olsa eczâsının her bir cüzüne ihtiyaç lâzım gelüp ve gayra muhtâç olan mümkün olmak iktizâ eder. Ve mübtedâ mümkünât olan nefsinde mümkün olmak mümteni'dir. Ve eğer akılda mürekkebe olmak lazım gelse gayrın mahiyetinde gayra müşârik olmak iktizâ eder. Bu hal ise bir fasl-ı mümeyyize muhtâçdır. Bu dahî vâcibin mümkün olmasını iktizâ eder. Ve sıfâtında vahdet nazîri ve şîbihî olmamak ile olur. Pes sâbit oldu ki ehadiyyet terkîb hâricî ve akli ile mürekkebe olmamayı ve bi-hasebi's-sıfat ve'l-ef'âl müteaddid olmamayı müstelzemdir. Ve bu istilzâm Hakk Teala'nın cisim ve mütehayyiz olmamasını iktizâ eder. Zira her bir cisim zâtında eczâdan mürekkebedir. Ve her bir mütehayyiz cihet ve mekâna muhtâçdır. Vâcibün li-zâtihi ise bu hâletden münezzehtir. Amma lafzatullahın cemî'-i sıfat-ı kemâle delâleti bu vechledir ki aslında ibâdet nihâyet-i ta'zîm ve vech-i tezellül ile edâ olunan her bir tââtın ismidir. Pes bu gûnâ olan ibâdete lâayık değildir. İllâ cemâiyyet ve rûhâniyyetde mahlûkâtın hallerine münâsib olan terbiye ve îcâdda müstakil bir zât-ı kâmil lâayık ve müstahakdır. İmdi bu istiklâl tasavvur olunmaz illâ cüz'iyat ve külliyyatdan cemî'-i

108a

malûmâta âlim ve kudret-i tamme ve irâdet-i nâfize sahibi bir zât kâmilü's-sıfatda tasavvur olunur. Pes sâbit oldu ki kul hüvellahu ehad kelâmı fehm-i beşere enseb ekmel-i ta'rîf ve etemm beyân olur. Zira gene zât-ı Hakk'a ma'rifet mümkün değildir. İmdi bu vechle ta'rîf yani Hakk Teâla'yı Allahü ehadün kavliyle beyan cemî'-i sıfat-ı selbiyyeyi câmi' olup ve cümle sıfat-ı kemâl ile muttasıf olarak beyân oldu. **Allahu's-samedü.** Es-seyyidü'l-masmûd ileyhi fi'l-havâyic ve kâle Ebu Hureyre es-samedü'l-müstağni an külli ehadin ve'l-muhtacu ileyhi külli ehadin ve Allahu's-samed kavli ya mübtedâ ve haberi olmak üzere cümle-i müstakilledir. Yahud Allah kavli mübtedâ ve samed sıfatı ve ba'dehû olan cümle haberidir. Ca'fer'den mervîdir ki es-samed beş harfdir. Elif ehadiyyete ve lâm ulûhiyyete delalet eder. Ve elif lâm lisânda zâhir olmayıp kitâbetde zâhir olmasının sırrı ehadiyyete ve ulûhiyyete hafıyyete dâll olup havvâs ile idrâk olunmadığındandır. Yahut bu sırr-ı vahdet ve ulûhiyyet dünyada kalıp ârifinde ve âhiretde a'yün-i muhibbînde zâhir olmasına işaretdir. Ve sâd kelimesi Hakk'ın kelâm ve ef'âlinde sâdık olup ve ibâdini sâdk üzere da'vetine dalldir. Ve mîm lafzı mülküne dâlldir. Ve lehü'l-mülkü fi'l-hakîkat ve dal kelimesi ezel ve ebedde dâim

108b

bâki olduğuna işaretdir. Ve İbni Atâ buyurdu ki kul hüvellahu kavlinden tevhîd zâhir olup ve Allahu's-samed kavlinden ma'rifet zâhir olur. Ve lem yelid kavlinden îmân, ve lem yûled nısfından İslâm, ve lem yekün lehu küfüven ehad kavlinden yakîn hâsıl olur. **Lem yelid ve lem yûled.** Yani kendinden veled gelüp vâlid olmadı. Ve kendi bir kimesneden tevellüd etmedi. Bu nazm-ı kerîm zâhiren lem yûled ve lem yelid îrâd olunmak lâzım idi. Zira elbette mevludıyyet veledıyyet üzerine mukaddemdir. Lakin müşrikûn-i arab melaike benâtullah'dır itikadında ve Yehûd Uzeyr ibnullahdır sevdâsında ve Nasârâ mesîh ibnullah'dır deyu ittifak ettiklerinden veledıyyet sıfatını selb eylemek ehemmi olduğundan lem yelid velem yûled îrâd olundu. **Ve lem yekün lehû küfüven ehadün.** Ey ve lem yekün lehû ehadün bi-kâfiye Kadı Rahimehullahu Hazretlerinin bu gûne tefsîr etmesi işaretdir ki ehad kelimesi yekün kavlinin ismi ve küfüven haberi ola. Ve lehû kelimesi zarf olup küfüven kavline müteallık ola kendinde manayı fi'il bulunmadığı için. Pes manâda lem yekün ehadün şibîhen lehû demek olur. Ve lehu kelimesi yekün kavline müteallık olmak dahî câizdir. Lakin musannıf kavli-i evveli ihtiyar ettiler. İmdi ma'nâ-yi nazm-ı celîl bir ehad âna şibîh olmadı demektir.

SÛRETÜ'L-FELAK

Bu sûre-i şerife Medine-i Münevvere'de nâzil olmuştur ki beş âyet ve yirmi üç kelime ve yetmiş üç harfdir.

109a

Bismillahirrahmanirrahim

Kul eûzü bi-rabbi'l-felak. Kadı Rahmetullahi (aleyh) mâ yüfleku ey yefruku anhu kel-farakı. Fiil bi- ma'na mef'ûl ve hüve ye'ummü cemî'ul mümkinât buyurdu. İmdi lugatda felek sükûnü'l lâm ile şakk manasınadır. Ve farak temyîz ve tebyîn manasınadır. Ve iki şeyin beynini fark etmede mana-yı şakk zâhirdir. Zira şakk sebebiyle her bir fırka birbirinden mütemeyyiz olur ki Kadı Rahimehullahi aleyh felek ve farak kelimelerinin feth-i ayn ile fiil bi-mana mef'ûl olmasına hükm edüp feleki meflûk-i anh ve mefrûk-i anh ile tefsir eyledi. Zira bir şey şey-i âhar ile mestûr ve mahcûb olup ba'dehu sâtir ve hicâb olan vech-i mestûrdan şakk ve izâle olunsa ol mestûr zâhir ve münkeşif olup ol hicâb müteşakkak meflûk ve mahcûb münkeşif meflûk-ı anh olur. Ve meflûk-ı anh umûmi üzere baki kalır. Zira a'yân-ı sâbite ilmullahda cümle taht-ı zulmet-i ademde mestûrdur. Zira zulmet adem-i gayrı mütenâhiye ve sâtir-ı cemî'-i mümkinâtdır. Pes Allah Teala ol zulûmâtı nûr tekvin ve icad ile şakk edince mükevvenetdan ilminde mestûr olan zâhir olup cümle meflûk-ı anh oldu. Subhdan zulmet-i leyl zâil olmasıyla meflûk-ı anh olduğu gibi. Pes zâhir oldu ki meflûk-ı anh cemî'-i mümkinât için â'mdır. Lakin arafen subha muhtass olur. İmdi Kadı'nın bu tefsîrine bir suâl teveccüh eder ki bu makâm makâm-ı istiâze

109b

olmakla elbette müsteâz-ı minh ta'zîm lazımdır. Pes şekk yokdur ki feleki ta'mîm edüp cümle mümkinâta şâmidir demek tahsîsâtdan evlâdır. Zira âm olduğuna göre ma'na: ya Muhammed i'tasım ve'hteriz bi rabbi cemî'l- mümkinât demek olup bu ta'bîrde felak-i subh dahî dâhil olmasında şekk yoktur. Buna cevap verir ki her ne kadar bu makâma münasip ta'mîm ise de lakin tahsîsde ber vech-i âhar vardır ki makâm-ı istiâzeye münâsibdir. Zira âidin istiâzeden maksûdu dayk-ı havf ve haşyetden kaza-yı emn ve rahata hurûç ve elem hemm ve hüzünden halâs olup ferâh ve sürûra nâil olmaktır. Pes felek subha tahsîs olunmak bu manaya dâlldir. Zira subhun nûr-i işrâkıyla zulmet-i leyl zâil ve vahşet ve sıklet-i leyl sürûr-i sabahla mübeddel ve mütegayyer olur. Zira zâhirdir ki her merîz mağmûm ve bir belâya mübtela olan insan-i mehmûm vakt-i seherde hiffet bulur. Mervîdir ki Yusuf aleyhisselâmi karındaşları kuyuya ilkâ ettiklerinde zîrlerine vec'-i şedîd ârız olup sabaha dek müteellim oldular. Vakta ki sabaha karîb Cibrîl (a.s.) izin-i Hakk'la nâzil olup Hakk Teala'dan necâtını talep eyle ki mucîbü'd-de'avâtdır. Bu şiddetden halas olursun deyü tesellî verdikde

110a

Hazreti Yûsuf: ya Cebrâîl sen duâ eyle, ben âmin diyeyim dedi. Pes Cebrâîl duâ edüp Hazret-i Yûsuf âmin dedi. İcâbet olunup ol gam ve hemm ve ıztırâbı zâil oldu. Cebrâîl (a.s.) dedi ki: imdi sen dua eyle ben âmin diyeyim dedi. Hazret-i Yûsuf (a.s.) Hakk Teala'dan vakt-i subhda cemî'-i ehl-i belânın ıztırâbları zâil ve gamları feraha tebdil olunmasını niyaz edüp Cebrâîl âmin dedi. Bu sebebden bir merîz yokdur ki vakt-i seherde hiffet bulmaya. Ve bir mağmûm yoktur ki sıkleti zâil olmaya. Ve Hazret-i Yûsuf'un kuyuda duası bu idi deyu mervîdir. Ya uddeti fî şiddeti yâ mûnisi fî vahşeti ve yâ râhimi (fi) gurbeti ve yâ kâşifi (fi) kürbeti ve yâ mucîbe (fi) da'veti ve yâ ilâhî ve yâ ilâhe âbâ-i İbrahime ve İshaka ve Ya'kûbe irham sağri sinnî zilletî ve Ya hayyu ya kayyüm ya ze'l-celâli ve'l-ikrâm. Ve dahî ve subhda ihtilâf-ı ahvâli-nâs kıyametde inde'l-ba's olan ahvâle müşâbihdir ki cümle nâs gece emvât mesâbesindedir. Ve vakt-i subhda dârlarından ihrâcun bi-aynihî kabirlerinden ihrâc gibidir ki bazıları dârından müflisen ve üryânen çıkarlar ki kimesne âna iltifat eylemez. Ve bazıları medyûnen çıkıp habse götürürler. Ve kimi padişah olduğu halde çıkup hadem ve haşem ile süvar-i esb devlet olup nâs kendûye itâat eder. İmdi yevm-i kıyâmetde dahî bi-aynihi hal böyledir. Ki kimi libâs-ı takvâdan ârî ve

110b

müflis-i sevab ve kimi hukûkullâhî ve hukûk-i nâsı muhtehammil olduğundan melekler ânı habse cerr ederler. Ve kimi dünyada Hakk'a itâat üzre olduğundan ol vakit melek-i mutâ' gibi olup melekler istikbâl eder. İmdi vakt-i subhda bu hâlât derkâr olduğundan felak'ın subha tahsîs olunup ve isti'azeye münâsib olmasını iş'ar eder. **Min şerri mâ halaka.** Mâ câizdir ki mevsûle olup ve âidi mahfûz ola. Min külli mâ haleka mimmâ yekûnü lehû zararun demektir. Ve câizdir ki masdariyye ola ki min şerri mâ haleka demek min şerri halekahû ey mahlûkahû demek olur. İstiâze ile âlem-i halk tahsîs olundu. Zira şevv-i âlem hilkatdedir. Ve âlem-i emrin küllîsi hayırdır. Ve âlem-i halka muzâf olan şer ihtiyârî ve tabi'idir. Ve kısım-ı ihtiyarı gâh lâzım olur. Yani eseri gayra tecâvüz eylemez belki nefsinde vaki' olur, küfür gibi. Ve gâh müteaddî olur. Yani eseri gayra tecâvüz eder, zulüm gibi. Gerek mala taalluk eylesin gerek bedene ve gerek araza müsavidir. Ve kısım-i tabi'î ihrâk-ı nâr ve ve ihlâk-ı mesmûât gibi cümle dahildir. **Ve min şerri ğâsikın izâ vekabe.** Ve ğasak aslından imtilâ manasına yükâlü ğasakte'l ayn izâ imtilât dem'ân. Ve kimi seyelân manasına demiş. İmdi ğasakı'l-leyl zalâmın insîbâbıdır. Ve ğasaka'l-ayn dem'inin seyelânıdır. Ve ğasiku'l-leyl

111a

izâ gâbe's-şafaku ve semme'l-leylü ğâsikan le-insâbızalâmühû ale'l-arzı kâle'z-Züccâcü el- ğâsiku fil'lugatı hüve'l-bâridü ve semme'l-leylü ğâsikan li-ennehû ebrede mine'n-nehârı vel vükûbi hüve'd-duhûli fi şey'in âhar bi-haysü yağbü ani'l ayn. Ve bazılar ğâsik ile murâd kamerdir dedi. Zira kamerin husûfunda zûu gidip siyah olur. Ve ânın vükûnu o siyaha duhulünden ibâret olur. Kadı der ki kamere ğâsik tesmiye olunmada benim indimde ber-veç-i âhar dahî vardır ki kamer fi haddi zatihi muzlemidir. Bu cihetden ğâsik denildi. Ve ânın vükûnu âhar-i şehri de tedriciyle şemsden ahz ettiği nûrunun mahv olup aslındaki hali üzre siyah kalmasıdır. Ve âhar şehri münhasıftır. Denildi ki dahî anda nûr-ı kamer zâil olduğundur. Bu cihetden sehere bazı zarar için olan sehere ey aharında ederler. Ve bu vechi sebebi-nüzûle dahî münâsib olur. **Ve min şerri'n-neffâsâti fi'l-ukadi.** En-nefsü'n-nefh mine'r-rıkı ve kîle'n-nefh fakat yani nüfus-i ricâlden hayt-ı ukdelerine nefh edenlerin şerrinden istiâze ile demek olur. Bu bir şübhe gelir ki sihrin nev'i insana zararlı iken nefh ukde-i hayt ile olan nev'e tahsîsin veçhi nedir ki cümle sihr envâ'ından istiâze dahî nef'alü görünür. Cevap verilir ki bu iki sûre-i şerif Resul-i Ekrem sallallahu Teâla Aleyhi Vesellem Hazretleri'ne ukde-i

111b

hayt nefes tarîkiyle olan sihri ibtal için nâzil olmuşdur. Tahsîsin vechi budur. Kıssası budur ki bir gulâm-ı yahudi Resul-i Ekrem'in hizmetinde idi. Ser-mübâreklerinin kılından alıp Lebid bin Â'sam nâm bir yahudiye verdi. Ol dahî şa'r-i mezkûre sihir tarîkiyle on bir düğüm düğüp Deverân nân bi'rin ka'rında bir taş altına vaz' eyledi. Ve bi'rde altı ay kaldı. Bu hinde sihr te'sîr edüp hastalanıp müteallim iken izn-i Hakk ile iki melek gelip biri başı ve biri ayağı ucunda oturup ayağı tarafında olan melek âharına sebebi-illetlerinden istifsâr eyledi. Ol dahî mâ-vaka'a hâl ne gûne olduysa bir bir takdîr eyledi. Ve sihr-i mezbûr el'an bi'r-i mezkûrde olduğun bildirdi. Rasûl bî-dâr olacak vâkı' hâli Hazret-i Âişe'ye nakl buyurup pes Resulullah Hazreti Ali ve Zübeyr ve Ammar bin Yâsir Hazretlerini irsâl edüp kuyunun suyunu ihraç edüp sihr-i mezkûre çıkardılar. Ve Hakk Teala bu iki sûreyi irsâl edüp her bir âyetiyle bir ukde-i hâl edüp ibtâl-i sihr ettiler. Lâkin tâife-i mu'tezile bu âyeti ve Resul-i Ekrem hakkında te'sîr-i sihri inkâr ederler. Der ki Hakk Resulü hakkında vallahu ya'sımüke mine'n-nâsi buyurup dahî ve lâ yuflihu's-sâhir buyurmuş iken bu kavlı nice sahîh olur. Ânın meshûr olmasını nübüvveti mâ'nidir derler. Zira küffar ânın hakkında

112a

Bi-ennehû meshûrdur derler idi. Kavl-i küffâr sâdık olmak lazım gelir. Amma ehl-i sünnet tarafından cevap verilir ki: küffâr bi-ennehû meshûr kavlından murâdları bi-ennehû mecnûn ey zâle akluhû lebîb sihir demektir. Hakk Teâla ânı şeytan ve insandan ve hayvan-i müezzîden ismeti min-ciheti'n- nübüvvetdir. Ve min ciheti'l-beşeriyye sâir-i beşere ârız olan maraz u mevt, ekl u şûrb ve fuzalât ve te'sîr-i sihir gibi elbette âna dahî ârız olmak câizdir. Ve bu hâlât nübüvvetini kâdih olmaz. Ve bazılar neffâsât ile murâd mutlak nüfûsü's-sevâhir değildir. Belki cins-i inâsdir dediler. Zira onlara kendülere ricâlin muhabbeti olsun deyü türlü türlü garâyime meşgûl ve envâ'-ı sihri icrâya mecbûldürler. Pes Hakk Teâla onların şerrinden istiâze ile emr etmiş olur. **Ve min şerri hâsidin izâ hasede.** Yani ya Muhammed dahî hâsidin şerrinden istiâze ile kaçan hâsid hased edüp mukteza-yı hased olan zararı icrâya kasd eylese mahsûde bir zarar olmaz. Belki ol hasedin zararı hâside olur. Ruviye an Ebi Talib radiyallahu anh el-hasedü mâ ü'idde lehû bi-katli'l- hâsidi kable en yuktele'l-mahsûdü. Fâide ta'vîzde rukye ile istiânet câiz midir, değil midir ihtilâf edüp kimi câizdir ve kimi değildir dediler. Câizdir diyenlerin ihticâcı budur ki Rasulullah sallallahu aleyhi vesellem iştekî irkâhü ilâ Cebrâil (a.s.) fe-kale bismillah erkîke

112b

min külli şey'in yu'zîke vallahu yeşfike ve bi-mâ ruviye ennehû Sallallahu Teala Aleyhi Vesellem kâle men dehale alâ merîzin lem yahdurhü ecelühû fe-kâle es'elüllâhe'l azîme rabbe'l-arşî'l-azîm en yeşfike seb'a merrât ve bi-ma ruviye an Ali radiyallahu anh inne Rasulullah sallallahu aleyhi vesellem kâne izâ dehale alâ merîzın kâle iz hebi'n-nâsı rabbi'n-nâsı ve'şfi ente'ş-şâfi lâ şifâe illâ ente. Ve bi-ma ruviye inne Osman ibnü'l Âs kâle's sekafî kademet alâ rasulullahi (a.s.) ve liye vecea kad kâde fe-kâle rasûlullâh sallallahü Teâlâ aleyhi ve sellem ic'al yedeke'l-yümnâ aleyhi ve kâle bismillahi eüzü bi-izzetillahi ve kudretihi min şerri mâ ecidü seb'a merrât fe-kultü zâlike feşifâillahi teala. Ve bi-mâ ruviye inne 'Âişe radiyallahu teala anhâ kâlet kâne rasulullah sallallahu teala aleyhi vesellem izâ iştekî şey'en min cesedihî karae kul hüvellahu ehad ve'l muavezteyn fi kefihi'l yemin ve meseha bihe'l-mekâni'llezî yeşteki. Pes rukye ile istiânet ve şifa taleb edüp okuyanların senedleri bu hadis-i şerîflerdir. Amma rukyeyi men' edenlerin senedleri Câbir Hazretleri rivâyeti üzre Rasulullah'ın rukyeden men' ettiğidir. Lakin buna cevap verdiler ki nehy olunan rukye hakikati ma'lum olmayıp meçhûlü'l-keyfiyyet olan rukyedir. Yohsa

113a

mevsûkun bih olan ed'ıyye-i mevsûreden nehy yoktur dediler.

SÛRETÜ'N-NÂS

Bu sûre dahî Medenîdir ki altı âyet ve yirmi kelime ve seksen harftir.

Bismillahirrahmanirrahim

Kul eûzü bi-rabbi'n-nâs. Bu iki sûrede dahî kul eûzü'den hemzeye hazf ve harekesini mâ kabline nakl ile kul 'ûzü kıraât olundu. Bu sûrede Hakk Teâla rabbi'l âlemîn iken kul eûzü bi-rabbi'l âlemîn ve meliki'l âlemin ve ilâhi'l-âlemîn demeyüp nâsa tahsîsin veçhi bu sûrede müsteâz-i minh vesvese olup vesvese kalb-i insana müteallık olduğundandır. İmdi Resul-i Ekrem Sallallahu Aleyhi Vesellem Hazretleri mukaddemki sûrede mazârr-ı bedeniyyeden istiâze ile ve bu sûrede mazârr-ı kalbiyyeden istiâze ile me'mûr oldular. **Meliki'n-nâsi ilâhinnâsi.** Rabbi'n nâs kavlinin atf-i beyanıdır. Ve atf-ı beyandan maksûd olan matbûunu izâhdır. İmdi bu meliki'n nâs kavli dahî rabbi'n-nâs kavlini izâh olur. Zira rabb kelimesi, ba'zen melik olur ve ba'zen olmaz. Ve melik kelimesi bazan ilâh olur ve bazan olmaz. Pes rabbi'n-nâs kavlini meliki'n nâs ile ve meliki'n nâs kavlini ilahi'n nâs kavliyle

113b

izâh eylediğine nihâyet-i beyan ve gâyet tavnîhdır. Zira ilah lafzı Hakk'ın gayra itlâk olunmaz. Ve bu nazm-ı kerîmin ekmel ve etemm olarak istiâze delâleti bu vecihle zâhirdir ki rabbi'n nâs olan elbette ni'met-i zâhire ve bâtinelerine mütevekkil olup ânen-fe-ânen terbiyyelerinde olur. Ve nâsın meliki olan dahî elbette üzerlerine gâlip ve tasarruflarına kâdir olup ve nâs âna min külli'l-vücûh muhtaç olur ve nâsın ilahı olan gayet-i tekaddesde ve nihâyet-i azametinde olup li-zâtihî ibâdete layık ve müstehak olur. Bu cihetden istiâzeye dahî layık olduğundan bu üslub üzre îrâd olundu. **Min şerri'l-vesvâsi'l hannasi.** Vesvâs vesvese ma'nasına isimdir. Zelzele ma'nasına isim olduğu gibi. Ve kesr ile visvâs masdardır. Zilzâl gibi. Ve bu nazm-ı kerîm'de vesvâs ile murâd şeytandır ki racül-i adl gibi olur ki vesvâs ile ziyâde muttasıf olduğundan mübalağa vesvâs tesmiye olundu. Ve câizdir ki bir hazf muzâf ola. Min şerri zi'l vesvâs demek olur. Ve hannâs rücu' ve tehhür manasına olan hunûs'dan me'hûz sîğa-ı münalağadır. Ve bazıları ihtifâ manasınadır dedi. Ke-kavlihî teala fe-lâ aksame bi'l hunnes ey en-nücümü li-ihfâihâ ba'de zuhûrihâ. Ve hannâs kelimesi vesvâsın sıfatı olmak üzre mecrûrdur. Ve tahannüs ve vesvese-i şeytânın

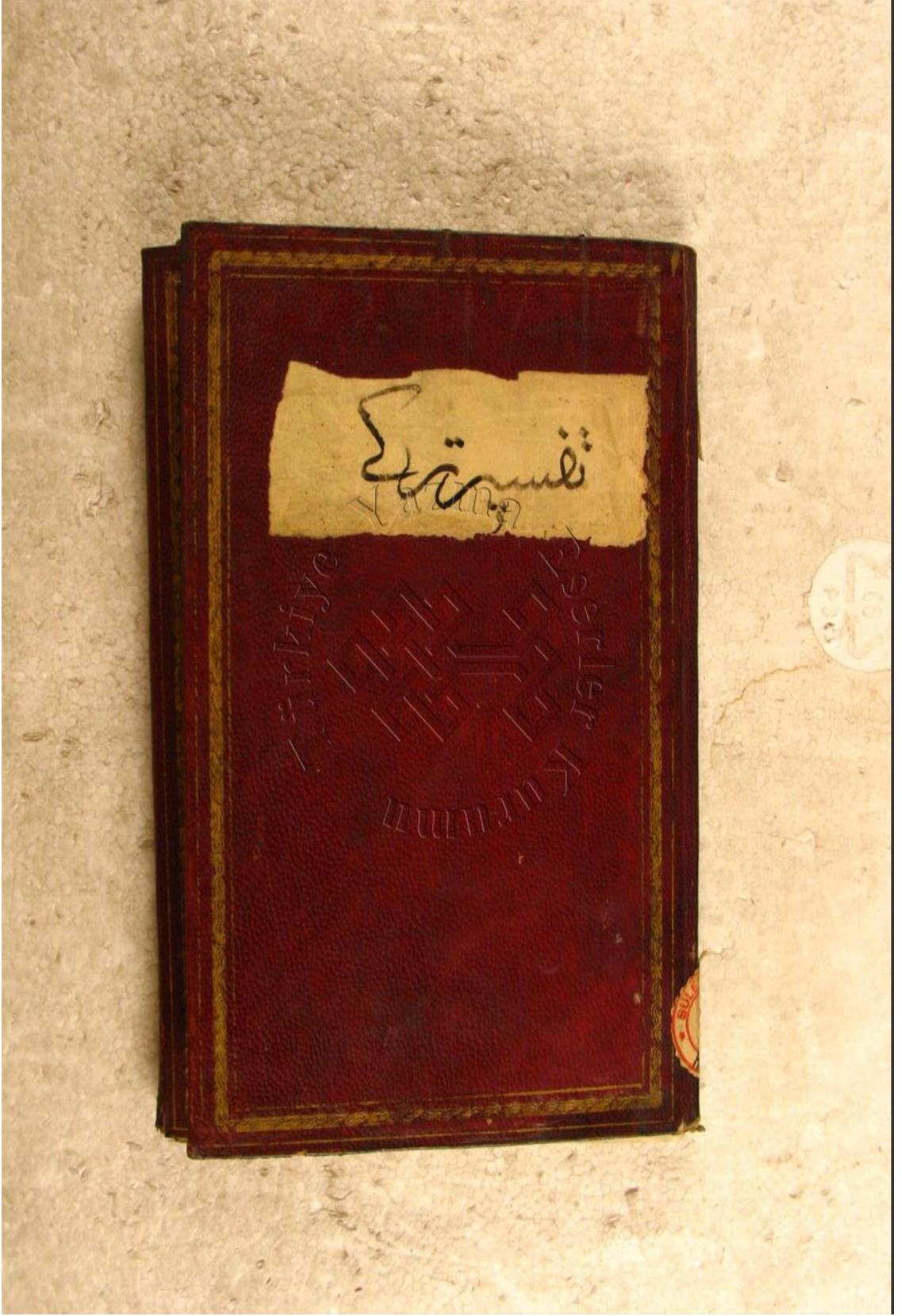
114a

sıfatıdır. Kema verade fi'l haberi inne's şeytâne câsimün alâ kalbi'bni Âdeme fe-izâ gafele vesves ve izâ zekerellahe hanûse. Ey teehhera'llezi yüvesvisü fi sudûri'n nâsi mine'l cinneti vennâsi. Öyle vesvâs-ı hannâs ki nâsın sudûrunda kelâm-ı hafî ile tahdîd eder. Hatta fehm-i kalbe vâsıl olup tarîk-i Hakk'tan dalâla gide. Ve ol ilkâ-i vesvese eden cînden olduğu gibi insden dahî olur. Yani ve'n nâs kelimesi cinni üzerine ma'tuf olmakla ma'na vesvâs-i hannâs sıfatıyla mevsûf olan şeytân iki nev'dir. Biri cinnî ve biri insîdir demek olur. Kemâ kâlellahu Teâla şeyâtîne'l cinne vel inse. Zira şeyâtîn-i ins dahî şeyâtîn-i cin gibi sûreten nâsıh ve müşfikde insanı fesâda ilkâ eder. Eğer sâmi' muradını fehm edüp zecr ederse fâriğ olur. Ve illa bir belaya giriftâr eder. Belki bu şeyâtîn-i ins cinden ziyâde müfsiddir. Zira hilesini fehm eylemek gâyet es'abdır. Allahümme hafızna min şerrihî. Ey ihvân-ı müslimîn bu sûrenin manasına iyice fehm edüp vird-i zebân eylesiniz ki Hakk Teala sizi cin ve insin şerrinden emîn eyleye. Âmin bi-hürmeti Tâ hâ ve yâsin. Temmetü'l kitabi bi-avnillahi'l meliki'l vehhâb.

Fî 20 Receb sene 1260

EK 3. Yazmadan Bazı Örnekler

Dış Kapak

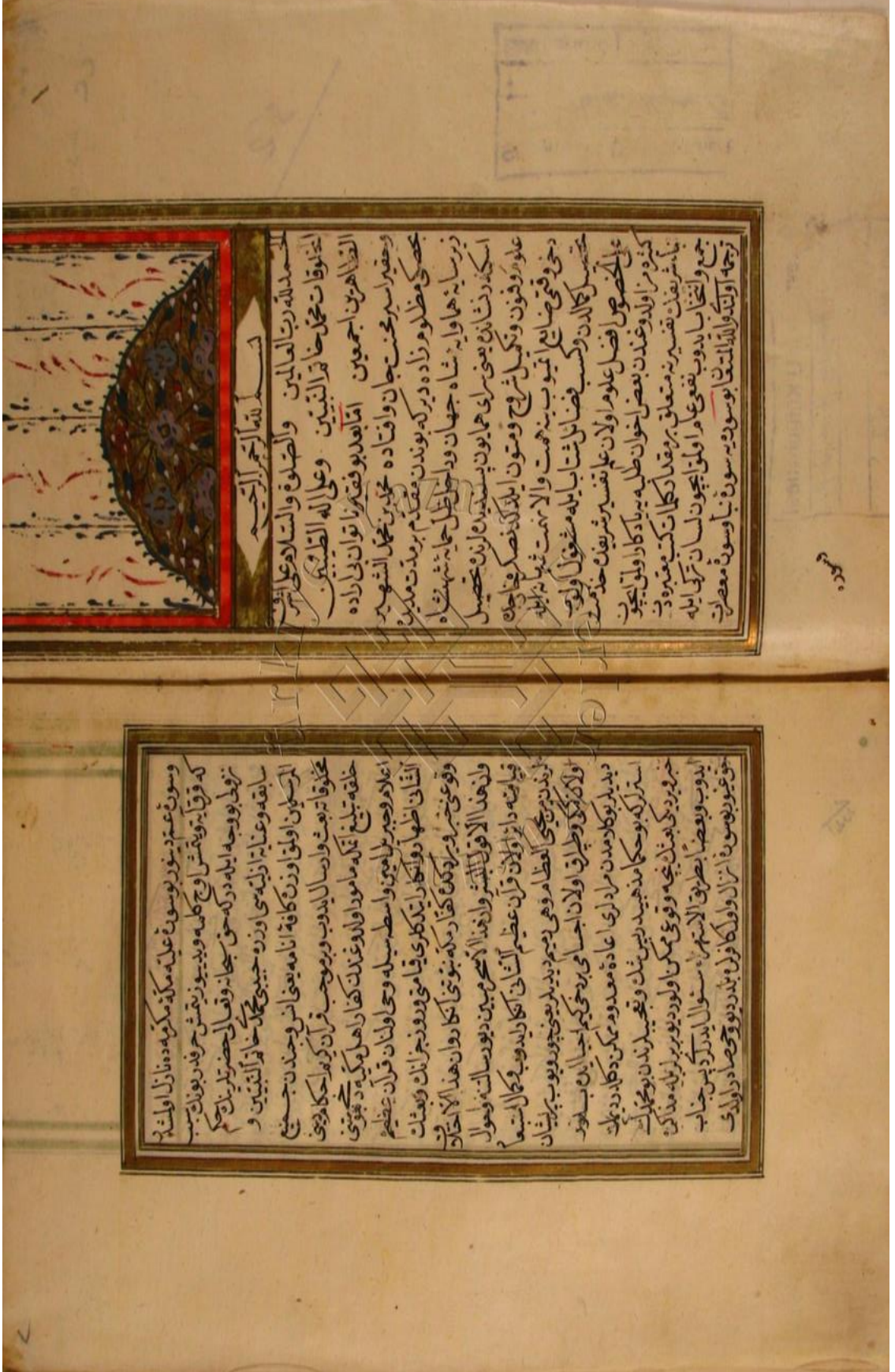

Kaynak: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 52, Tefsir-i Cüz-i Nebe.

Dış Kapak

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, 7301.

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على خير

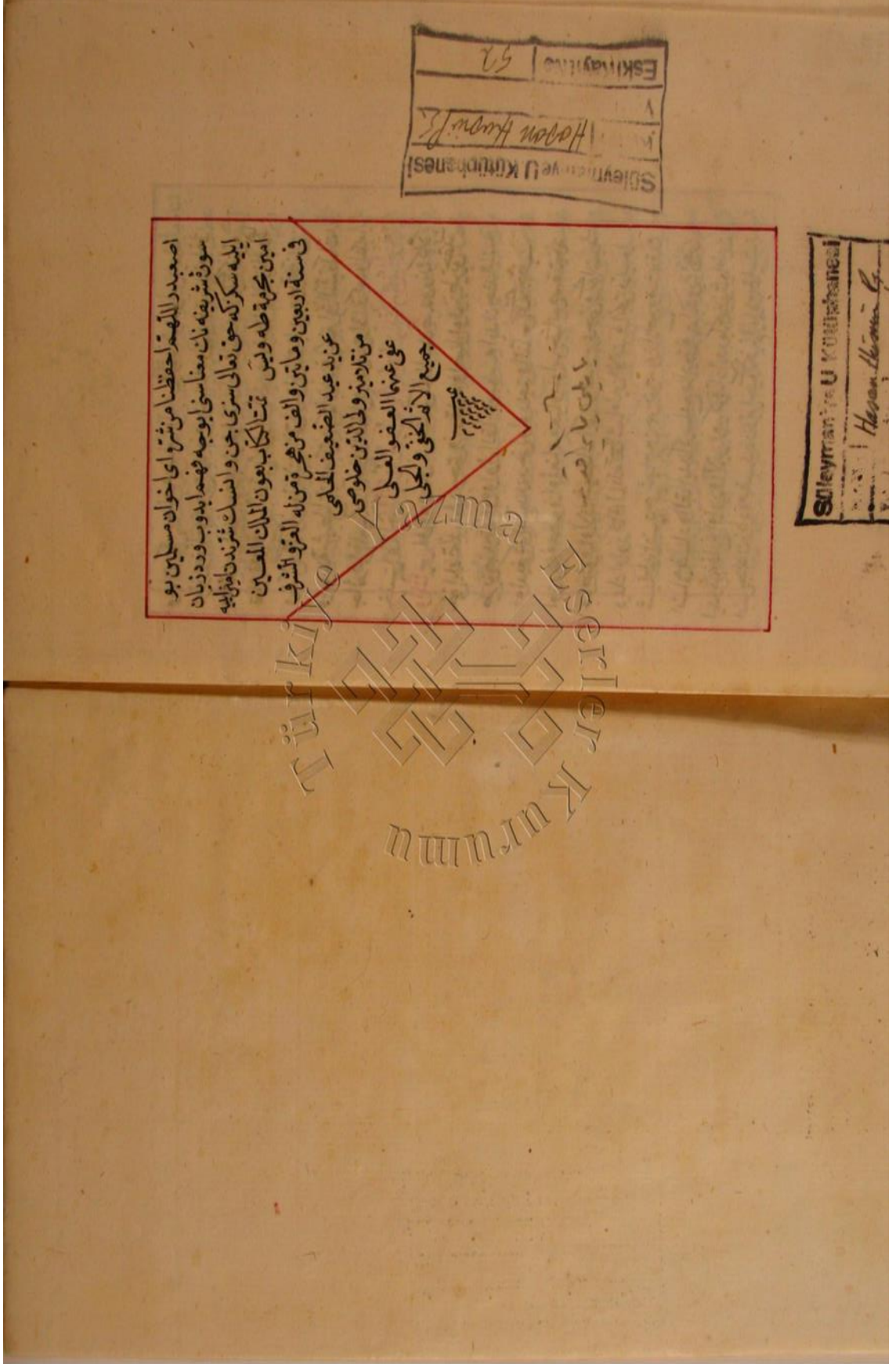
الأنبياء محمد خاتم النبيين وعلى آله الطيبين
الطاهرين اجمعين اما بعد بو فتقيرنا توان بل راه
وخصير اسر محنت جان و افتاده محلين تحمل الشهور
محصي مظلوم زاده و در كه بوزدن مقتدا بر مدت مدين
زير سايه هما و ايه شاه جهان و لاجل ظل شاه شهنشاه
اسكندر شاه يعني سري همايون پستيدار از دن محصيل
علو و رفون و تكميل شرح و متون ايند كه انصافك فاجوه
دخي و فتي ضايع اتيو بيه همت و الا نمت فريما ايله
مختص كلادن و كسب فضائل شاهيه مشغول اولون
عالي الخصوص افضل علوم اولان علم تفسير شريف خذمت
كردن و از اولاد و عدل بعض خون طله بيا كاد اولون ايجون
با شريفين تفسيره متعلق بر عقدا كلات كتبه مقده و
جمع و انتخاب يدوب نفقي عام اولون ايجون لسان تركي ايله
ترجمه اولانك و الله المتعا بسورتيه سورة نبا و سورة معصيت

تكميل

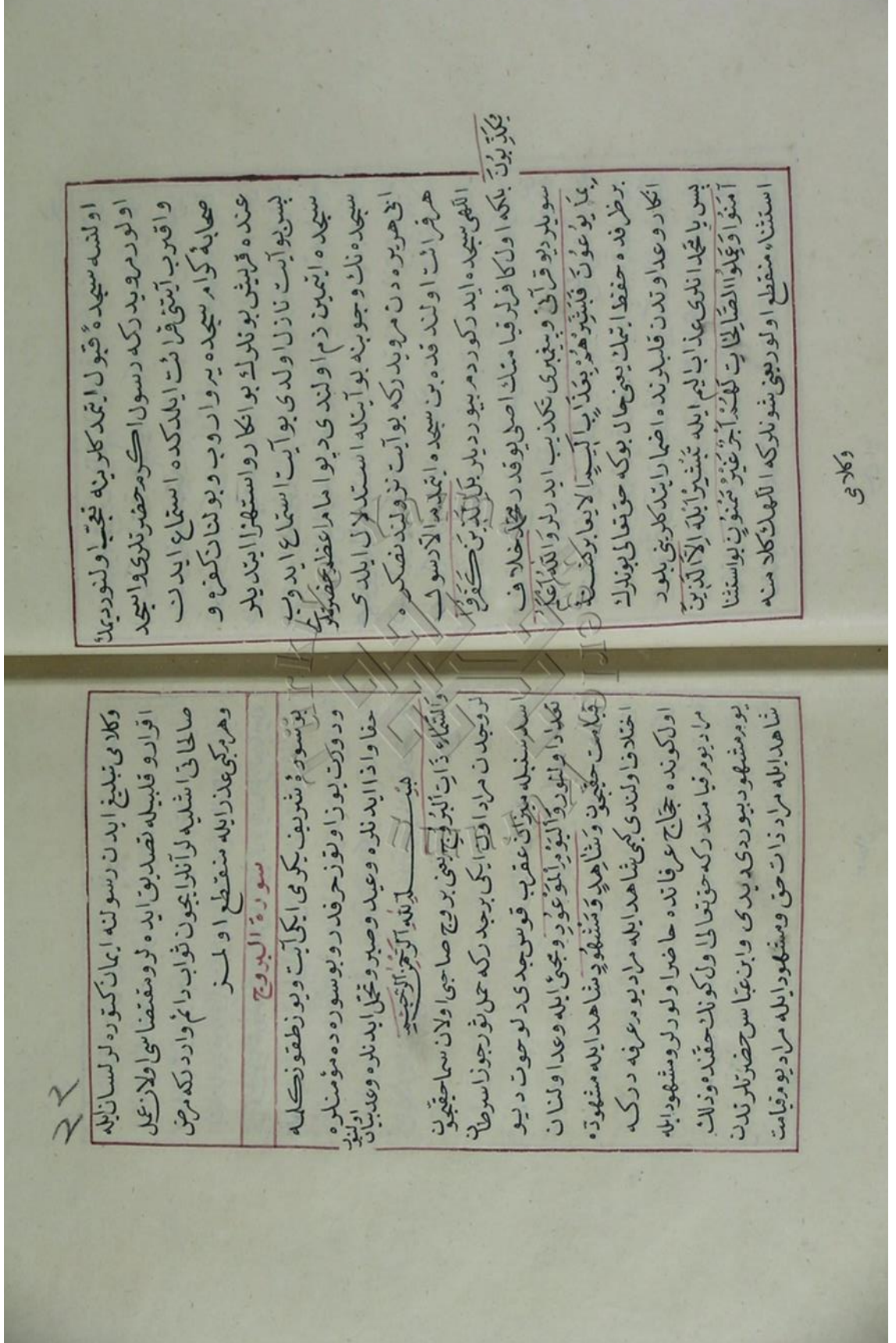
وسورتيه سورة يوسف عليه مكاره مكاره ده ناز اولانك
كه قرآن و تفسير اوچ كله و بيدسيوز تيش حرفدر بوزك سبب
نزولي بوجه ايله در كه حق سبحانه و تعالي حضرت زيارتكم
سابقه و عنايه ايله همي اوزره جيبني محمد خاتم النبيين و
الرسول اولون اوزن كافه انامه يعني انش و حندن جيبني
مخترقا تبعث وارسال يدوب و بر وجه قرآن كر بلحاك و دخي
خلفه تبليغ تاكه مامود اولاد و عدل كفا اهل ميكند و بخونتي
اعلام و جبريل امين واسطه سبيله و حق اولان قرآن عظيم
الشان اولها در و انكار اينكاري قيامتي و روز جزانك و بعثت
و قومي خبر و بر و كنه كفا ركه بنوعي انكار اولان هذا الا ان
ول هذا الا قول النبيين و ان هذا الا قول النبيين و ان هذا
قياضه و ان اولان قرآن عظيم الشان انكار اولدوب و حال استعما
اولانك و طيارق اولان اجسامي بر خي كيم اجسامي بسبب
ديدار يوكلاد من مراد لري عاده معدوم ممكن دكار در بلك
استر كه بو حكا مده جيبه ريس نيك و تخمير لاندان بو حكا
خبر بر و كنه بعثت نجي و قومي ممكن اولور و بر و بر ايله مذاكر
يدوب و بعضا بطريق الاستعما سئوال اولدو كنه بسبب جناب
حق عيود و بسبب انزال اولانك اولانك اولدو و بر و بر و اولانك

Ferağ Kaydı

Kaynak: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 52, Tefsir-i Cüz-i Nebe.

وکلای

دروع حسن زند کا ترا بجون بود نیا ده جا رید رینولر
 جنتله اولمز بک و لور جزاء من بزک عطاء حسبا
 امدی یونمت و راحت اول متقینک ایمان و تقالی
 مقابل جزا در و جئات حقدن عطاء کافید ریب
 السموات والأرض ما بینهما الرحمن اول خالق و رازق
 اولان مخلوقا تک خالق و مرتبیدر و کافه موجود
 راز قیست ابله رحمت اید مجید لایکونک منة عطاء
 یعنی موجودا تدن بری تک ظهور عظمتک ناستی اولان
 عقاب و غمه اعتراضه مالک و قادر اوله من بوکلام
 شفا عنه مانه دکلد ز بر اول اول حق ایله در دید یسر
 یو تر یقو مر الروح و الملائکة شفا لایکونک لایکونک الا من اذن
 له اکثر و قال صوابا یومکله سی لایکونک باخو لایکونک
 ایجون نظر فر اولور و روحدن مراد کجی جبریل و کجی روح
 مؤکل بر ملکد و کجی جمله ملائکه دن اعظمه بر ملکد در دید یسر
 و صوابدن مراد نیا ده لاله اوله دیوب و مقتضایه :
 عمل بد نلور ربس معنا اول کوننده روح و سائر ملائکه :
 صفت صفا اولوب قائما دیوان حقدن طوره لوردهشت
 و عظمت و جلالتن بر کسه اغراضجه قادر دکلد رالا :
 حقت اذن و بر دیک کسسه شفا عنه قادر اولور بر ملکد

ذکر

ذکر ان یوم ما لقی قرینا انخذنا الی ربنا یعنی بوکون که
 یوم جزا حقدن رشک البت و قومی ثابتد ربس هر کس که
 انک فوابیه نائل و تمثیله منعم و ملق طلب ایلسه ایمان
 و طاعت ابله اکا وصول ممکن اولور انما انذرتنا کونذرتنا
 قریبا بز سزای عذاب قریبا ایدل تحویف ایدله در عذاب
 قریب ابله مراد عذاب اخرتدر و قریب ابله مراد اولین
 کل ما هوات قریب مفاد غمه در که هر وقوع بو لوب کل چاک
 نسنه البت قریبدر یو تر نظر المره ثما قد مت بدله یعنی
 اول کونده کشفی خیر و شردن نقدیم ایدل یکی عملی کور که
 مؤمن متقی نفس جنتی و منکر بر منافق عذاب کجی کور در بیک
 اولور بو معنا کلمه سماعا اولوب مؤمن و کافر شموله
 نظر ابله در لکن ایخصی مر کلمه سی انا انذرتنا کونذرتنا
 بالکونک فر لور بیکد رید بلر وظاهر ابله تعبیر اولنوق
 فر صفتد مبالغه قصد ابله اولنمش اولور مار کله سی موصو
 اولوب بنظر کلمه سیله منصوب باخو داستفها میه اولوب
 ما قد مت ابله منصوب اولور ربس معنای نظر اسی شفی
 ما قد مت ایدله در بیک اولور و یقول انک فر لایکونک کونذرتنا
 یعنی اول کونده کافر صکر فنا اولد یعنی بلاق مشاهده
 ایدل کلر نده کاشکی نیا ده تراب اولوب مخلوق و مکلف

جسدنه عورت واکا تعلق ایدر بوند. بحث چوقدر
 محالده مسطوردر بودردی متصوفه دن چوق کسده انبیا
 ایدر لرحقی حضرت مصربنک ذوره عرشیه نامبرکا وارید
 کن انلرک قائل ولد قاری بونلرک اعتقاددی کجی دکل
 انلرک سوزی انجیق مرتبه انسا نکلیده ریوخسه مناره
 بوبده اولوب معاذ الله قدم عالمه زاهب دکلردر برخلده
 انلرک کلام صد قاری کورلور ایسه فهم اولنق ایچون بوقدر
 جه اشارت اولندی

کوردکه

وهر کوردکه. مرحبا یا عبدا لله ربم سبحکونک عتایا بلده
 در ایددی و غنایه توجهلر نده ایکی فیه انی مدینه ده
 برینه خلیفه نسب ایلده بیشو لده الکریم
 عیسی و توفی ان بناءه الا عیسی یعنی رسول الله اظهار چین
 وچین ایدوب اعراض ایددی ایچ کلدکه و نماز ریای
 اعلایه بزرگ یعنی سکا نشی بلدی که اول ایچ سنک صلاک
 ایله منتفع اولقه رجا اولنور که سنندن تعلیم ایددی کلامه
 تزکی ایدوب ذنوبندن تطهیر اولدی قنقه الذکر
 بیسی بند و عظاک ایله متعظا اولوب وعظاک کا نفع
 ایله ما انا من سننقی قانت که نقصانی استمال کسسه که مال
 ایله استغنا ایدوب تکبر ایدوب سبب اکا اقبال ایله فقیر
 اعراض ایدوب سنن بویسته نظر ایله بعض مغسیرین لعله ده کی
 صبری کفار قریشیه راجعه رویدد بولور وقت معنا
 یا عظیمین اول کفار قریشیه اسلام ایله تزکی و سنک بند
 ونصحکن منتفع اولور بوسکا نشی بلدی ریکه طمع ایدوب
 غیر بولور نا اعراض ایدوب سنن دریمک اولور رویدد که بویست
 نازل اولدند نصکره علیه السلام حضرت بلدی هر کز بوقن
 اعراض ایدوب بر غیبیه اقبال اتمد بولور و ما علیک الا تزکی
 سنک اوزر کی بویستی لازم کلن او صناید ایدد قریش تزکی ایدوب

اوردی کو

وچا نوزد ركه احصا مناسنه اولان عدد دن ماخوز اوله پس
 معنا دى و بل مال جمع ايدوب و كمال چيكتندن مره بعدا خرى
 احصا ايدان يا خود حقلك ذالم كرم اولد يفتندن غافل اولوب
 وقتنده اقتضا ايدوب بو جمع مال ايدنلر چيكوند ردمك اولوب
 بحسب ان ماله اخلده ظاهر اولان بحسب ان ماله اخلده بجه
 بالاده كي جمع كله سنده كي سوبدن حال اوله يعنى مالى جمع ايدوب
 اول كند و بى هر ر لومصا بيدر حفظ ايدوب دنيا ده كند و
 باقى ايد رظن ايد ر اولد يعنى ماله درمك اولور ايمدى بيشده
 عذاب ايله تهديد حقيقت حالك خلا فنه ذا هيا ولد قلبيده
 زيرا حقيقت حالده دنيا ده باقى قالمه سبب مال اوله نر ليكه
 عمل صالح اولور كه عمل صالح ايد اخرت سوي ايدن ذكوي جمل ايله
 دنيا ده باقى ولوب و اخرتده دى نيمده جا ويدا ولور ركلاه
 يعنى مال كند و بى خلا دايد رظن باطلد ر كنيدن و قلبيده
 ليندن و قلبيده ليطرحن فى النار اى من شانها ان تحلم
 كل ما يطرح فيها و قسمه محذ و فك جوابى ولور يعنى والله
 البته بوصفته موصوف اولان كمنه بوصفتلور ان الله
 اولور حطه همزه و زننده ايراد اولينه نك نكته سوي نلر
 لسا نلر بيه انشا فى من جهنت الغيب اكل يتد كلرى كى نلرى
 دى نار اوله اكل ايدوب محو ايدوب ريمك اولور و نماذ ريك
 ما الخطية يا محمد حطه نك ماهيتى سكا نر شى بلد ردى نار
 الله الموقد حطه بى تفسير و ريعنى حطه اللهم لك ابقا والديك

نار دركه

نار دركه هر كز كسه اطفان ايدمه من النبي تطالع على
 الاقيد و اوله نار موقد كه عظام و طحلي صكل
 و محو ايدوب حى جوفه داخل و صد و رده و اصل
 و قلوب و زره مستولى ولور بو تعب و حرارت
 قلبه و اصل ولوب و قلبك محترق اولمه سنى قنفا
 ايدوب زير قلب محترق اولسه اولكوبنى اقتضا ايدوب
 حى تعالى لا يحيى بيو ردى ظاهر اولد يكه قلب يا نماز
 ارمشى حديث نبوي حى بوى مؤيد ر قال النبي صلى الله
 عليه وسلم ان النار تاكل اهنتها حتى اذا ضلعت
 على اقم نيم انكسرت كبر ان الله تعالى يعيد لحمه
 و يعظمه مره اخرى اكلها عكليه مؤصده انها
 ضهري نار را جحد و موصده مطبقه و مغلقه
 مناسنه در يعنى حقيقنا نار اولور او زرينه مغلقه
 يعنى بر نفس چقا چقا بر فرجه بوقد ركه عذاب بلور خفت
 يوله فى عكس نمك و عمد بولد جمعيد ريعنى انلر بيو
 اعد مسد و ديه با غلغش اولد قلور حالده ديمك
 خيروه واردا ولد يكه جهنمك قيو لور ككوار او زرينه
 قبا نور كن بر صدا وير كه جمله اهل نار اول صدى استيعاب
 ايدوب لور ديو سسوال ايتد كلورند ملائكه عذاب تمام
 خر و جلور دن مابوس اوله لور ديو باب جهنم بند او لوب
 ائده نخلد قالد قلورين افاده ايدوب رسر

عيا و نبي صلى الله تعالى عليه و سلم
 من سوره المخر و اعطاه الله
 من حسنات بعد من استن
 عنده و اصحابه هكذا فى الكشاف
 سلم فانى بينا وى رسر

ایدوب ارمانه کلن دینجه ابوطرب تبالک یا حنک بزی بوزنک
 ایچوئی جمع ایله له دیویردن برطاش لوب رسوب ال کومه اتق
 قصد ایله که آلطونون لوییا تمغه قادر اوله مددی بعدده
 یوسوره ناز اولدی **هیش** لولکه لخر اکر ایچیه
 نیت یکر ای طیب تبتا صلندان هلاکه مؤدی خسرو از مستطه
 وای طیبک یدینی ایله مراد نفسیدر بو تقدیرجه ابوطربه بختنا
 اولور یدیر یوسر حنابی لهیبک نفسی یعنی فانی هلاکه مؤدی
 اولجق خسرو انرا واصل و لسون در ملک اولور و بیضیدر بیان ایله
 مراد دنیا و آخرت در یدیر بو تقدیرجه انی طیبک دنیا و آخرتی
 خسرو انرا یردی در ملک اولور ابوطربک اسمی عبد الغزیز اولور
 اسپیده شهر تیار اولسندن استکارا یدوب ای طیب ایله
 کنی ایلیک سوو دیکندر کنیه سوسم من لته تزیل و لنوب حق تعالی
 دخی کنیه سیله ذکر ایله دی ولعینه کوره ابولطیر مقامنده ابوطرب
 کنیه سوسو خوش واقع اولشد که اصحاب نادر اولسند و دلیل
 و اضحد و تبت لفظی کویرا و یلوب ناسیس ایچون اولدغه
 و او عاطفه ایله ابراد اولمشو ایله راعدی تبت یدایله مراد
 عللک هلاک و تبت ایله مراد نفسک هلاکیدر دینلادی کاکثر
 علماء یدایله مباحثت اولد یغندن اعمالک هلاک کویک بیزیک
 هلاکیده تعبیر اولد و ما اغنی ثمنه ماله و ما کسب کرم
 ماله نافیله اولور سماله غنی کله سنک مفعولی محمد و فیلوب
 تقدیر کلام لر یغین عنده ماله نشینگا در ملک اولور و اکر استغفار

انگاری

اکلاری ولور سه انی شنی اغنی ماله حین نزل برالتباب و
 البدل در ملک اولور و ما کسب ده کی ما قصد رتیر اولور ماله موصوله
 یا هوصوفه اولمقدده جائزدر و مال ذک مراد مطلقا راس مال
 اولوب و ما کسب ایله مراد اول اصل ایله کسب و لنان مال اوله
 یا خود محتملدر که مال ایله مراد من جهنت المیراث اولان مالی
 اولوب و ما کسب ایله مراد کندی کسب اولان مال اولوب و ما
 کسب ایله مراد اولادی اوله که اولاد کسب یدر و حقیقتده
 عتیرن ای رسوال کومک بد دعا سیله هلاک اولدی زسیرا
 رسول اللهک کویله لرینی طوتوی شارسفرینه عزیمت یدر
 حضور پیغمبر کلوب ان کافر بالجحیم ذاهوی و بالذی دخی قتلما
 دیوب و بخت نکا خنده کی کویله لرینه طلاق و یروب کفر و عدالتی
 اظهار ایدر بجه اللهم سلط علیه کلنا من کلایک دیوبد دعا
 ایله دی و یوله کاروان میا ننده برادرسدان لوب یاره یاره
 ایله دی و ای طیب یعنی و قعه یدر دن صکره جه عدسه ایله هلاک
 اولدی و یح کویله لرینه مراد ای میدانده طور مغله رایجه
 کویله لرینه یا ننه و ارا لیبوب سیاه عربلری استیجا رایله
 دخی ایتمدر یدر و عدس یدر کلری بوسویله در که دیشاره
 ظهور ایدر و بعضا مهلکدر دینلدی که بوارتده حق تعالی
 مغنی تدرن اولمقا و زده اوج نسنه دن خبر یردی و اوجیده
 ظهوره کلدی ابتدا هلاکندن خبر یردی و ثانی مال اولایله
 انتفاعی اولیه جنفی خبر یردی و ثالثا اهل نادر اولسندی

Sayfa 105 / 114

بوسوره ناز اولدی
 نیت یکر ای طیب
 وای طیبک یدینی
 اولور یدیر یوسر
 اولجق خسرو انرا
 مراد دنیا و آخرت
 خسرو انرا یردی
 اسپیده شهر تیار
 کنی ایلیک سوو
 دخی کنیه سیله
 کنیه سوسو خوش
 و اضحد و تبت
 و او عاطفه ایله
 عللک هلاک و تبت
 علماء یدایله
 هلاکیده تعبیر
 ماله نافیله
 تقدیر کلام

ÖZGEÇMİŞ

Ömer Faruk Yılmaz 15.05.1993 tarihinde Zonguldak'ın Ereğli ilçesinde doğdu. İlk ve ortaöğretimini tamamladıktan sonra 2007 yılında başladığı Kdz. Ereğli Anadolu İmam Hatip Lisesi'nden 2011 yılında mezun oldu. 2016 yılında da İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirdi. 2016 yılında Sakarya Üniversitesi Temel İslam Bilimlerinde yüksek lisans eğitimine başladı. 2017-2018 eğitim öğretim yılında İstanbul'da özel bir lisede Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenliği yaptı. 2018 Eylül ayında Diyanet İşleri Başkanlığı'nca imam hatip olarak atandı. Halen imam hatip olarak görev yapmaktadır.